

ISSN 2664-5157 (print)
ISSN 2708-7360 (online)

Turkic Studies | №3 **Journal** | Vol. 8 2026

Astana

Turkic Studies Journal

2026, Volume 8, Number 3

Published 4 times a year

Astana, 2026

Founder and publisher: L.N. Gumilyov Eurasian National University

Editorial Board and Advisory Council

Editor-in Chief

Yerlan Sydykov, Doctor of Historical Sciences, Professor., Academician of NAS RK, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)

Deputy Editors-in-Chief

Nurila Shaimerdinova, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)

Irina Nevskaya, Dr., Professor, Goethe University (Frankfurt, Germany)

Zifa Temirgazina, Doctor of Philology, Professor, Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University (Pavlodar, Kazakhstan)

International Advisory Council

Nikolaus Boroffka, Doctor of Archaeology, Professor, German Archaeological Institute/DAI (Berlin, Germany)

Birsel Karakoc, PhD, Professor of Turkic Languages, Department of Linguistics and Philology, Uppsala University (Uppsala, Sweden)

Anna Dybo, Doctor of Philology, Professor, Institute of Linguistics of the Russian Academy of Sciences (Moscow, RF)

Chimiza Lamazhaa, Doctor of Philosophy, New Research of Tuva (Liege, Belgium)

Mária Ivanics, Dr., Professor, University of Szeged (Szeged, Hungary)

Yuliya Lysenko, Doctor of Historical Sciences, Professor, Altai State University (Barnaul, RF)

Airat Sitdikov, Doctor of Historical Sciences, Academician AS RT, A.Kh. Khalikov Archaeology Institute of the AS RT; Kazan (Volga Region) Federal University (Kazan, RF)

Kubatbek Tabaldiev, Doctor of Historical Sciences, Professor, Kyrgyz-Turkish Manas University (Bishkek, Kyrgyzstan)

Zhang Tieshan, Dr., Professor, Institute of Minority Languages and Literatures of Minzu University of China, (Beijing, China)

Editorial Board

Uldanai Bakhtikireeva, Doctor of Philology, Professor, Peoples' Friendship University of Russia (Moscow, RF)

Sergey Bolelov, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, State Museum of Oriental Art, (Moscow, RF)

Kuliya Dusekova, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)

Metin Ekici, Dr., Professor, Ege University, Institute of Turkish World Studies (Izmir, Turkey)

Alfiya Galimullina, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Kazan (Volga region) Federal University (Kazan, RF)

László Károly, PhD, Professor of Turkic Languages, Department of Linguistics and Philology, Uppsala University (Uppsala, Sweden)

Torali Kydyr, Candidate of Philology, Associate Professor, M.O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)

Maral Khabdulina, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)

Bauyrzhan Omarov, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)

Zhaxylyk Sabitov, PhD, Research Institute for Jochi Ulus Studies (Astana, Kazakhstan)

Zainolla Samashev, Doctor of Historical Sciences, Professor, A.Kh. Margulan Institute of Archaeology (Astana, Kazakhstan)

Nikolai Seregin, Doctor of Historical Sciences, Professor, Altai State University (Barnaul, RF)

Igor Silantev, Doctor of Philology, Professor, Institute of Philology of the Siberian Branch of the RAS (Novosibirsk, RF)

Iraida Selyutina, Doctor of Philology, Professor, Institute of Philology of the Siberian Branch of the RAS (Novosibirsk, RF)

Talant Mawkanuli, PhD, Professor, Director of Turkic and Central Eurasian Studies Program, Washington University (Seattle, USA)

Saule Tazhibayeva, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)

Alexey Tishkin, Doctor of Historical Sciences, Professor, Altai State University (Barnaul, Russian Federation)

Larisa Tybykova, Candidate of Philological Sciences, Ass. Professor, Gorno-Altai State University (Gorno-Altai, RF)

Turbat Tsagaan, PhD, National University of Mongolia (Ulaanbaatar, Mongolia)

Dmitriy Voyakin, Candidate of Historical Sciences, International Institute for Central Asian Studies by the UNESCO (IICAS) (Samarkand, Uzbekistan)

Alfiya Yusupova, Doctor of Philology, Professor, Kazan Federal University (Kazan, RF)

Maral Amalbekova, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)

Amantay Sharip, Doctor of Philology, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)

Frequency: 4 times a year. Founded in 2019.

Official website of the journal: <https://tsj.enu.kz>

Address of the editorial office: 010008, Kazakhstan, Astana, 2 K. Satpayev Str.

E-mail: turkicjournal@gmail.com

DOI:<http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-3>

Registered by Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Registration number No KZ27VPY00032814 from 24.02.2021 (date and number of the initial registration 28.03.2019, 17636-Ж).

Құрылтайшы және баспагер: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Редакциялық алқа және Редакциялық кеңес

Бас редактор

Ерлан Сыдықов, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Бас редактордың орынбасарлары

Нурила Шаймердинова, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Ирина Невская, доктор, профессор, Гете университеті (Франкфурт, Германия)

Зифа Темиргазина, филология ғылымдарының докторы, профессор, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті (Павлодар, Қазақстан)

Халықаралық редакциялық кеңес

Николаус Бороффка, археология докторы, профессор, Неміс археология институты (Берлин, Германия)

Бирсель Каракоч, PhD, Түркі тілдерінің профессоры, Уппсала университеті (Уппсала, Швеция)

Анна Дыбо, филология ғылымдарының докторы, профессор, РҒА, Тіл білімі институты (Мәскеу, РФ)

Чимиза Ламажаа, философия ғылымдарының докторы, Тываның жаңа зерттеулері (Льеж, Бельгия)

Мария Иванич, доктор, профессор, Сегед университеті (Сегед, Венгрия)

Юлия Лысенко, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Халықаралық қатынастар және тарих институты, Алтай мемлекеттік университеті (Барнаул, РФ)

Айрат Ситдиқов, тарих ғылымдарының докторы, ТР ҒА академигі, ТР ҒА А.Х. Халиков атындағы Археология институты; Қазан федералдық университеті (Қазан, РФ)

Кубатбек Табалдыев, тарих ғылымдарының докторы, Қырғыз-түрік Манас университеті (Бішкек, Қырғызстан)

Чжан Тиешань, доктор, профессор, Аз ұлттардың тілдері мен әдебиеті институты, Миньцзу университеті (Пекин, Қытай)

Редакциялық алқа

Улдана Бахтикиреева, филология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей халықтар достығы университеті (Мәскеу, РФ)

Сергей Болелов, тарих ғылымдарының кандидаты, Шығыс халықтарының өнері мемлекеттік музейі (Мәскеу, РФ)

Куляш Дуйсекова, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Метин Екиджи, доктор, профессор, Эгей Университеті, Түрік әлемі зерттеулері институты (Измир, Түркия)

Альфия Галимуллина, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералдық университеті (Қазан, РФ)

Ласло Карой, PhD, Түркі тілдерінің профессоры, Уппсала университеті (Уппсала, Швеция)

Төрәлі Қыдыр, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты (Алматы, Қазақстан)

Марал Хабдулина, тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Бауыржан Омаров, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Жақсылық Сабитов, PhD, Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институты (Астана, Қазақстан)

Зайнолла Самашев, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты (Астана, Қазақстан)

Николай Серегин, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Алтай мемлекеттік университеті (Барнаул, РФ)

Игорь Силантьев, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология Институты, Ресей ғылым академиясының Сібір бөлімі (Новосибирск, РФ)

Ираида Селютина, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология Институты, Ресей ғылым академиясының Сібір бөлімі (Новосибирск, РФ)

Талант Мауқанұлы, PhD, профессор, Түркі және Орталық Еуразия зерттеулер бөлімінің директоры, Вашингтон университеті (Сиэтл, АҚШ)

Сауле Тажимаева, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Алексей Тишкин, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Алтай мемлекеттік университеті (Барнаул, РФ)

Лариса Тыбыкова, филология ғылымдарының кандидаты, доценті, Таулы Алтай мемлекеттік университеті (Таулы-Алтай, РФ)

Төрбат Цагаан, PhD, Моңғолияның Ұлттық университеті (Ұланбатыр, Моңғолия)

Дмитрий Воякин, тарих ғылымдарының кандидаты, Орталық Азия халық-аралық зерттеулер институты (Самарқан, Өзбекстан)

Альфия Юсупова, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералдық университеті (Қазан, РФ)

Марал Аманбекова, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Амантай Шәріп, филология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, жауапты хатшы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Мерзімділігі: жылына 4 рет. 2019 жылы құрылған.

Журналдың сайты: <https://tsj.enu.kz>

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қ. Сәтпаев к-сі, 2

E-mail: turkicjournal@gmail.com

DOI:<http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-3>

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде тіркелген. 24.02.2021 ж. NoKZ27VPY00032814 – тіркеу куәлігі (алғашқы тіркеу нөмірі және күні 28.03.2019, 17636-Ж).

Учредитель и издатель: Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

Редакционная коллегия и редакционный совет

Главный редактор

Ерлан Сыдыков, доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Заместители главного редактора

Нурила Шаймердинова, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Ирина Невская, доктор, профессор, Университет им. Гёте (Франкфурт, Германия)

Зифа Темиргазина, доктор филологических наук, профессор, Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана (Павлодар, Казахстан)

Международный редакционный совет

Николаус Бороффка, доктор археологии, профессор, Немецкий археологический институт (Берлин, Германия)

Бирсель Каракоч, PhD, профессор тюркских языков, Уппсальский университет (Уппсала, Швеция)

Анна Дыбо, доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания РАН (Москва, РФ)

Чимиза Ламажаа, доктор философских наук, Новые исследования Тувы (Льеж, Бельгия)

Мария Иванич, доктор, профессор, Сегедский университет (Сегед, Венгрия)

Юлия Лысенко, доктор исторических наук, профессор, Институт истории и международных отношений, Алтайский государственный университет (Барнаул, РФ)

Айрат Ситдиков, доктор исторических наук, академик Академии наук Республики Татарстан, Институт археологии Академии наук Республики Татарстан (Казань, РФ)

Кубатбек Табалдыев, доктор исторических наук, Кыргызско-Турецкий университет Манас (Бишкек, Кыргызстан)

Чжан Тиешань, доктор, профессор, Институт языков и литературы национальных меньшинств, Университет Миньцзу (Пекин, Китай)

Редакционная коллегия

Улдана Бахтиреева, доктор филологических наук, профессор, Российский университет дружбы народов (Москва, РФ)

Сергей Болелов, кандидат исторических наук, Государственный Музей искусств народов Востока (Москва, РФ)

Куляш Дуйсекова, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Альфия Галимуллина, доктор педагогических наук, доцент, Институт филологии и межкультурной коммуникации, Казанский (Приволжский) федеральный университет (Казань, РФ)

Метин Екиджи, доктор, профессор, Эгейский университет, Институт исследований тюркского мира (Измир, Турция)

Ласзло Карой, PhD, профессор тюркских языков, кафедра лингвистики и филологии, Уппсальский университет (Уппсала, Швеция)

Торали Кыдыр, кандидат филологических наук, доцент, Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, (Алматы, Казахстан)

Марал Хабдулина, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Бауыржан Омаров, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Жаксылык Самитов, PhD, Научный институт изучения Улуса Джучи (Астана, Казахстан)

Зайнолла Самашев, доктор исторических наук, профессор, Институт археологии имени А. Маргулана (Астана, Казахстан)

Николай Серегин, доктор исторических наук, профессор, Алтайский государственный университет (Барнаул, РФ)

Игорь Силантьев, доктор филологических наук, профессор, Институт филологии Сибирского отделения РАН (Новосибирск, РФ)

Иранда Селютина, доктор филологических наук, профессор, Институт филологии Сибирского отделения РАН (Новосибирск, РФ)

Талант Мауканулы, PhD, профессор, директор программы тюркских и центрально-евразийских исследований, Вашингтонский университет (Сиэтл, США)

Сауле Тажибаева, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Лариса Тыбыкова, кандидат филологических наук, доцент, Горно-Алтайский государственный университет (Горно-Алтайск, РФ)

Торбат Цагаан, PhD, Национальный университет Монголии (Улан-Батор, Монголия)

Воякин Дмитрий Алексеевич, кандидат исторических наук, Международный институт центральноазиатских исследований (Самарканд, Узбекистан)

Альфия Юсупова, доктор филологических наук, профессор, Казанский (Приволжский) федеральный университет (Казань, РФ)

Марал Аманбекова, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Амантай Шарип, доктор филологических наук, ассоциированный профессор, ответственный секретарь, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Периодичность: 4 раза в год. Год основания 2019.

Официальный сайт журнала: <https://tsj.enu.kz>

Адрес редакции: 010008, Казахстан, Астана, ул. К. Сатпаева, 2

E-mail: turkicjournal@gmail.com

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-3>

Зарегистрирован Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Регистрационное свидетельство No KZ27VPY00032814 от 24.02.2021 (дата и номер первичной регистрации 28.03.2019, 17636-Ж)

CONTENT

Medieval History and Steppe Archaeology

Article	M. Bakhtybayev (Turkestan, Kazakhstan), S. Murgabayev (Turkestan, Kazakhstan), M. Gursoy (Turkestan, Kazakhstan), B. Sizdikov (Turkestan, Kazakhstan) Funeral artifacts in the mausoleums of Medieval Syganak remnants of Pre-Islamic traditions in early Muslim Burials (<i>in Kazakh</i>).....	8
Article	V.V. Gorbunov (Barnaul, Russian Federation), K.Sh. Tabaldiev (Bishkek, Kyrgyz Republic), S.Yu. Bondarenko (Barnaul, Russian Federation), A.A. Tishkin (Barnaul, Russian Federation) A comprehensive study of a Turkic-Period statue from the collection of the national historical museum of the Kyrgyz Republic (<i>in Russian</i>).....	33
Article	S. Syzdykov (Astana, Kazakhstan) The formation of the school of Turkology in Japan: stages and general characteristics (<i>in Kazakh</i>).....	51
Article	E.L. Hasanov (Ganja, Azerbaijan) Medieval Kazakhstan as a model of tolerance (<i>in English</i>).....	65
Article	F. Verri (Timisoara, Romania) Törü, Kut and El in the Old Turkic political worldview: a contextual reconstruction and an symmetric comparison with the organization of Turkic states (<i>in English</i>).....	83

Textology of Turkic Written Monuments

Article	R.A. Avakova (Almaty, Kazakhstan), D. Kulmamatov (Tashkent, Uzbekistan) A.A. Avaliyev (Almaty, Kazakhstan) Functional and semantic aspects of the verb pol- in the Khakass language (<i>in Russian</i>).....	99
Article	M.K. Yeskeyeva (Astana, Kazakhstan), A.R. Khalmetov (Astana, Kazakhstan) The image of women in the language of “Baburnama”: historical and linguistic analysis (<i>in Kazakh</i>).....	121
Article	B. Jubatova (Almaty, Kazakhstan) Food vocabulary in the Medieval written monument “Tardjuman” (14th Century) (Based on the material of “Kitāb-i mağmū‘-i tarğumān-i turkī wa ‘ağamī wa muğālī wa fārsī”) (<i>in Russian</i>)....	139
Article	N.G. Shaimerdinova (Astana, Kazakhstan), A.Sh. Yusupova (Kazan, Russian Federation), N. Rakhatkyzy (Astana, Kazakhstan) The semantics of polysemous words in a Turkic cyrillic written monument (<i>in Russian</i>)....	161

Turkic languages

Article	S.K. Imanberdi (Astana, Kazakhstan), M. Ekici (İzmir, Turkey), A. Assetkyzy (Oskemen, Kazakhstan) The lexical-semantic classification of toponyms in eastern sources (<i>in English</i>).....	187
Article	Zh.T. Zhumabayeva (Almaty, Kazakhstan), N. Ospangazieva (Almaty, Kazakhstan), A.M. Zhalalova (Almaty, Kazakhstan) The implementation of orthoepic norms in the Kazakh speech synthesis system (<i>in English</i>).....	212

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

*Ортағасырлық тарих және дала археологиясы /
Средневековая история и степная археология*

<i>Article</i>	М. Бахтыбаев (Түркістан қ., Қазақстан), С. Мурғабиев (Түркістан қ., Қазақстан), М. Гурсой (Түркістан қ., Қазақстан), Б. Сиздиқов (Түркістан қ., Қазақстан) Ортағасырлық Сығанақ қаласының кесенелеріндегі жерлеу инвентарі: алғашқы мұсылман жерлеу орындарындағы ескі наным-сенім сарқыншақтары.....	
	М. Бахтыбаев (г. Туркестан, Казахстан), С. Мурғабиев (г. Туркестан, Казахстан), М. Гурсой (г. Туркестан, Казахстан), Б. Сиздиқов (г. Туркестан, Казахстан) Погребальный инвентарь в мавзолеях средневекового Сыганака: реликты доисламских традиций в ранних мусульманских захоронениях (<i>қазақша</i>).....	8
<i>Article</i>	В.В. Горбунов (г. Барнаул, Российская Федерация), К.Ш. Табалдыев (г. Бишкек, Кыргызская Республика), С.Ю. Бондаренко (г. Барнаул, Российская Федерация), А.А. Тишкин (г. Барнаул, Российская Федерация) Комплексное изучение изваяния тюркского времени из собрания Национального исторического музея Кыргызской Республики В.В. Горбунов (Барнаул қ., Ресей Федерациясы), К.Ш. Табалдыев (Бішкек қ., Қырғыз Республикасы), С.Ю. Бондаренко (Барнаул қ., Ресей Федерациясы), А.А. Тишкин (Барнаул қ., Ресей Федерациясы) Қырғыз Республикасының Ұлттық тарихи музейі қорындағы түркі дәуіріне жататын тас мүсінді кешенді зерттеу мәселесі (<i>орысша</i>).....	33
<i>Article</i>	С. Сыздықов (Астана қ., Қазақстан) Жапонияда түркітану мектебінің қалыптасуы: кезеңдері және жалпы сипаттамасы	
	С. Сыздықов (г. Астана, Казахстан) Становление школы тюркологии в Японии: этапы и общая характеристика (<i>қазақша</i>).....	51
<i>Article</i>	Э.Л. Гасанов (Гәнжә қ., Әзербайжан) Ортағасырлық Қазақстан толеранттылықтың үлгісі ретінде.....	
	Э.Л. Гасанов (г. Гянджа, Азербайджан) Средневековый Казахстан как пример толерантности (<i>ағылшынша</i>).....	65
<i>Article</i>	Ф. Верри (Тимишоара қ., Румыния) Көне түркі саяси дүниетанымындағы <i>tögrü</i> , <i>kut</i> және <i>el</i> : контекстік реконструкция және Түркі мемлекеттері ұйымымен асимметриялық салыстыру	
	Ф. Верри (г. Тимишоара, Румыния) <i>Tögrü</i> , <i>kut</i> и <i>el</i> в древнетюркском политическом мировоззрении: контекстуальная реконструкция и асимметричное сравнение с Организацией тюркских государств (<i>ағылшынша</i>).....	83

*Түркі жазба ескерткіштерінің мәтінтануы /
Текстология тюркских письменных памятников*

- Article** **Р.А. Авакова** (г. Алматы, Казахстан), **Д. Кулмаматов** (г. Ташкент, Узбекистан), **А.А. Авалиев** (г. Алматы, Казахстан) Функциональные и семантические аспекты глагола пол- в хакасском языке 99
- Р.А. Авакова** (Алматы қ., Қазақстан), **Д. Кулмаматов** (Ташкент қ., Өзбекстан) **А.А. Авалиев** (Алматы қ., Қазақстан) Хакас тіліндегі пол- етістігінің функционалдық және семантикалық аспектілері (орысша)..... 99
- Article** **М.Қ. Ескеева** (Астана қ., Қазақстан), **А.Р. Халметов** (Астана қ., Қазақстан) «Бабырнама» тіліндегі әйел бейнесі: тарихи-лингвистикалық талдау **М.К. Ескеева** (г. Астана, Казахстан), **А.Р. Халметов** (г. Астана, Казахстан) Образ женщин в языке «Бабурнаме»: историко-лингвистический анализ (қазақша)..... 121
- Article** **Б.Джубатова** (г. Алматы, Казахстан) Лексемы питания в средневековом памятнике «Тарджуман» (XIV в.) (на материале «Kitāb-i maǧmūʿ-i tarǧumān-i turkī wa ʿaǧamī wa muǧālī wa fārsī») 121
- Б.Жұбатова** (Алматы қ., Қазақстан) «Тарджуман» (XIVғ.) жазба ескерткішіндегі тағамға қатысты лексемалар («Kitāb-i maǧmūʿ-i tarǧumān-i turkī wa ʿaǧamī wa muǧālī wa fārsī» материалы бойынша) (орысша)..... 139
- Article** **Н.Г. Шаймердинова** (г. Астана, Казахстан), **А.Ш. Юсупова** (г. Казань Российская Федерация), **Н. Рахатқызы** (г. Астана, Казахстан) Семантика многозначных слов в тюркском кириллическом памятнике 139
- Н.Г. Шаймердинова** (Астана қ., Қазақстан), **А.Ш. Юсупова** (Қазан қ., Ресей Федерациясы), **Н. Рахатқызы** (Астана қ., Қазақстан) Кирилл графикасымен жазылған түркі ескерткішіндегі көпмағыналы сөздердің семантикасы (орысша)..... 161

Түркі тілдері / Тюркские языки

- Article** **С.К. Иманберди** (г. Астана, Казахстан), **М. Экиджи** (г. Измир, Турция), **А. Асетқызы** (г. Оскемен, Казахстан) Лексико-семантическая классификация топонимов в восточных источниках 187
- С.Қ. Иманберді** (Астана қ., Қазақстан), **М. Экиджи** (Измир қ., Түркия), **А. Әсетқызы** (Өскемен қ., Қазақстан) Шығыс дереккөздеріндегі топонимдердің лексика-семантикалық таптастырылуы (ағылшынша)..... 187
- Article** **Ж.Т. Жұмабаева** (Алматы қ., Қазақстан), **Н. Оспангазиева** (Алматы қ., Қазақстан), **А.М. Жалалова** (Алматы қ., Қазақстан) Қазақ сөз синтезі жүйесінде орфоэпиялық норманың берілуі..... 212
- Ж.Т. Жумабаева** (г. Алматы, Казахстан), **Н. Оспангазиева** (г. Алматы, Казахстан), **А.М. Жалалова** (г. Алматы, Казахстан) Передача орфоэпической нормы в системе синтеза речи казахского языка (ағылшынша)... 212

Ортағасырлық Сығанақ қаласының кесенелеріндегі жерлеу инвентарі: алғашқы мұсылман жерлеу орындарындағы ескі наным-сенім сарқыншақтары¹

М. Бахтыбаев^a, С. Мургабаев^b, М. Гурсой^c, *Б. Сиздиков^d

^aҚожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Археология ғылыми-зерттеу институты, Түркістан, Қазақстан Республикасы
ORCID: 0000-0002-9027-0295. (E-mail: mels.bakhtybayev@ayu.edu.kz)

^bҚожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Археология ғылыми-зерттеу институты, Түркістан, Қазақстан Республикасы
ORCID: 0000-0002-4087-4592. (E-mail: sagynbay.murgabayev@ayu.edu.kz)

^cҚожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Археология ғылыми-зерттеу институты, Түркістан, Қазақстан Республикасы
ORCID: 0000-0003-1042-5697. (E-mail: muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz)

^dҚожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Археология ғылыми-зерттеу институты, Түркістан, Қазақстан Республикасы
ORCID: 0000-0001-8115-5810. (E-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz)

*Байланыс үшін автор: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:

Сығанақ,
ортағасырлық
қала, кесене,
сәулет ескерткіші,
жерлеу
дәстүрі, қыш
қаптама, қазба,
кесік, қорым,
археология.

GTAMP 03.41.91

DOI: <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-3-8-32>

АННОТАЦИЯ

XIV ғасырдың бірінші жартысында Алтын Орда мемлекетінде ислам мемлекеттік дін ретінде қабылданып, идеологиялық, саяси және әлеуметтік өзгерістер орын алды. Осы кезеңнен бастап ақсүйектер бейіттерінің үстіне кесенелер тұрғызыла бастады. Бұл үдеріс Сығанақ қаласында да орын алды. Жергілікті билеушілер, ақсүйектер мен дін өкілдерінің бейіттерінің үстіне кесенелер тұрғызылып, некрополдер пайда болды. Ортағасырлық Сығанақ қаласында орналасқан кесенелерді зерттеу XIX ғ. екінші жартысында басталып, соңғы жылдары кешенді түрде жүргізіліп келеді. Қазіргі таңда 9 кесене орны зерттеліп, XIII ғ. соңы – XIV ғ. басындағы жерлеу дәстүрін зерттеуде маңызды дереккөз болып табылады. Жерлеу құрылыстарының ерекшеліктері олардың мерзімдемесін нақтылауға, сондай-ақ ортағасырлық қоғамның әлеуметтік құрылымы мен рухани дүниетанымын анықтауға мүмкіндік берді. Мақала ортағасырлық Сығанақ қаласындағы №3 және №7 кесенелерден алынған археологиялық материалдарды

¹Мақала №AP26104363 «Ортағасырлық Сығанақ қаласының некрополінде кешенді археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізу» атты ғылыми жоба аясында дайындалған.

саралау мәселесіне арналған. №3 кесенедің сегіз жерлеуі, ал №7 кесенедің үш жерлеуі орны ашылды. Зерттеулер барысында мүрдемен бірге қойылған заттарды ежелгі наным-сенімдердің сарқыншағы деп қарастыруға болады. Исламға дейінгі жерлеу ғұрпында қола айна, тарақ және т.б. заттарды қолдану белгілі бір тар аймақпен шектелмеген, жалпыхалықтық және аймақаралық сипатқа ие феномен болған. №3 кесенедің ағаш табыттардың қалдықтары мен тот басқан, ірі өзек тәрізді шегелер сақталып қалған. №1, 2, 4 жерлеу орындарынан табылған темір шегелер мен қапсырмалар табыттың қақпағын бекіту үшін қолданылғанын көрсетті. Қазба барысында табылған әшекей бұйымдар кесененің салыстырмалы мерзімдемесін жасауымызға және ортағасырдағы жерлеу ғұрпы жайлы түсінігімізге үлес қосып, көрші аймақтарда табылған аналогтармен де салыстырылды. Кесенелерде исламдық жерлеу нормалары мен жергілікті дәстүрлердің сабақтастығы жан-жақты қарастырылып, бір жағынан, мәйітті батыс бағытқа қаратып жерлеу, қабір құрылымдарының мұсылмандық талаптарға сәйкес жасалуы исламдық жерлеу рәсімінің ықпалы күшейгенін көрсетсе, екінші жағынан, қабірге зергерлік бұйымдар, тұрмыстық заттар қою сияқты дәстүрлер ежелгі жергілікті дүниетаным элементтерінің сақталғанын аңғартады. Кесенелерден табылған жәдігерлер Сығанақ қаласының XIII-XIV ғғ. мәдени ортасындағы зергерлік өнердің жоғары деңгейін көрсетеді. Бұл бұйымдардың Шойтөбе, Күлтөбе және Ескі Түркістан сияқты Түркістан өңіріндегі ескерткіштерден табылған ұқсас аналогтары олардың хронологиялық мерзімін XIII ғ. соңы – XIV ғ. басына жатқызуға мүмкіндік береді.

M. Bakhtybayev^a

*^aResearch Institute of Archaeology, Khoja Akhmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan
ORCID: 0000-0002-9027-0295
(E-mail: mels.bakhtybayev@ayu.edu.kz)*

S. Murgabayev^b

*^bResearch Institute of Archaeology, Khoja Akhmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan
ORCID: 0000-0002-4087-4592
(E-mail: sagynbay.murgabayev@ayu.edu.kz)*

Received 30 June 2026. Revised 31 July 2026. Accepted 31 August 2026. Available online 30 September 2026.

Дәйексөз үшін: М. Бахтыбаев, С. Мургабаев, М. Гурсой, Б. Сиздииков Ортағасырлық Сығанақ қаласының кесенелеріндегі жерлеу инвентарі: алғашқы мұсылман жерлеу орындарындағы ескі наным-сенім сарқыншақтары // Turkic Studies Journal. 2026. Т. 8. № 3. 8-32 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-3-8-32>

For citation: M. Bakhtybayev, S. Murgabayev, M. Gursay, B. Sizdikov Funeral artifacts in the mausoleums of Medieval Syganak remnants of Pre-Islamic traditions in early Muslim Burials // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 3. P. 8-32. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-3-8-32>

M. Gursoy^c

^cResearch Institute of Archaeology, Khoja Akhmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Republic of Kazakhstan

ORCID: 0000-0003-1042-5697

(E-mail: muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz)

***B. Sizdikov^d**

^dResearch Institute of Archaeology, Khoja Akhmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan

ORCID: 0000-0001-8115-5810

(E-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz)

**Corresponding author: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz*

Funeral artifacts in the mausoleums of Medieval Syganak remnants of Pre-Islamic traditions in early Muslim Burials

Abstract. In the first half of the 14th century, Islam was declared the state religion of the Golden Horde, which led to ideological, political, and social changes in society. From that time on, monumental funerary structures, or mausoleums, began to be built over the graves of the elite. This process also took place in the city of Syganak. Mausoleums were built over the graves of local rulers, nobles, and religious figures, creating necropolises. Research on the mausoleums in the medieval city of Syganak began in the second half of the nineteenth century, and comprehensive archaeological investigations have been carried out in recent years. To date, nine mausoleums have been excavated and studied, providing important information about funerary traditions dating to the late thirteenth and early fourteenth centuries. The characteristics of these funerary structures have allowed us to refine their chronology and identify aspects of medieval society's social structure and spiritual worldview. This article analyzes archaeological materials recovered from mausoleums 3 and 7 in the medieval city of Syganak. Eight burials were discovered in mausoleum No. 3, and three were found in mausoleum No. 7. Analysis of the grave goods recovered from these burials indicates that they are relics of pre-Islamic traditions. The use of bronze mirrors, combs, and other grave goods in pre-Islamic burial practices was widespread across a vast territory and not confined to a particular region. Large, rusty nails were found in mausoleum No. 3. The iron nails and staples found in Burials 1, 2, and 4 suggest that they were used to secure the lids of wooden coffins. The jewelry found during the excavations helped refine the mausoleums' dates and provided new evidence about medieval burial customs. A comparative analysis was conducted between the recovered artifacts and analogous finds from neighboring regions. The continuity of burial traditions within these funerary complexes was also examined. The westward orientation of the deceased and the construction of tombs in accordance with Islamic funerary practices indicate the growing influence of Islamic burial rites. Conversely, the inclusion of jewelry and domestic objects as grave goods demonstrates the preservation of elements of the ancient local worldview. The artifacts recovered from the mausoleums attest to the high level of jewelry craftsmanship in the city of Syganak's cultural environment during the thirteenth and fourteenth centuries. Similar artifacts found at the Shoytobe, Kultobe, and

Old Turkistan archaeological sites in the Turkistan region support dating these finds to the late thirteenth to early fourteenth centuries.

Keywords: Syganak, medieval settlement, mausoleum, architectural monument, burial rite, facing tiles, excavation, section, necropolis, archaeology.

М. Бахтыбаев^a

^aНаучно-исследовательский институт археологии Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Республика Казахстан

ORCID: 0000-0002-9027-0295

(E-mail: mels.bakhtybayev@ayu.edu.kz)

С. Мургабаев^b

^bНаучно-исследовательский институт археологии Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Республика Казахстан

ORCID: 0000-0002-4087-4592

(E-mail: sagynbay.murgabayev@ayu.edu.kz)

М. Гурсой^c

^cНаучно-исследовательский институт археологии Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Республика Казахстан

ORCID: 0000-0003-1042-5697

(E-mail: muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz)

***Б. Сиздиков^d**

^dНаучно-исследовательский институт археологии Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Республика Казахстан

ORCID: 0000-0001-8115-5810

(E-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz)

*Автор для корреспонденции: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz

**Погребальный инвентарь в мавзолеях средневекового Сыганак:
реликты доисламских традиций в ранних мусульманских захоронениях**

Аннотация. В первой половине XIV в. ислам был объявлен государственной религией в Золотой Орде, что привело к идеологическим, политическим и социальным изменениям в обществе. Поэтому над могилами знати начали возводиться монументальные сооружения – мавзолеи. Подобные процессы возведения сооружений наблюдаются и в средневековом городе Сыганак. Мавзолеи возводились над могилами местных правителей, знати и религиозных деятелей, появились некрополи. История изучения мавзолеев, расположенных в средневековом городе Сыганак, началось во второй половине XIX в., а в последние годы проводятся их комплексные исследования. К настоящему времени было исследовано 9 мавзолеев, являющихся важным источником для изучения погребальных традиций конца XIII – начала XIV в. Особенности

погребальных сооружений позволили уточнить их датировку, а также определить социальную структуру и духовное мировоззрение средневекового общества. Статья посвящена анализу археологических материалов, полученных из мавзолеев № 3 и № 7 средневекового города Сыганак. В мавзолее №3 обнаружено восемь захоронений, а в мавзолее №7 – три. В процессе исследований погребальный инвентарь, помещенный в погребениях, можно рассматривать как реликты доисламских традиций. Использование бронзовых зеркал, гребней и т.д. в доисламских погребальных обычаях не ограничивалось каким-либо конкретным узким регионом, а охватывало обширную территорию. В мавзолее № 3 были найдены ржавые крупные гвозди. Железные гвозди и скобы, найденные в захоронениях №1, 2, 4, указывают на то, что они использовались для забивания крышки деревянных гробов. Ювелирные изделия, найденные во время раскопок, позволили уточнить датировки мавзолеев, а также получить новые данные о средневековых погребальных обычаях и проведен сравнительный анализ найденных артефактов с аналогами, найденными в соседних регионах. Прослеживается преемственность погребальных традиций в исследуемых комплексах. Ориентация погребённых головой на запад и строительство гробниц в соответствии с мусульманскими погребальными нормами свидетельствуют об усилении влияния исламских обрядов. Вместе с тем наличие в захоронениях ювелирных изделий и предметов домашнего обихода указывает на сохранение элементов древних местных традиций и мировоззрения. Артефакты, найденные в мавзолеях, свидетельствуют о высоком уровне ювелирного искусства в культурной среде города Сыганак в XIII-XIV веках. Аналогичные изделия, найденные в памятниках Туркестанского региона – Шойтобе, Культобе и Ески Туркестан, позволяют датировать их концом XIII – началом XIV веков.

Ключевые слова: Сыганак, средневековое городище, мавзолеев, архитектурный памятник, ритуал захоронения, облицовочная плитка, раскоп, разрез, некрополь, археология.

Кіріспе

Қызылорда облысының Жаңақорған ауданында, Сунақ ата ауылынан батысқа қарай 1,5 км жерде орналасқан ортағасырлық Сығанақ қаласы – Сырдарияның орта ағысында ірге тепкен ірі саяси, экономикалық және рухани орталықтардың және астаналық мәртебеге ие болған санаулы қалалардың бірі. Сығанақ қаласы бірнеше этносаяси бірлестіктердің құрамында болып, Алтын Орда (Жошы ұлысы) кезеңінде ерекше орын алған.

Жошы ұрпақтарының ішінде бірінші болып ислам дінін қабылдаған Берке болды. Оның Сығанақта билік құрған уақыты туралы екі дереккөзде тікелей баяндалады: XVI ғ. хорезмдік тарихшы Өтеміш қажы (Утемиш-хаджи, 1992: 96-97) және XVIII ғ. Қырым шежірешісі Абдалғаффар Қырым (Абд ал-Гаффар Қырым, 1343: 21-22) еңбектері. Осы жазба деректер XIII ғ. ортасы мен екінші жартысында Сығанақ қаласы Алтын Орда мемлекетінің маңызды саяси орталықтарының бірі, сондай-ақ моңғол элитасы ішіндегі «мұсылман партиясының» орталығы болғандығын көрсетеді.

XIV ғ. бірінші жартысында Өзбек ханның исламды мемлекеттік дін ретінде енгізу саясатының арқасында Алтын Орда мемлекетінде идеологиялық, саяси және

элеуметтік өзгерістер орын алды. Осы кезеңнен бастап ақсүйектер бейіттерінің үстіне кесенелер тұрғызыла бастады. Бұл үдеріс Сығанақ қаласында да орын алды. Жергілікті билеушілер, ақсүйектер мен дін өкілдерінің бейіттерінің үстіне кесенелер тұрғызылып, некрополдер пайда болды.

Сығанақ қаласында орналасқан кесенелерді зерттеу ХІХ ғ. екінші жартысында басталып, экспедиция мүшелерінің жазбалары мен естеліктері арасынан діни ғимараттар – кесенелер, мазарлар және мешіттер туралы ақпараттар кездестіреміз (Каллаур, 1900: 6-16; Якубовский, 1929: 123-159). Көптеген құрылыстар қирағандықтан немесе бүгінгі күнге дейін сақталмағандықтан, бұл деректер маңызды болып табылады.

Соңғы жылдары Оңтүстік Қазақстан өңірлерінде орналасқан ортағасырлық қалаларда зерттеу жұмыстары қарқынды жүргізіліп, Сығанақ қаласының некрополіндегі 9 кесене (Мурғабает және т.б., 2022: 216-222; Бахтыбаев және т.б., 2025: 26-43), Қышқала қаласындағы кесене (Елеуов және т.б. 2021: 26-31, 122), Қарашық І қаласындағы Қарашық кесенесі (Елеуов және т.б., 2005: 108-115) Арал-Асар қаласындағы Кердері ІІ кесенесі (Байпаков, 2012: 65-68; Курманкулов, 2011: 85-86) жайлы жаңа деректер алынып, олардың архитектуралық ерекшелігі, салыну тәсілінің дамуы және хронологиялық шеңбері анықталды.

Сығанақ қаласында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында №3 және №7 кесенелерде мәйітпен бірге қабірге қойылған заттар анықталды. Ортағасырлық жерлеу ғұрпы бойынша мәйіттің қасына жеке заттарын, қару-жарақтарын, ыдыс-аяқтарын және әшекейлерін қою ежелгі дәуірлерден бастап алғашқы мұсылмандық жерлеулерге дейін орын алған.

Материалдар және зерттеу әдістері

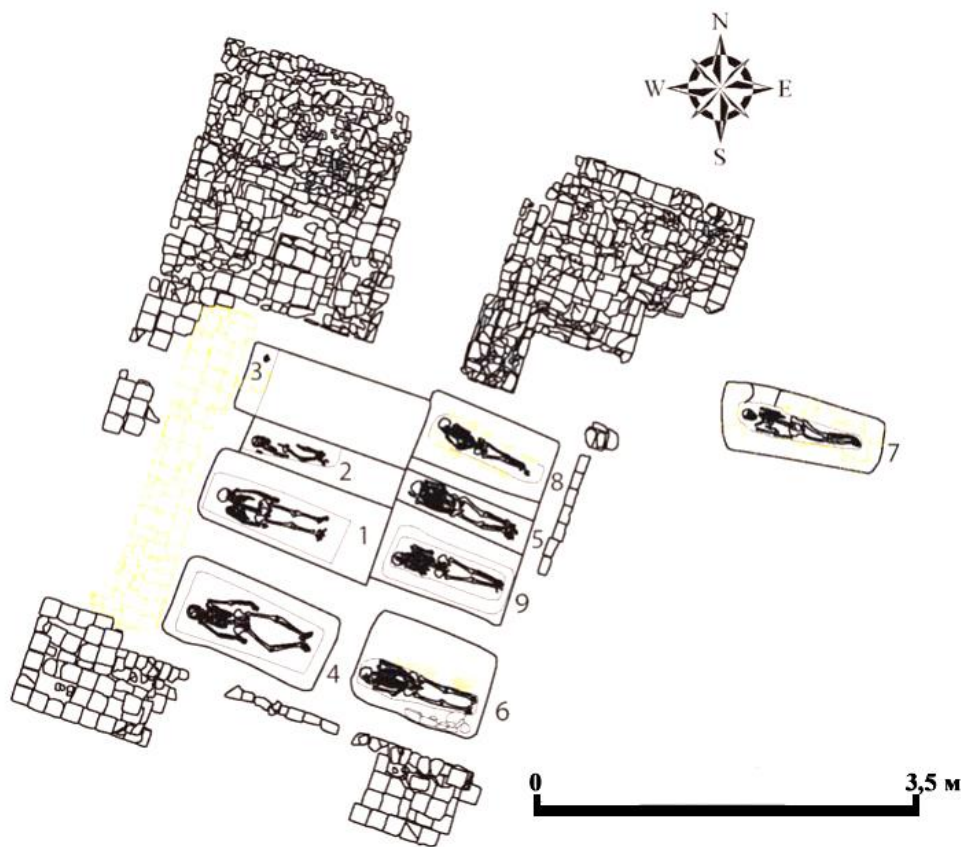
Ортағасырлық Сығанақ қаласы Х-ХІІ ғғ. бастап араб, парсы және түркі жазба деректерінде кездесе бастайды (Махмұт Қашқари, 1997). Археологиялық зерттеулер ортағасырлық Сығанақ қаласының орнын Сунақ ата аулының батысындағы 1,5 км жерде орналасқан қала орнымен баламалайды. Зерттеу жұмысы барысында археологиялық деректермен қатар жазба деректер кеңінен қолданылды. Археологиялық деректер негізінде жерлеу дәстүрінің өзіндік ерекшеліктері мен жерлеу орындарының архитектуралық ұқсастықтарына талдау жасалынса, жазба деректер негізінде кезеңдер бойынша қала халқының этникалық құрамына, рухани және мәдени өміріне, қаланың даму кезеңдеріне талдау жасауға мүмкіндік туды. Сығанақ қаласында орналасқан кесенелерге кешенді түрде зерттеу жұмыстарын жүргізу барысында ғимарат құрылымы мен оның тарихи-мәдени маңыздылығын ашу үшін археология ғылымының дәстүрлі әдістерімен қатар пәнаралық зерттеу әдістері кеңінен қолданылды. Ескерткіштерді жан-жақты сипаттау, топографиясы мен жоспарын сараптау жұмыстары нысандарды толыққанды зерттеуге мүмкіндік берді. Ашылған нысандарды мерзімдеу мақсатында салыстырмалы-типологиялық әдіспен қатар радиокөміртекті (С14) зерттеу әдісі қолданылды. Радиокөміртекті талдау жұмыстары Түркия Республикасындағы «Тубитак Мармара» зертханасында, қазба жұмыстары барысында анықталған қаңқаларға антропологиялық және археогенетикалық зерттеулер сол мемлекеттің Хажеттепе университетінде жүргізілуде.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

№ 3 кесене. Кесене Сунақ ата ауылынан батысқа қарай 0,5 км жерде, Самара – Ташкент тас жолынан 0,15 км солтүстікке қарай орналасқан. Кесене орны жобасында сопақша төбе ретінде сақталған, төбенің оңтүстіктен солтүстікке қарай ұзындығы – 35 м, шығыстан батысқа қарай – 20 м, биіктігі – 1,7 м (Байпақов және басқ. 2014: 46).

Зерттеу барысында көлемі 15х15 м болатын қазба салынып, нәтижесінде көлемі 10х8 м, порталды күмбезді ғимарат ашылды. Қабырғалары күйдірілген қыштан көтерілген, көлемдері 25х25х5 см. Кесененің порталы солтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан. Есіктің ені – 1,2 м. Кесененің ішкі жағында бес жерлеу орны анықталды, оның екеуі ашылды (Бахтыбаев және т.б., 2025: 46).

2019 жылы №3 кесенеге қайта зерттеу жұмыстарын жүргізіліп, оның ішкі бөлігінен қабір шұңқырлар орны анықталды. Кесенеден топырақ шұңқырларына жерленген 8 адамның қаңқа сүйегі және кесене сыртында 1 мүрде ашылды (1-сур.).

1-сур. №3 кесененің жоспары

Fig.1. Plan of Mausoleum №3

Рис.1. План мавзолея №3

Жерлеу орындарының барлығы батыс бағытында қойылған. Жерленген тоғыз мәйіттің бесеуі тік қабырғалары бар қарапайым тікбұрышты шұңқырларда, екеуі қабырғасы күйдірілген және шикі кірпіштен қаланған тікбұрышты шұңқырларда, біреуі кесененің сыртында, жер үстінде шикі кірпіштен қаланған сағанада жерленген. № 1, 2, 4 жерлеу орындарында ағаш табыттардың қалдықтары мен тот басқан, ірі өзек тәрізді шегелер сақталып қалған (Бахтыбаев және т.б., 2019: 81-98)². № 2 және № 4 жерлеу орындарынан бағалы металдардан жасалған әшекейлер – сырғалар, бойтұмар, түймелер және темір бұйымдар табылды.

№1 жерлеу орны батыс қабырғаның ортасына жақын жерде, еден деңгейінен 70 см тереңдікте орналасқан, жобасында тікбұрышты болып келген шұңқырдың өлшемі – 1,8x0,6 м. Жерлеу орны солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа қарай бағытталған. Қазба барысында, анатомиялық реттіліктегі ересек адамның (50-60 жас) қаңқасы анықталды, басы солтүстік-батысқа, жүзі солтүстікке қаратылып, шалқасынан жатқызылған. Адам қаңқасының ұзындығы – 165-170 см.

Жерлеу орнынан ағаш жәшіктің (табыт) 16 дана темір шеге мен бекіткіш қапсырмалар табылды. Шегелер мен қапсырмалар қимасында төрт қырлы. Қалпақшалары бір жағына қарай бүгілген, бір бөлігі сынып қалған, оларды қатты тот басқан. Шегелердің ұзындығы – 3-6,4 см, диаметрі – 0,7-1,1 см. Шегелер сол аяғының тобығы маңында, оң жағында тізе аймағында, қабырға омыртқаларының арасында, қол буындарының ұшында сақталып қалған. Әлдеқайда жуан, қапсырма түрінде сәл бүгілген үш шеге екі аяғының табанынан табылды.

№2 жерлеу орны №1 жерлеу орнының солтүстік жанында орналасқан. Оның өлшемі – 1,2x0,4x0,1 м. Жерлеу орны солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа қарай бағытталған. Қазба барысында 15 см тереңдікте ұзындығы 110 см болатын жас баланың (8-10 жас) қаңқасы ашылды. Басы солтүстік-батысқа, беті оңтүстік-батысқа бағытталған, шалқасынан жатқызылған. Бас сүйегінің батыс бөлігіндегі қабырғаға жақын жерде ұзындығы 5 см болатын шіріген тақта бөлігі табылды. Бас сүйегінің сол жақ самайында қарапайым сымнан жасалған сақина пішінді сары металдан жасалған сырға табылды. Дәл осы жерден темір шегелердің фрагменттері анықталды, ұзындығы – 4,3-8,1 см, диаметрі – 0,6-0,8 см. Бас сүйегінің жанында темір қапсырма бұйымы ашылды, оның көлемі: ұзындығы – 9 см, қалыңдығы – 1 см.

№3 жерлеу орны кесененің солтүстік жағында орналасқан. Қазба барысында, 20 см тереңдікте балалардың бас сүйектерінің фрагменттері табылды. Қабір шұңқыры байқалмайды.

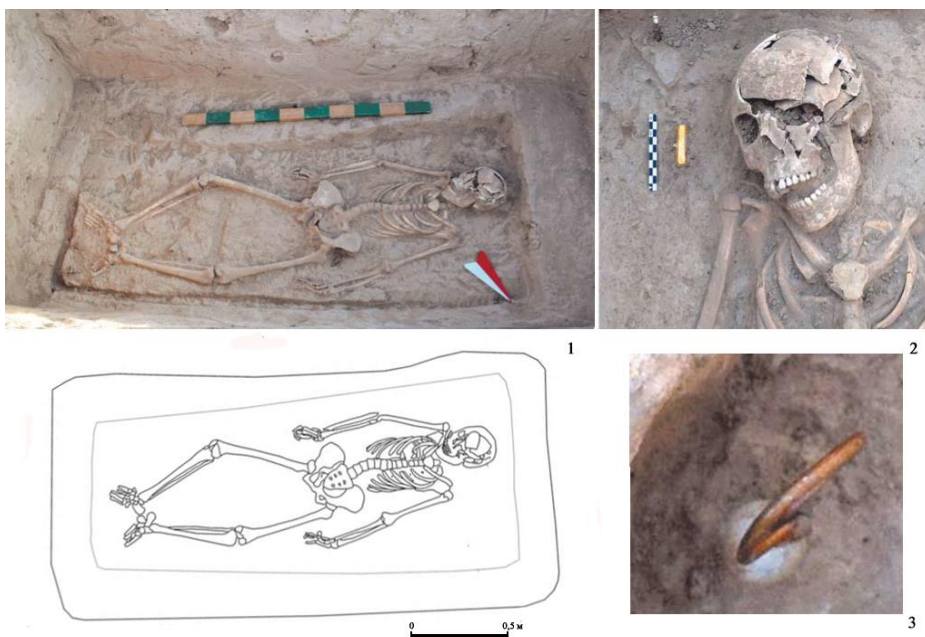
№4 жерлеу орны кесененің оңтүстік-батыс жағында, №1 жерлеу орнының қабатында орналасқан. Жерлеу шұңқырының көлемі – 1,8x1,1 м. Қазба барысында 65-70 см тереңдікте анатомиялық реттілігі жақсы сақталған ересек адам қаңқасы (16-20 жас) ашылды (2-сур.). Қаңқаның ұзындығы – 165 см. Басы оңтүстік-батысқа, беті оңтүстікке қараған, шалқасынан жатқызылған. Жерлеу шұңқырынан металл қапсырмалар, сондай-ақ басы мен өткір ұшы бар өзек түріндегі бекіткіш бұйымдар табылды. Кейбір

² Бахтыбаев М.М., Искандерова А., Жетибаев К.М., Мургабаев С.С., Арынов К.С., Торежанова Н.Ж., 2019. Отчет о научно-исследовательской работе по итогам 2019 года, выполненного в рамках программы Министерства иностранных дел РК по теме «Археологические исследования некрополя средневекового городища Сыгнак». Туркестан. 231 с. // Архив НИЦ Археологии.

шегелердің қалпақшалары жоқ, олар қапсырма түрінде бүгілген, тот басқан. Бас сүйегінің самай тұсының екі жағынан сары металдан жасалған жұп сым сырға және оң құлағының аймағында үшінші сырға табылды (3-1-сур.). Жерленген мәйіттің бас сүйегінің оң жағынан түтік пішінді, сары металдан жасалған тұмар салатын әшекей бұйым табылды. Бойтұмардың ұзындығы – 5,7 см, диаметрі – 1,6 см (3-2-сур.). Кеуде тұсынан, қабырғалардың арасынан үш үлдір түймелер, олардың көлемі – 1,0x0,7 см; 1,1x0,6 см; 1,2x0,8 см (3-3-сур.) және моншақтар табылды (3-4-сур.).

№5 жерлеу орны кесененің солтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан, оның көлемі – 1,8x0,4x0,12 м. Жерлеу орны солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа қарай бағытталған. Қазба барысында ересек адамның (25–35 жас) қаңқа сүйегі ашылды. Мәйіт шалқасынан жатқызылған. Басы оңтүстік-батысқа, беті солтүстікке қараған. Жерлеу орнынан бірнеше темір шеге табылды, олардың көлемдері: ұзындығы – 2,5-8 см, қалыңдығы – 0,3-0,5 см.

№6 жерлеу орны кесененің оңтүстік-шығыс жағында орналасқан. Жерлеу орны солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа қарай бағытталған. Жерлеу орнының жоғары жағы бүтін және сынық, шаршы пішінді күйдірілген қышпен қаланған. Жерлеу шұңқырының көлемі: ұзындығы – 1,5 м, ені – 0,85 м, тереңдігі – 0,90 м. Қазба жұмыстары кезінде 80 см тереңдікте ересек адамның (16-25 жас) қаңқасы ашылды. Қаңқа сүйектері анатомиялық реттілікпен, басы солтүстік-батысқа, беті оңтүстік-шығысқа қаратылған күйде шалқасынан жатыр. Оң қолы шынтақтан бүгіліп, қарын тұсында, сол жақ қолы жамбасында қойылған. Аяқтары созылған, аяқтарының бөліктері оңға бұрылған. Сегізкөз маңынан шіріген ағаштың бөліктері табылды. Өлген адамның мәйіті жиектегі кірпіш қабырғаларының үстіне қойылған ағаш тақталармен жабылған болуы ықтимал.

2-сур. №3 кесене, №2 жерлеу орны

Fig.2. Mausoleum No. 3, burial No. 2

Рис.2. Мавзолей №3, захоронение №2

№7 жерлеу орны кесененің сыртында, орталық кіреберістің сол жағында 2,7 м қашықтықта орналасқан. Жерлеу орны солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа қарай бағытталған. Қазба барысында сағана ішінде 15-20 см тереңдікте ересек адамның (45-55 жас) қаңқасы ашылды. Жерлеу орнының ұзындығы – 2,3 м, ені – 0,87 м. Қаңқа анатомиялық реттілікпен, шалқасынан жатты. Оның ұзындығы – 175 см. Басы солтүстік-батысқа, беті жоғары қарай бағытталған. Сол қолы қарын тұсында, оң қолы денесін бойлай жатты. Аяқтары қосылып, тізелерінде сәл бүгілген, бақайшақтары оңға бұрылған.

№8 жерлеу орны кесененің солтүстік-шығыс бұрышында орналасқан. Жерлеу орны солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа қарай бағытталған, ұзындығы – 185 см, ені – 70 см. Сағананың ішкі жағы ұзын жиектерін бойлай қырынан қойылған кірпіштермен қаланған. Жерлеу орнынан сәл оң жағына бұрылып, шалқасынан жатқан ересек адамның қаңқасы (35-45 жас) ашылды. Қаңқаның ұзындығы – 150 см, оның басын батысқа, бетін оңтүстікке қаратып қойған. Айқасқан қолдары қарын тұсында жатыр. Аяқтары созылған, екі аяғының бөліктері оңға бұрылған.

№ 9 жерлеу орны № 5 және № 6 жерлеу орындарының арасында орналасқан. Жерлеу орны солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа қарай бағытталған. Жерлеу шұңқырының ұзындығы – 175 см, ені – 80 см, тереңдігі – 73 см. Қазба барысында ересек адамның (25-35 жас) қаңқа сүйегі ашылды, оның ұзындығы – 165 см. Мәйіт анатомиялық реттілікпен шалқасынан жатыр. Басы оңтүстік-батысқа жылжыған, беті оңтүстік-шығысқа бағытталған. Қолдары кеудесіне қойылған. Аяқтары созылған, бақайшақтары бірге жиналған.

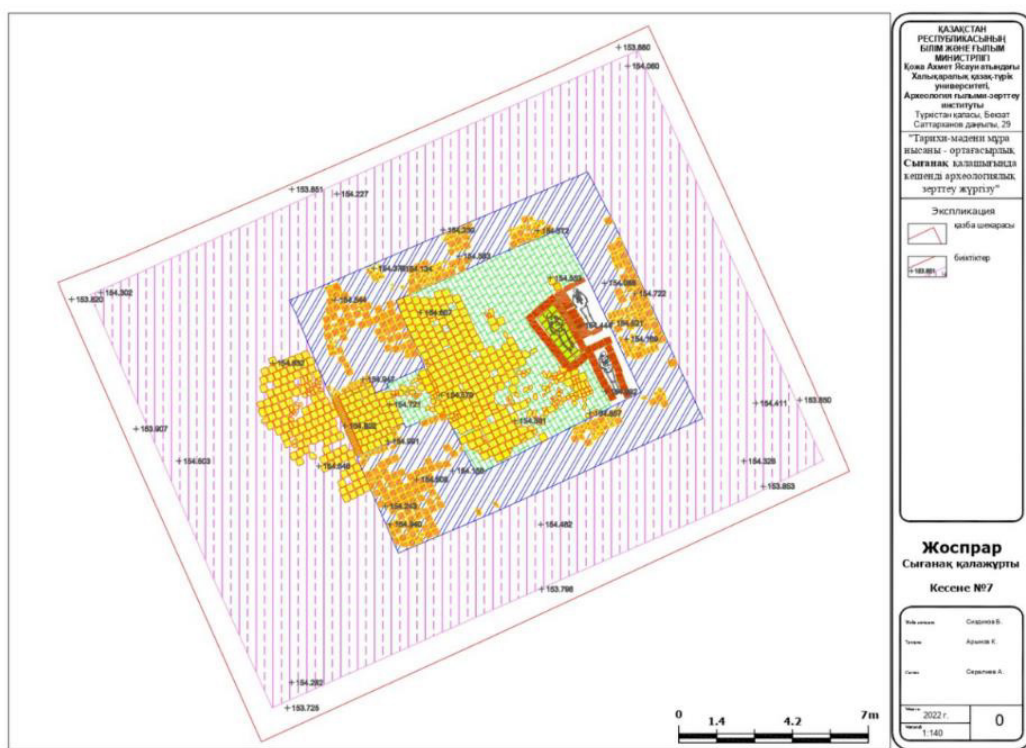

3-сур. №3 кесене, Сырғалар (1), бойтұмар (2), түймелер (3), моншақ (4)

Fig.3. No.3 mausoleum, Earrings (1), amulet (2), buttons (3), beads (4)

Рис.3. №3 мавзолей, серьги (1), амулет (2), пуговицы (3), бусины (4)

№7 кесене. Сунақата ауылының солтүстік-батыс шетінде, ортағасырлық Сығанақ қалашығына баратын тас жолдың сол бөлігінде 50 м жерде және ауылмен іргелес жатқан аумағы 26 м, биіктігі 1,5 м болып келетін төбеде қазба археологиялық жұмыстары жүргізілді. Қазба жұмыстары нәтижесінде ұзындығы 22,2 м, ені 16,7 м, биіктігі 0,3-0,4 м платформа үстіне орналасқан кесене ашылды (4-сур.). Платформа жиегін айналдыра күйдірілген қыштармен төрт қатар биіктікте қаланып, ортасы қара сазды балшықпен толтырылған. Анықталған кесененің ұзындығы – 12,2 м, ені – 10,1 м, сақталған биіктіктері – 0,1-0,6 м. Кесененің солтүстік-шығыс бөлігінде еден деңгейінен 0,3 м тереңдікте үш жерлеу орны – сағана-цисталар орналасқан. Ашылған жерлеу орындарына шартты түрде оңтүстіктен солтүстікке қарай реттік сандар (№1,2,3) қойылды (5-сур.).

4-сур. №7 кесененің жоспары

Fig. 4. Mausoleum Plan No. 7

Рис. 4. План мавзолея №7

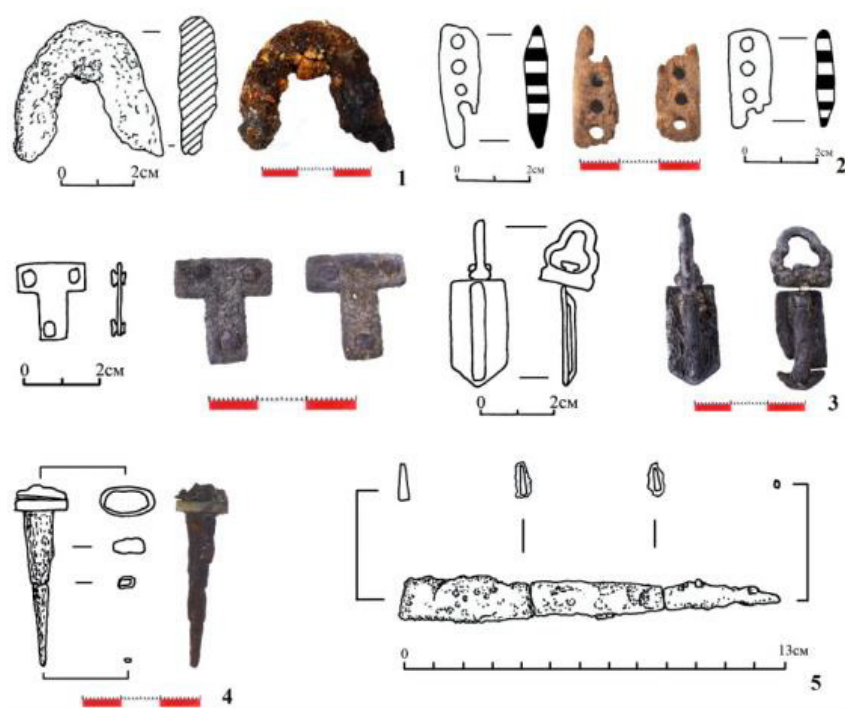

5-сур. №1-3 жерлеу орындары

Fig.5. Grave sites №1-3

Рис.5. Захоронения №1-3

№1 жерлеу орнының төрт қабырғасы күйдірілген қыштармен қаланған, биіктігі жеті қатар және мүрденің беті бос топырақпен толтырылған. Сонымен қатар бас жағындағы қаландысының беткі жағы баспалдақ тәрізді қаланып, беткі қабатын күйдірілген қыштарды тігінен үшбұрышты тәрізді қиюластырып, жауып қойған. Сағананың ұзындығы – 2,65 м, ені – 1 м, тереңдігі – 0,5 м. Мүрде оңтүстік-шығыстан солтүстік-батысқа қарай созылып жатыр. Басы солтүстік-батысқа бағытталып, беті оңтүстік-батысқа қаратылған. Оң қолы шынтақтан сәл бүгіліп, ұзыннан жатыр. Сол қолы шынтақтан бүгіліп, жамбасына қойылған. Аяқтары тізеден сәл бүгіліп, түзу жатыр. Антропологиялық зерттеулердің нәтижесінде қаңқаның 44-47 жастағы ер адамға тиесілі екендігі анықталды. Мүрдені тазалау барысында бас жағынан темір таға (6-1-сур.), ортасында ойықтары бар сүйектен жасалған бәкі сабы (6-2-сур.), «Т» тәрізді қола қапсырмалар (6-3-сур.) мен темір шеге (6-4-сур.), ал бел тұсына сақталуы орташа бір жүзді темір пышақ қойылған (6-5-сур.).

6-сур. №7 кесенеден табылған жәдігерлер

Fig. 6. Artifacts found at Mausoleum No. 7

Рис. 6. Артефакты из мавзолея №7

№2 жерлеу орны №1 мүрдеден 0,5 м солтүстікте орналасқан. Жерлеу орнының солтүсік, шығыс және оңтүстік қабырғаларын күйдірілген қышпен қалаған. Ал батыс қабырғасын және бетін қам кесекпен қалаған. Сағананың ұзындығы – 2,2 м, ені – 1 м, тереңдігі – 0,5 м. Қаңқа сүйектері анатомиялық реттілікпен, басы солтүстік-батысқа бағытталып, бет-жүзі солтүстік-шығысқа қаратылған. Оң қолы шынтақтан сәл бүгіліп, жанына қойылған. Ал сол қолы да шынтақтан сәл бүгіліп, жанына қойылып, аяқтарын түзу қойған. Антропологиялық зерттеулердің нәтижесінде қаңқаның 34-36 жастағы әйел адамға тиесілі екендігі анықталды. Сол қолының шынтақ тұсында аумағы 12,5 см болып келетін қола айна (сур. 7-1) және айнаның бетіне мүйізден жасалған тарақ қойылған (7-2-сур.).

7-сур. №7 кесенеден табылған қола айна мен тарақ
 Fig.7. Bronze mirror and comb found from Mausoleum No. 7
 Рис.7. Бронзовое зеркало и расческа из мавзолея №7

№3 жерлеу орны №2 жерлеу орнынан 0,6 м оңтүстік-шығыста орналасқан. Сағананың жиектері күйдірілген қышпен жеті қатар биіктікте қаланған. Оның ұзындығы – 2 м, ені – бас жағында – 0,4 м, аяқ жағында – 0,25 м. Басы солтүстік-батысқа қойылып, бет-жүзі батысқа қаратылған. Екі қолы шынтақтан ішке қарай бүгіліп, алақандары жамбас тұсына қойылған. Бас сүйегіне қарағанда бұл мүрде жас баланың сүйегіне ұқсайды. Антропологиялық зерттеулердің нәтижесінде қаңқаның 27-30 жастағы ер адамға тиесілі екендігі анықталды. Аяқтары түзу қойылған. Мүрде төбесіне белгі ретінде күйдірілген қыштардан ұзындығы 2 м, ені 0,6 м, биіктігі 1 м болып келетін қаланды қалаған. Радиокөміртекті (C14) талдаудың нәтижелері бойынша, №7 кесенедегі жерлеу орындарының 786 ± 24 жыл бұрынғы, яғни 1212 және 1260 жылдар аралығындағы кезеңге жататындығы анықталды (Бахтыбаев, Кожа, Сиздиқов, 2026: 695-712).

Талдау

№3 кесенедің жүргізілген зерттеулер нәтижесінде тоғыз жерлеу орны зерттеліп, тоғыз мәйіттің бесеуі тік қабырғалары бар қарапайым тікбұрышты шұңқырларда, екеуі күйдірілген және шикі кірпіштен қаланған тікбұрышты сағана-цисталарда, біреуі кесененің сыртында, шикі кірпіштен жасалған жер үсті сағанада-цистада жерленген. Қабірлер топырақпен толтырылған, құрылымы жағынан тығыз. Бірқатар қабірлерде ағаш табыттардың қалдықтары мен тот басқан, ірі өзек тәрізді шегелер сақталып қалған. № 1, 2, 4 жерлеу орындарынан табылған темір шегелер мен қапсырмалар табыттың қақпағын бекіту үшін қолданылғанын көрсетеді. Табыттың тақталарын бекіту үшін темір қапсырмаларды пайдалану Алтын Орда заманында кең тараған (Водясов, Зайцева, 2015: 125-131). Табытта жерлеуге шариятта тыйым салынбаған, дегенмен табытта зорлық-

зомбылықпен қайтыс болған мұсылмандар жерленетін болған (Васильев, 2007: 36). Ағаш табыттың қалдықтары мен тот басқан темір шегелер Алтын Орда дәуіріндегі Мокринский I қорымынан (Марыксин, 2009: 254), Батыс Қазақстанның Орал қалашығы қорымынан шыққан «Үлкен кесенеден» табылды (Байпақов, Смағұлов, Ахатов, 2002: 168). Кесенедегі екі жерлеу орнынан табылған әшекейлер – зергерлік бұйымдардың бірегей кешені, оған ұқсас заттар өте аз табылады. Зерттеушілер жерлеу рәсімінде әшекейлердің табылуын әртүрлі тұрғыдан түсіндіреді. Зерттеуші Д. В. Васильев бұдан пұтқа табынушылық жерлеу дәстүрлерін көреді (Васильев, 2007: 110). Ал, зерттеуші И.Л. Измайлов қабірге заттарын бірге салуға хадистерде де, шарифатта да, кейінгі анықтамалар мен түсіндірмелерде де үзілді-кесілді тыйым салынбаған деп пайымдайды (Измайлов, 2016: 79).

№3 кесенеден табылған әшекей бұйымдар кесененің салыстырмалы мерзімдемесін жасауымызға және ортағасырдағы жерлеу ғұрпын түсінуімізге айтарлықтай үлес қосады. Аталған кесенеден табылған інжу тізілген сырғаның аналогтары Түркістандағы Шойтөбе және Күлтөбе қалашықтарынан табылған. Тарқатып айтар болсақ, Шойтөбенің қорған қабырғасының беткі бөлігін көлденең тазарту барысында 8-қатар деңгейінде төрт қабір шұңқырының дақтары анықталған. Қабірлерді аршу барысында олардың барлығы мұсылмандық жерлеу рәсіміне сәйкес жасалғаны белгілі болған. Мұндағы қаңқалар шикі кірпіштен қаланған жәшік іспетті қабірлерге шалқасынан жатқызылған. Жерленгендердің басын солтүстік-батысқа қаратып, бетін оңтүстік-батысқа бағыттап жатқызған. Қабір шұңқырларының ұзын осі қорған қабырғасының ұзындығына қарай орналасқан. Олардың түбі шамамен 12-ярус деңгейінде жатыр. №1 және №4 қабірлердегі жерленгендердің бас сүйегінің астынан Сығанақтағы №3 кесенеден табылған сырғаға ұқсас маржан тізілген алтын сырға табылған (8-1-сур.). Табылған сырғалардың түрі бірдей. Тек №1 қабірден табылған сырға №4 қабірдегі сырғадан сәл үлкенірек. Осындай, бірақ көлемі едәуір үлкендеу сырға Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің орталық залындағы №50 қабірден анықталған. Сонымен қатар, №4 қабірдегі жерленген адамның денесінің жоғарғы бөлігі жұқа мыс сымдармен тігілген матамен оралғаны анықталды. Зерттеушілер Хорезм мемлекетінің билеушісі Мұхаммед Хорезмшахтың Мәуереннахрмен шекаралас қалаларды қиратуға бұйрық бергеннен кейін Шойтөбеде цитадельдің қараусыз қалғандығын осыдан кейін бұл жерлер жерлеу орнына айналдырылғандығын атап өткен. Сонымен қатар «егер цитадельдің XIII ғасырдың басында қаңырап қалғанын мойындайтын болсақ, онда қабырға ішіндегі жерлеулер XIII ғасырдың екінші жартысында немесе XIV ғасырдың басында пайда болуы мүмкін. Табылған алтын сырғалар да осы кезеңге, яғни XIII ғасырдың соңы – XIV ғасырдың басына жатады» деген дерек келтіреді (Смагулов, 2017: 172-173).

Осындай алтын сырғалардың бірі 2019 жылы Түркістандағы Күлтөбе қалашығының №11 шаршысында жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары барысында №7 мүрденің бас жағынан табылған. №7 мүрде жердің беткі қабатынан 2,74 м тереңдіктен, қазба алаңының батыс жиегінен 5,7 м қашықтықтан анықталған (8-2-сур.). Тазалау жұмысы барысында, мүрденің шалқасынан жатқызылып, басы солтүстік-батысқа бағытталғандығы, жүзі көкке қаратылып, екі қолы көкірек тұсына қусырыла қойылғандығы, екі аяғы ұзына бойы тік қойылып жерленгендігі анықталған. Сонымен қатар тазалау жұмыстары барысында, мүрденің бас сүйегінің оң жағынан ақ інжу тізбекті 2 дана алтын сырға табылған. Бұл сырғалар да Сығанақтағы №7 кесенеден табылған сырғаларға ұқсайды (Ақылбек, 2019: 30).

Сығанақ қаласы маңындағы кесенелерден олжа боп кезіккен тағы бір ерекше табылым – сегіз жапырақты розетка пішінді қола айна. Осы айнаға дәл ұқсайтын айнаның бірі Түркістан қаласы маңындағы су қоймасы «Тоғанның» ішкі бөлігіндегі VIII стратиграфиялық қазба орнындағы №4 бөлмеден табылған (8-3-сур.). Бұл жерден табылған айнаның диаметрі – 13 см. Аталған айна Сығанақтағы айна секілді сегіз жапырақты розетка пішінінде қоладан жасалған. Артқы бетінің сәндік композициясының ортасында қасиетті ұштаған түріндегі ыдыстың жанында, бұлттар аясында орналасқан екі айдаһар бедерленген. Артқы бетінің ортасында орналасқан сабы сақталмаған. Зерттеуші мұндай айналар қытайдан импортталғандығын және Алтын Орда кезеңінің қалаларынан кездесетіндігін атап өткен. Сонымен қатар Е.И. Лубо-Лесниченконың «Привозные зеркала Минусинской котловины. (К вопросу о внешних связях древнего населения Южной Сибири). М.: Наука, 1975» атты еңбегіне сілтеме жасай отырып, Красноярск өлкелік мұражайы қорындағы №135 айнаның сюжеті ұқсас екендігін, бұл айнаның XI-XIII ғасырларға мерзімделгендігін тілге тиек еткен. Соңында Түркістаннан табылған айнаның қытай айнасының үлгісі бойынша жергілікті шеберлер тарапынан құйылған болуы мүмкін деген болжам жасаған. Бұл болжамын «өйткені түпнұсқа қытай айналары сирек әрі қымбат болған, ал олардың көшірмелері моңғол кезеңінен кейінгі әртүрлі қолөнер орталықтарында жасалуы мүмкін» деп негіздеуге тырысқан (Смагулов, 2017: 240).

8-сур. Інжу сырға. Шойтөбе қаласы (1). Қаңқаның бас жағында жатқан інжу сырға. Күлтөбе қаласы (2). Сегіз жапырақты розетка пішінді қола айна. Ескі Түркістан қаласы (3). Үлдір (ажур) түйме. Сайрам қаласы (4).

Fig. 8. Pearl earring. Shoytobe city (1). A pearl earring found on the head of the skeleton. Kultobe city (2). Eight-petaled rosette-shaped bronze mirror. Old Turkestan city (3). Openwork button. Sayram city (4).

Рис. 8. Жемчужная серьга. Город Шойтөбе (1). Жемчужная серьга, находящаяся у основания черепа. Город Кюльтобе (2). Бронзовое зеркало в форме восьмилепесткового розеточного узора. Старый город Туркестан (3). Кружевная пуговица. Город Сайрам (4).

Сығанақтағы №3 кесенеден табылған үлдір түймелердің әсемдігі ортағасырдағы шеберлердің ішкі дүниесінің көркемдігінің символы іспетті. Бір түймені жасауға соғу, дәнекерлеу және ию секілді әдістерді қолдануы ортағасырлық зергерлік өнердің шырқау шегіне жеткендігін көрсетеді. Сығанақтан бөлек үлдір түймелердің бірі Қазақстандағы Сайрам қаласынан табылған (8-4-сур.). Бұл түйме Сығанақтан табылған түймені сол күйінше қайталамаса да, ұқсастық тұрғысынан өте жақын. Зерттеушілер Сайрам қаласынан табылған түймені XV ғасырға мерзімдеген (Оңғар, 2016: 355).

Сығанақ қаласындағы №3 кесенеден анықталған жерлеу кешені тек зергерлік бұйымдарымен ғана емес, жерлеу құрылыстарының ерекшеліктерімен де маңызды ғылыми дерек болып табылады. Кесене ішіндегі жерлеу орындарының әртүрлі құрылымда жасалуы (қарапайым топырақ қабірлер, күйдірілген және шикі кірпіштен қаланған сағаналар, сыртқы жер үсті сағана) ортағасырлық қоғамдағы жерлеу рәсімдерінің бірізді болмағанын көрсетеді. Мұндай айырмашылықтар жерленген адамдардың әлеуметтік дәрежесіне, отбасы ішіндегі орнына және жерлеу рәсіміне жұмсалған материалдық мүмкіндіктеріне байланысты болуы мүмкін.

Кесене ішіндегі жерлеулердің басым бөлігінің солтүстік-батыс – оңтүстік-шығыс бағытында орналасуы исламдық жерлеу дәстүрімен сәйкес келеді. Мәйіттердің шалқасынан жатқызылып, бастары солтүстік-батысқа, жүздерінің оңтүстік-батысқа бағытталуы Сырдария бойындағы XIII-XIV ғасырлардағы мұсылмандық жерлеу орындарына тән ерекшелік болып табылады. Бұл дәстүр Шойтөбе, Күлтөбе және Түркістан өңіріндегі басқа да ортағасырлық жерлеу кешендерінен байқалады. Сонымен бірге қабір ішінен жеке заттардың, әсіресе әйелдердің сәндік әшекейлерінің кездесуі ислам дінінің таралуымен бірге жерлеу салттарында жергілікті дәстүрлердің де сақталғанын көрсетеді.

№3 кесенедегі №2 және №4 жерлеу орындарынан табылған бағалы металдардан жасалған әшекейлер жерленген адамдардың жоғары әлеуметтік мәртебесін айқындайтын маңызды көрсеткіш болып табылады. Әсіресе алтын сырғалар, бойтұмар және үлдір түймелер кешені ортағасырлық әйелдердің киім үлгісі мен сәндік мәдениетін зерттеуге мүмкіндік береді. Алтын әшекейлердің жерлеу кешендерінде кездесуі жерленген адамның немесе оның әулетінің қоғамдағы беделін көрсететін материалдық белгі ретінде қарастырылуы мүмкін.

Кесене архитектурасының өзі де оның иелерінің жоғары әлеуметтік деңгейін көрсетеді. Порталды-күмбезді құрылыс үлгісі, күйдірілген кірпішті пайдалану, портал бөлігінің көркем безендірілуі бұл нысанның қарапайым қабір емес, белгілі бір әулет мүшелеріне арналған мемориалдық құрылыс болғанын көрсетеді. Ортағасырлық Сығанақ қаласы Алтын Орда кезеңінде саяси және экономикалық маңызы жоғары орталықтардың бірі болғандықтан, қала маңындағы осындай кесенелер билеуші топтар мен беделді әулеттер өкілдерінің жерленген орындары болуы заңды.

Жалпы алғанда, Сығанақ қаласындағы №3 және №7 кесенелерден алынған археологиялық материалдар XIII-XIV ғасырлардағы Сырдарияның төменгі ағысындағы жерлеу мәдениетінің күрделі сипатын көрсетеді. Бұл кешендерде исламдық жерлеу нормалары мен жергілікті дәстүрлердің сабақтастығы байқалады. Бір жағынан, мәйітті батыс бағытқа қаратып жерлеу, қабір құрылымдарының мұсылмандық талаптарға сәйкес жасалуы исламдық ықпалдың күшейгенін көрсетсе, екінші жағынан, қабірге зергерлік

бұйымдар, тұрмыстық заттар қою сияқты дәстүрлер ежелгі жергілікті дүниетаным элементтерінің сақталғанын аңғартады.

Осылайша, Сығанақ кесенелері Алтын Орда кезеңіндегі қалалық мәдениеттің, әлеуметтік құрылымның және рухани-материалдық құндылықтардың өзара байланысын зерттеуде маңызды дереккөз болып табылады. Археологиялық материалдар негізінде бұл кесенелерді XIII ғасырдың соңы – XIV ғасырдың басындағы Сығанақ қаласының ақсүйек топтарына тиесілі мемориалдық кешендер ретінде қарастыруға болады.

Тағы бір айта кететін жайт: Сығанақ кесенелерінен табылған зергерлік бұйымдардың ұқсастары Түркістан өңіріндегі жерлеу орындары мен қала ішіндегі нысандардан табылған. Бұл жағдай Сырдарияның орта ағысында күнделікті тұрмыста қолданған заттарын бақилық болғандармен бірге көмгендігін дәлелдейді. Яғни, ислам діні келгеніне қарамастан XIII ғасырда өмір сүрген халықтар арасында әлі де болса ескі дүниетанымдық түсініктердің сарқыншағы жалғасын тапқан.

Нәтижелер

Хандар мен ақсүйектердің қабірлерінің үстіне тұрғызылатын исламдық мемориалдық-ғұрыптық сәулет өнерінің құрылыстары Алтын Ордада XIV ғасырдың басында ислам діні ресми дін ретінде қабылданғаннан кейін пайда бола бастайды. Белгілі болғандай, Алтын Ордада ислам діні 1314 жылы мемлекеттік дін ретінде жарияланды (Байпаков т.б., 2018: 340). Дегенмен бұл кезеңде исламдық үлгіде жерлеу дәстүрі қалыптасып, кесенелер бой көтергенмен бұрынғы наным-сенімдердің сарқыншақтары жалғасып отырды. Оның айғағы ретінде Сығанақ қорымындағы жерлеу орындардан табылған заттай деректерді келтіруге болады.

Зерттеу жұмыстарымыздың барысында Сығанақ қорымындағы №7 кесенедегі №1 жерлеу орнынан табылған пышақтың ғұрыптық мақсатта қойылғандығы анықталды. Археологиялық зерттеулер барысында ежелгі көшпелі тайпалар сақ, сармат және ғұн тайпаларына, б.з. алғашқы ғасырларында өмір сүрген қаңлы тайпаларына тән жерлеу орындарына пышақ қойып жерлеу дәстүрі кеңінен таралғандығы белгілі (Қозыбаев, 2010: 200). Аталмыш жерлеу орнынан анықталған бұл дәстүрден ежелгі наным сенімдердің сарқыншағы деп қарастыруға болады. Себебі пышақ тек тұрмыстық құрал ғана емес, сонымен қатар ғұрыптық нысан қызметін атқарғандығы белгілі. Сол себепті марқұмның жанына пышақ қойып жерлеген.

№2 жерлеу орнынан анықталған қола айнаның бетінде бұлттар арасындағы екі айдаһар бейнеленген. Мұндай айналар Алтын Орда қалаларында қытайлық импорт және олардың көшірмелері ретінде кеңінен танымал. Сюжеті жағынан ұқсас айна Красноярск өлкетану мұражайының қорында сақтаулы және ол XI-XIII ғғ. мерзімделеді. Сонымен қатар осындай үлгідегі қола айналар Алтын Орда қалалары мен XIII-XIV ғғ. жататын жерлеу орындарынан, сондай-ақ Ескі Түркістан қаласындағы зерттеу барысында табылған (Лубо-Лесниченко, 1975: 69-71; Полякова, 1996: 154-268; Смагулов, 2017: 239-240). Жерлеу орнынан анықталған қола айна және сүйектен жасалған тарақ қойып жерлеу дәстүрі ежелгі наным-сенімдердің сарқыншағы деп қарастыруға болады. Жерлеу ғұрпында қола айна мен тарақты қолдану – белгілі бір тар аймақпен шектелмеген, жалпыхалықтық және аймақаралық сипатқа ие феномен. Жерлеу барысында марқұмның

жанына қола айнаны қойып жерлеу дәстүрін Қаратау өңіріндегі көшпелі тайпаларға тән Жасажырық, Қаракөз және Талдысу қорымдарынандағы (Ақышев т.б., 2011: 7-12³; Мургабаев, Сиздиқов, 2026: 116-130), Шығыс Қазақстандағы Байке қорымдарындағы жерлеу орындардан кездестіруге болады (Бейсенов, 2017: 67-75). Сонымен қатар қола айна және ағаштан жасалған тарақ қойып жерлеу дәстүрі Таңбалысор қорымындағы XIII ғ. жататын жерлеу орнынан анықталған. Қола айнаның жерлеу дәстүрінде кездесуін әр кезеңдегі халықтардың діни наным-сенімдері мен дүниетанымдарына байланысты барлық өңірлерден байқауға болады (Вагнер, 2012: 168-176; Хазанов, 1964: 89-96). XIII-XIV ғғ. қоғамда ислам дінінің орныққан кезеңнің өзінде де бұл рәсімнің сақталуы оның халық санасында өте терең тамыр жайғанын дәлелдейді (Ажигали, 2005: 23-34). Зерттеу барысында айна мен тарақтың тек тұрмыстық зат қана емес, символикалық мақсатта пайдаланылғандығы белгілі болды. Ежелгі халықтар айнаны – күннің, жарықтың, жанның символы ретінде немесе о дүние мен бұл дүние арасындағы «өтпелі шекара» ретінде қабылданған (Вагнер, 2012: 168-176; Хазанов, 1964: 89-96). Яғни зиянды күштерден қорғау, пәле-жаладан сақтау қасиеті бар деп санаған. Тарақ та тазалық пен пәктіктің, сондай-ақ мәртебенің белгісі болуы мүмкін деген түсінік болған. Осы себептен қола айна мен тарақтың жерлеу дәстүрінде кездесуін ежелгі наным-сенімдердің сарқыншағы деп нақты айтуға болады.

Қорытынды

Сығанақ қаласындағы №3 және №7 кесенелерден алынған археологиялық материалдар XIII ғасырдың соңы – XIV ғасырдың басындағы Сырдарияның орта ағысындағы жерлеу дәстүрін зерттеуде маңызды дереккөз болып табылады. Кесенелерден табылған зергерлік бұйымдар мен жерлеу құрылыстарының ерекшеліктері олардың мерзімдемесін нақтылауға, сондай-ақ ортағасырлық қоғамның әлеуметтік құрылымы мен рухани дүниетанымын анықтауға мүмкіндік береді.

Кесенеден табылған інжу тізбекті алтын сырғалар, үлдір түймелер және бойтұмарлар Сығанақ қаласының XIII–XIV ғасырлардағы мәдени ортасындағы зергерлік өнердің жоғары деңгейін көрсетеді. Бұл бұйымдардың Шойтөбе, Күлтөбе, Қожа Ахмет Ясауи кесенесі сияқты Түркістан өңіріндегі ескерткіштерден табылған ұқсас аналогтары олардың хронологиялық мерзімін XIII ғасырдың соңы – XIV ғасырдың басына жатқызуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар қола айналар мен басқа да сәндік бұйымдардың таралу аймағы Сырдария бойындағы қалалардың Алтын Орда кезеңіндегі кең мәдени-экономикалық байланыстарын көрсетеді.

Кесенелердегі жерлеу орындарын зерттеу барысында исламдық жерлеу дәстүрлерінің негізгі белгілері анықталды. Атап айтқанда, мәйіттердің шалқасынан жатқызылуы, бастарының солтүстік-батысқа, жүздерінің оңтүстік-батысқа бағытталуы, қабір құрылыстарының мұсылмандық талаптарға сәйкес жасалуы Сырдария өңірінде исламдық рәсімдердің орныққанын көрсетеді. Сонымен бірге қабірлерден алтын сырғалар, айна, түйме, бойтұмар секілді заттардың табылуы жергілікті дәстүрлі дүниетаным

³Ақышев Ә.К., Тұяқбаев М.Қ., Айтқұл Х., Өсеров Т.О., 2011. Оңтүстік Қазақстан облысы, Түркістан ауданы, Майдантал ауылдық округіне қарасты Талдысу қорымында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының есебі. Алматы.

элементтерінің исламдық жерлеу тәжірибесімен қатар өмір сүргенін аңғартады.

Зерттеу нәтижелері Сығанақ қаласы маңындағы кесенелердің Алтын Орда кезеңіндегі қалалық мәдениетпен тығыз байланысты болғанын көрсетеді. Сығанақтың саяси, экономикалық және мәдени орталық ретіндегі маңызы оның маңындағы элиталық жерлеу кешендерінің қалыптасуына әсер еткен. Осы тұрғыдан алғанда, кесенелерден табылған материалдар тек жерлеу рәсімдерін ғана емес, сонымен бірге ортағасырлық қоғамдағы әлеуметтік мәртебе, әйелдердің сәндік мәдениеті, қолөнер мен діни түсініктер туралы құнды мәлімет береді.

Жалпы, Сығанақ кесенелерінің археологиялық материалдары XIII–XIV ғғ. исламдық нормалар мен жергілікті дәстүрлердің өзара ықпалдастығын айқын көрсетеді. Ислам дінінің таралуына қарамастан, қабірге жеке заттарды бірге қою, бағалы әшекейлерді жерлеу рәсінде пайдалану сияқты бұрынғы дүниетанымдық элементтер толық жойылмай, жаңа діни түсініктермен сабақтасып отырған. Сондықтан Сығанақ кесенелері Алтын Орда дәуіріндегі Сырдария өңірі тұрғындарының рухани мәдениеті мен әлеуметтік тарихын зерттеуде аса маңызды археологиялық кешендердің бірі болып саналады.

Әдебиет

- Абд ал-Гаффар Кырыми, 1343. Умдет ат-таварих. под ред. А. Неджиба. Стамбул. С. 21-22.
- Ақылбек С., 2019. Күлтөбе қалажұртында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының есебі. Түркістан. 725 б.
- Ажигали С.Е., 2005. Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. Т. 1. Алматы: Арыс баспасы. 328 б.
- Байпаков К.М., Ерофеева И.В., Казиев Е.С., Терновая Г.А., 2018. История религий в Казахстане (древность и средневековье). Алматы: Service Press. 553 с.
- Байпаков К. М., Смагулов Е. А., Ахатов Г.А., 2002. Некрополь Уральского городища. Вопросы истории и археологии Западного Казахстана: Сборник научных статей. Вып. 1. Уральск.
- Бахтыбаев М.М., Мургабаев С.С., Сиздинов Б.С., Арынов Қ.С., 2025. Ортағасырлық Сығанақ қаласының кесенелері. Turkic Studies Journal. Т. 7. No 2. 26-43 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-2-26-43>.
- Бахтыбаев М.М., Кожа М.Б., Сиздинов Б.С., 2026. Городище Сыганак: датировка памятника по результатам радиоуглеродного анализа. Отан тарихы. Т. 29. No 2. С.695–712. DOI:10.51943/2788-9718_2026_29_2_695-712
- Бейсенов А.З., 2017. Тасмолинская культура Сарыарки. Казахстан в сакскую эпоху, отв.ред. А.З. Бейсенов. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана. С. 59-101.
- Водясов Е.В., Зайцева О.В., 2015. Мусульманские некрополи XVII-XIX вв. в окрестностях Томска. Вестник Томского государственного университета. История. № 1 (33). С. 125–131.
- Васильев Д.В., 2007. Ислам в Золотой Орде (историко-археологическое исследование). Астрахань: Астраханский университет. 170 с.
- Вагнер Е.В., 2012. История изучения сарматских бронзовых зеркал. Вестник Волгоградского государственного университета. №4. С. 168-176.

Измайлов И.Л., 2016. Археология и ислам в Среднем Поволжье в X – первой трети XIII в.: опыт комплексного анализа. Поволжская археология. № 2 (16). С. 68–92.

Каллаур В.А., 1900. Древние города Саганакъ (Сунакъ), Ашнасъ или Эшнасъ (Асанасъ) и другие в Перовском уезде, разрушенные Чингисъ-ханом в 1219 году. ПТКЛА (1899-1900), V. Ташкент: Фан. С. 6-16.

Қозыбаев М.К. (бас редактор), 2010. Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін. Алматы: Атамұра баспасы. Том 1. 768 б.

Лубо-Лесниченко Е.И., 1975. Привозные зеркала Минусинской котловины. Москва: Наука. 170 с.

Махмұт Қашқари, 1997. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ит-түрік). 3 томдық шығармалар жинағы. Алматы: «Хант». I том. 531 б.

Марыксин Д.В. 2009. Могильник эпохи Золотой Орды Мокринский I (по материалам работ 2008 года). Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. Научный журнал, № 1. Уральск. С. 246–272.

Мургабаев С.С., Сиздиқов Б.С., 2026. Қаратау жотасы Қаракөз (Шимайлы) қорымындағы археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижелері. ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. 121 №2. 116-130. <https://doi.org/10.26577/JH2121202610>

Оңғар А. (ред.), 2016. Ғасырлар алтыны. Ұлттық музейдің алтын және күміс бұйымдарының топтамасы, құрастырған Б. Хасенова, Ш.Мұқатаева. Астана: Регис СТ Полиграф. 368 с.

Полякова Г.Ф., 1996. Изделия из цветных и драгоценных металлов. Город Болгар. Ремесло металлургов, кузнецов, литейщиков. Отв. ред. Г.А. Федоров-Давыдов. Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН Татарстана. С. 154–268.

Смагулов Е., 2017. Древний Туркестан: штрихи к историческому портрету. Алматы: Хикари. 343 с.

Хазанов В.М., 1964. Религиозно-магическое понимание зеркал у сарматов. Советская археология. №3. С. 89-96.

Утемиш-хаджи, 1992. Чингиз-наме. Алма-Ата. Ғылым. С. 246.

Якубовский А.Ю., 1929. Развалины Сыгнака (Сугнака). Сообщения ГАИМК. Т.11. Ленинград. С. 123-159.

Reference

Abd al-Gaffar Kyrymi, 1343. Umdet at-tavarih [Umdet at-tawarih]. pod red. A. Nedzhiba. Istanbul. P. 21-22. [in Russian].

Aqylbek S., 2019. Kultobe kalazhurtynda zhurgizilgen arheologijalyk kazba zhumystarynyn esebi [Report on archaeological excavations conducted in the Kultobe settlement]. Turkistan. 725 p. [in Kazakh].

Akyshev A.K., Tuyakbaev M.Q., Aytkul H., Oserov T.O., 2011. Ontustik Kazakstan oblysy, Turkistan audany, Maydantal auyldyk okrugine qarasty Taldysu qorymynda zhurgizilgen arheologijalyk kazba zhumystarynyn esebi [Report on archaeological excavations conducted at the Taldysu burial ground in the Maidantal rural district of the Turkestan district of the South Kazakhstan region]. Almaty. [in Kazakh].

Azhigali S.E., 2005. Kazak halkynyn dasturleri men adet-guryptary [Traditions and customs of the Kazakh people]. T. 1. Almaty: Arys baspasy. 328 p. [in Kazakh].

Baypakov K.M., Erofeeva I.V., Kaziev E.S., Ternovaya G.A., 2018. Istoriya religiy v Kazahstane (drevnost' i srednevekov'e) [History of religions in Kazakhstan (ancient and medieval)]. Almaty: Service Press. 553 p. [in Russian].

Baypakov K. M., Smagulov E. A., Ahatov G.A., 2002. Nekropol' Ural'skogo gorodishha [Necropolis of the Ural settlement]. Voprosy istorii i arheologii Zapadnogo Kazahstana: Sbornik nauchnykh statej. Vyp. 1. Ural'sk. [in Russian].

Bahtybaev M.M., Murgabaev S.S., Sizdikov B.S., Arynov Q.S., 2025. Ortagasyrlyq Syganak kalasynyn keseneleri [Mausoleums of the medieval city of Syganak]. Turkic Studies Journal. T. 7. No 2. P. 26-43. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-2-26-43>. [in Kazakh]

Bahtybaev M.M., Kozha M.B., Sizdikov B.S., 2026. Gorodishhe Syganak: datirovka pamyatnika po rezul'tatam radiouglerodnogo analiza [Городище Сыганак: датировка памятника по результатам радиоуглеродного анализа]. Otan tarihy. T. 29. No 2. P. 695–712. DOI:10.51943/2788-9718_2026_29_2_695-712 [in Kazakh].

Beysenov A.Z., 2017. Tasmolinskaya kul'tura Saryarki [Tasmolinskaya culture of Saryarka]. Kazakhstan v sakskuju jepohu. otv.red. A.Z. Beysenov. Almaty: Institut arheologii im. A.H. Margulana. P. 59-101. [in Russian].

Vodyasov E.V., Zayceva O.V., 2015. Musul'manskie nekropoli XVII–XIX vv. v okrestnostyah Tomska [Muslim necropolises of the 17th–19th centuries in the vicinity of Tomsk]. Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya. № 1 (33). P. 125–131. [in Russian].

Vasilev D.V., 2007. Islam v Zolotoy Orde (istoriko-arheologicheskoe issledovanie) [Islam in the Golden Horde (historical and archaeological research)]. Astrahan: Astrahanskii universitet. 170 p. [in Russian].

Vagner E.V., 2012. Istoriya izucheniya sarmatskih bronzovykh zerkal [History of the study of Sarmatian bronze mirrors]. Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta, №4. P. 168-176. [in Russian].

Izmaylov I.L., 2016. Arheologiya i islam v Srednem Povolzh'e v X – pervoy treti XIII v.: opyt kompleksnogo analiza [Archeology and Islam in the Middle Volga region in the 10th – first third of the 13th centuries: experience of comprehensive analysis]. Povolzhskaja arheologiya. № 2 (16). P. 68–92. [in Russian].

Kallaur V.A., 1900. Drevnie goroda Saganak (Sunak), Ashnas ili Yeshnas (Asanas) i drugie v Perovskom uezde, razrushennye Chingis-hanom v 1219 godu [The ancient cities of Saganak (Sunak), Ashnas or Eshnas (Asanas) and others in the Perovsky district, destroyed by Genghis Khan in 1219]. PTKLA (1899-1900), V. Tashkent: Fan. P. 6-16. [in Russian].

Kozybaev M.K. (bas redaktor), 2010. Kazakctan tarixy kone zamannan buginge deyin [History of Kazakhstan from ancient times to the present day]. Almaty: Atamura baspasy. Tom 1. 768 p. [in Kazakh].

Lubo-Lesnichenko E.I., 1975. Privoznye zerkala Minusinskoy kotloviny [Imported mirrors of the Minusinsk Basin]. Moscow: Nauka. 170 p. [in Russian].

Mahmut Kashkari, 1997. Turik tilinin sozdigi (Diani lugat-it-turik) [Dictionary of the Turkish language (Diani Dictionary-Turkish)]. 3 tomdyq shygarmalar zhinagy. I tom. Almaty: Hant, 531 p. [in Kazakh].

Maryksin D.V. 2009. Mogil'nik epohi Zolotoy Ordyy Mokrinskiy I (po materialam rabot 2008 goda) [The Mokrinsky I burial ground of the Golden Horde era (based on materials from 2008)]. Voprosy istorii i arheologii Zapadnogo Kazahstana. Nauchny zhurnal, № 1. Ural'sk. P. 246–272. [in Russian].

Murgabaev S.S., Sizdikov B.S., 2026. Karatau zhotasy Karakoz (Shimayly) qorymyndagy arheologiyalyk zertteu zhymystarynyn natizheleri [Results of archaeological research at the Karakoz (Shimayly) burial ground, Karatau Range]. QazUU Habarshysy. Tarih seriyasy. 121 №2. P. 116-130. <https://doi.org/10.26577/JH2121202610> [in Kazakh].

Onggar A. (red.), 2016. Gasyrlar altyny. Ulttyu muzeydin altyn zhane kumis buymdarynyn toptamasy [Gold of the Ages. Collection of Gold and Silver Products of the National Museum]. qurastyrghan. B. Hasenova, Sh.Muqataeva. Astana: Regis ST Ploigraf. 368 p. [in Kazakh].

Polyakova G.F., 1996. Izdeliya iz cvetnyh i dragocennyh metallov [Products made of non-ferrous and precious metals]. Gorod Bolgar. Remeslo metallurgov, kuznecov, liteyshnikov. Otv. red. G.A. Fedorov-Davydov. Kazan': IYaLI im. G. Ibragimova AN Tatarstana. P. 154-268. [in Russian].

Smagulov E., 2017. Drevniy Turkestan: shtrihi k istoricheskomu portretu [Ancient Turkestan: Touches on a Historical Portrait]. Almaty: Hikari. 343 p. [in Russian].

Hazanov V.M., 1964. Religiozno-magicheskoe ponimanie zerkal u sarmatov [The Sarmatians' religious and magical understanding of mirrors]. Sovetskaya arheologiya, №3. P. 89-96. [in Russian].

Utemish-hadzhi, 1992. Chingiz-name [Chingiz-name]. Alma-Ata. Gylym. P. 246. [in Russian].

Yakubovski A.Ju., 1929. Razvaliny Sygnaka (Sugnaka) [Ruins of Sygnak (Sugnak)]. Soobshheniya GAIMK. T.11. Leningrat. P. 123-159. [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Бахтыбаев Мэлс, PhD, доцент м.а., жетекші ғылыми қызметкер, Археология ғылыми-зерттеу институты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Ж.Баласағұн көш., 45, Түркістан, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: 58795447400

Мургабаев Сағынбай, PhD, жетекші ғылыми қызметкер, Археология ғылыми-зерттеу институты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Ж.Баласағұн көш., 45, Түркістан, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: 56658749100

Гурсой Музаффер, PhD, қауым. профессор, жетекші ғылыми қызметкер, Археология ғылыми-зерттеу институты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Ж.Баласағұн көш., 45, Түркістан, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: 57221107944

Сиздиқов Бағдаулет, PhD, қауым. профессор, жетекші ғылыми қызметкер, Археология ғылыми-зерттеу институты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Ж.Баласағұн көш., 45, Түркістан, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: 57210560635

Сведения об авторах:

Бахтыбаев Мэлс, PhD, ведущий научный сотрудник, Научно-исследовательский институт археологии, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, ул. Ю.Баласагуна, 45, Туркестан, Республика Казахстан.

Scopus ID: 58795447400

Мургабаев Сағынбай, PhD, ведущий научный сотрудник, Научно-исследовательский институт археологии, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, ул. Ю.Баласагуна, 45, Туркестан, Республика Казахстан.

Scopus ID: 56658749100

Гурсой Музаффер, PhD, доцент, ведущий научный сотрудник, Научно-исследовательский институт археологии, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, ул. Ю.Баласагуна, 45, Туркестан, Республика Казахстан.

Scopus ID: 57221107944

Сиздиқов Бағдаулет, PhD, доцент, ведущий научный сотрудник, Научно-исследовательский институт археологии, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, ул. Ю.Баласагуна, 45, Туркестан, Республика Казахстан.

Scopus ID: 57210560635

Information about authors:

Bakhtybayev Mels, PhD, Leading Researcher, Research Institute of Archaeology, Khoja Akhmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, 45 Y.Balasagun Str., Turkestan, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: 58795447400

Murgabayev Sagynbay, PhD, Leading Researcher, Research Institute of Archaeology, Khoja Akhmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, 45 Y.Balasagun Str., Turkestan, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: 56658749100

Gursoy Muzaffer, PhD, Leading Researcher, Research Institute of Archaeology, Khoja Akhmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, 45 Y.Balasagun Str., Turkestan, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: 57221107944

Sizdikov Bagdaulet, PhD, Leading Researcher, Research Institute of Archaeology, Khoja Akhmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, 45 Y.Balasagun Str., Turkestan, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: 57210560635

Авторлық үлес:

Бахтыбаев Мэлс концептуализациясы мен археологиялық зерттеулерін жүргізді, нәтижелер мен қорытындыларын дайындады, қолжазба мәтінін жазды.

Мургабаев Сағынбай кешенді археологиялық зерттеулер жүргізіп, деректерді жүйелеп, ресми талдау жүргізіп, қолжазба мәтінін жазды.

Гурсой Музаффер археологиялық зерттеулер жүргізіп, әдістемесі мен тарихнамалық шолуын жасады.

Сиздиқов Бағдаулет археологиялық зерттеулер жүргізіп, деректерді жүйелеп, қолжазбаны жазып, рецензиялап, редакциялады.

Author contributions:

Bakhytbayev Mels conceptualized the study and conducted archaeological research, prepared the results and conclusions, and wrote the manuscript.

Murgabayev Sagynbay conducted comprehensive archaeological research, systematized the data, performed the analysis, and wrote the manuscript.

Gursoy Muzaffer conducted archaeological research, developed the methodology, and prepared the historiographical review.

Sizdikov Bagdaulet conducted archaeological research, systematized the data, wrote the manuscript, and reviewed and edited the manuscript.

Авторский вклад:

Бахтыбаев Мэлс осуществил концептуализацию исследования и провел археологические исследования, подготовил результаты и выводы, а также написал текст рукописи.

Мургабаев Сагынбай провел комплексные археологические исследования, систематизировал полученные данные, осуществил их анализ и написал текст рукописи.

Гурсой Музаффер провел археологические исследования, разработал методологическую часть исследования и подготовил историографический обзор.

Сиздииков Багдаулет провел археологические исследования, систематизировал полученные данные, написал текст рукописи, осуществил ее рецензирование и редактуру.

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Мүдделер қақтығысы.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

Комплексное изучение изваяния тюркского времени из собрания Национального исторического музея Кыргызской Республики¹**В.В. Горбунов^a, К.Ш. Табалдыев^b, С.Ю. Бондаренко^c, *А.А. Тишкин^d**^aАлтайский государственный университет, Барнаул, Российская Федерация
ORCID: 0000-0002-4772-6373. (E-mail: vadimgorbunov67@mail.ru)^bКыргызско-Турецкий университет «Манас», Бишкек, Кыргызская Республика
ORCID: 0000-0002-6679-8030. (E-mail: kubatbek.tabaldiev@manas.edu.kg)^cАлтайский государственный университет, Барнаул, Российская Федерация
ORCID: 0000-0003-4295-4120. (E-mail: bonsu@yandex.ru)^dАлтайский государственный университет, Барнаул, Российская Федерация
ORCID: 0000-0002-7769-136X(E-mail: tishkin210@mail.ru). *Автор для корреспонденции: tishkin210@mail.ru

ARTICLE INFO

Ключевые слова:
Кыргызстан,
Национальный
исторический
музей, каменное
изваяние, период
раннего
Средневековья,
тюркское время,
фотограмметрия,
цифровые
технологии,
изображения,
культурно-
хронологический
контекст,
Тюркешский
каганат.

МРНТИ 03.41.91

DOI: <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-3-33-50>

АННОТАЦИЯ

Современная наука уже немыслима без применения информационных технологий особенно в направлениях, опирающихся на натурные и экспериментальные исследования. Данная ситуация актуальна для археологии, где комплексное изучение памятников и артефактов является основополагающей частью ее деятельности. Традиционные археологические методы, требующие непосредственного контакта с объектом, зачастую оказываются недостаточно эффективными и даже деструктивными. Прямое изучение артефакта, несмотря на очевидные преимущества, имеет и ряд ограничений. К примеру, многие параметры технически сложно или вовсе невозможно измерить без его повреждения. Одним из решений таких и многих других проблем может служить оцифровка реальных археологических объектов с помощью современных технологий, позволяющих создать высокоточные цифровые модели, практически идентичные оригиналам. В результате обеспечиваются возможности получения большого количества данных, а также проведения многократных и всесторонних исследований. При наличии цифровых копий можно проводить точные измерения линейных параметров, объемов, углов, анализировать текстуру и геометрию поверхности, выявлять дефекты и фиксировать следы обработки, а также получать виртуальные срезы и сечения. Такой

¹Благодарности: статья подготовлена в рамках выполнения работ по реализации проекта государственного задания «Научно-экспертная и организационно-методическая работа по обеспечению мероприятий проекта "Тюркское наследие "Большого Алтая": единство и многообразие в истории и современности" (реестровый номер – 850000Ф.99.1.БН66АА04000).

подход особенно важен при документировании и изучении древних и средневековых каменных изваяний. В данной статье представлены результаты использования фотограмметрии для получения цифровой копии и детального выявления изображений одного из важных экспонатов Национального исторического музея Кыргызской Республики (г. Бишкек). Объемная скульптура мужчины-воина крупных размеров была найдена у с. Ичке-Суу в Тюпском районе Иссык-Кульской области. Впервые публикуемые рендеры и геометрия разных видов, а также графические прорисовки создали основу для детального рассмотрения не только облика человека, его прически и деталей костюма, но и для анализа комплекса предметов материальной культуры, характерных для раннего Средневековья, среди которых важное место занимает вооружение. Приведенные аналогии обеспечили возможность определить датировку рассмотренного вещевого комплекса, изображенного на публикуемом изваянии, в пределах конца VII – 1-й половины VIII вв. Это соответствует времени существования Тюркешского каганата (699–756 гг.), к памятникам которого и следует относить детально представленную скульптуру. Несмотря на то, что для создания цифровых копий каменных изваяний и других археологических объектов требуются определенные финансовые затраты, полученные результаты обеспечивают эффективные научные исследования, а также полноценную музейную визуализацию.

V.V. Gorbunov^a

*^aAltai State University, Barnaul, Russian Federation
(E-mail: vadimgorbunov67@mail.ru)*

K.Sh. Tabaldiev^b

*^bKyrgyz-Turkish Manas University, Bishkek, Kyrgyz Republic
(E-mail: kubatbek.tabaldiev@manas.edu.kg)*

S.Yu. Bondarenko^c

*^cAltai State University, Barnaul, Russian Federation
(E-mail: bonsu@yandex.ru)*

A.A. Tishkin^d

*^dAltai State University, Barnaul, Russian Federation
(E-mail: tishkin210@mail.ru)*

Corresponding author: tishkin210@mail.ru

A comprehensive study of a Turkic-Period statue from the collection of the national historical museum of the Kyrgyz Republic

Received 28 June 2026. Revised 29 July 2026. Accepted 30 August 2026. Available online 30 September 2026.

Для цитирования: В.В. Горбунов, К.Ш. Табалдыев, С.Ю. Бондаренко, А.А. Тишкин Комплексное изучение изваяния тюркского времени из собрания Национального исторического музея Кыргызской Республики // Turkic Studies Journal. 2026. Т. 8. № 3. 33-50 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-3-33-50>

For citation: V.V. Gorbunov, K.Sh. Tabaldiev, S.Yu. Bondarenko, A.A. Tishkin A comprehensive study of a Turkic-Period statue from the collection of the national historical museum of the Kyrgyz Republic // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 3. P. 33-50. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-3-33-50>

Abstract. Modern science is inconceivable without information technology, especially in fields that rely on field and experimental research. This is particularly relevant to archaeology, where comprehensively studying sites and artifacts is fundamental to the discipline. Traditional methods of archaeology, which require direct contact with objects, are often insufficiently effective or destructive. Despite its obvious advantages, directly examining an artifact has limitations. For example, many parameters are technically difficult or impossible to measure without causing damage. One solution to this and many other problems is digitizing archaeological objects using modern technology to create high-precision digital models that are virtually identical to the originals. This approach enables the acquisition of large data sets and facilitates repeated, comprehensive research. Digital copies allow for precise measurements of linear parameters, volumes, and angles, as well as analysis of surface texture and geometry. They also enable the identification of defects, documentation of tool marks, and generation of virtual cross-sections. This approach is particularly important for documenting and studying ancient and medieval stone sculptures. This article presents the results of using photogrammetry to create a digital copy of one of the significant artifacts housed in the National Historical Museum of the Kyrgyz Republic (Bishkek) and perform a detailed analysis of its imagery. The large-scale, three-dimensional sculpture of a male warrior was discovered near the village of Ichke-Suu in the Tup District of the Issyk-Kul Region. The newly published renders, geometric views, and graphic tracings provide a basis for examining not only the figure's appearance, hairstyle, and costume details, but also the material culture items characteristic of the Early Middle Ages, particularly weaponry. The analogies provided have made it possible to date the artifact complex depicted on the sculpture to the late seventh – early eighth centuries. This corresponds to the period of the Turgesh Khaganate (699–756). The detailed sculpture should be classified as one of its artifacts. While creating digital replicas of stone sculptures and other archaeological objects requires financial investment, the results facilitate effective scientific research and provide high-quality museum visualization.

Keywords: Kyrgyzstan, National Historical Museum, stone statue, Early Middle Ages period, Turkic time, photogrammetry, digital technologies, images, cultural and chronological context, Turgesh Khaganate

В.В. Горбунов^a

^a*Алтай мемлекеттік университеті, Барнаул, Ресей Федерациясы*

ORCID: 0000-0002-4772-6373

(E-mail: vadimgorbunov67@mail.ru)

К.Ш. Табалдыев^b

^b*«Манас» Қырғыз-Түрік университеті, Бішкек, Қырғыз Республикасы*

ORCID: 0000-0002-6679-8030

(E-mail: kubatbek.tabaldiev@manas.edu.kg)

С.Ю. Бондаренко^c

^c*Алтай мемлекеттік университеті, Барнаул, Ресей Федерациясы*

ORCID: 0000-0003-4295-4120

(E-mail: bonsu@yandex.ru)

***А.А. Тишкин^d**

^dАлтай мемлекеттік университеті, Барнаул, Ресей Федерациясы

ORCID: 0000-0002-7769-136X

(E-mail: tishkin210@mail.ru).

*Байланыс үшін автор: tishkin210@mail.ru

Қырғыз Республикасының Ұлттық тарихи музейі қорындағы түркі дәуіріне жататын тас мүсінді кешенді зерттеу мәселесі

Аннотация. Қазіргі ғылымды, әсіресе заттық және эксперименттік зерттеулерге негізделетін ғылыми бағыттарды ақпараттық технологияларды қолданусыз елестету мүмкін емес. Бұл мәселе археология ғылымы үшін де өзекті, өйткені археологиялық ескерткіштер мен артефактілерді кешенді зерттеу оның негізгі зерттеу бағыттарының бірі болып табылады. Нысанмен тікелей жұмыс істеуді талап ететін дәстүрлі археологиялық әдістер көп жағдайда жеткілікті тиімді бола бермейді және кейбір жағдайларда зерттеу нысанының бұзылуына немесе бүлінуіне әкелуі әбден мүмкін. Артефактіні тікелей зерттеудің бірқатар айқын артықшылықтары болғанымен, оның белгілі бір шектеулері де бар. Мәселен, көптеген параметрлерді артефактіге зақым келтірмей, техникалық тұрғыдан өлшеу қиын немесе мүлде мүмкін емес. Осындай және басқа да мәселелерді шешудің тиімді тәсілдерінің бірі – заманауи технологиялардың көмегімен нақты археологиялық артефактілерді цифрландыру. Мұндай технологиялар түпнұсқаға барынша сәйкес келетін, жоғары дәлдіктегі цифрлық модельдер жасауға мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде ауқымды деректердің көлемін айқындауға, сондай-ақ зерттеу нысанын бірнеше мәрте және жан-жақты зерделеуге мүмкіндік береді. Цифрлық көшірмелердің болуы сызықтық өлшемдерді, көлемдер мен бұрыштарды дәл өлшеуге, беткі қабаттың текстурасы мен геометриялық құрылымын талдауға, ақауларды анықтауға және өңдеу іздерін тіркеуге, сондай-ақ нысанның виртуалды қималары мен кесінділерін алуға мүмкіндік береді. Мұндай тәсіл ежелгі және ортағасырлық тас мүсіндерді құжаттау және зерттеу барысында аса маңызды. Бұл мақалада Қырғыз Республикасының Ұлттық тарихи музейіндегі (Бішкек қ.) маңызды экспонаттардың бірі – фотограмметрия әдісі арқылы цифрлық көшірмесі жасалып, ондағы бейнелер егжей-тегжейлі анықталған мүсінді зерттеу нәтижелері ұсынылады. Ірі көлемді ер адам-жауынгер бейнеленген көлемді мүсін Ыстықкөл облысының Түп ауданындағы Ичке-Суу ауылының маңынан табылған. Алғаш рет жарияланып отырған әртүрлі ракурстағы рендерлер мен геометриялық кескіндер, сондай-ақ графикалық сызбалар адамның сыртқы келбетін, шаш үлгісін және киімінің жекелеген бөлшектерін егжей-тегжейлі қарастыруға ғана емес, сонымен қатар ерте ортағасырлық кезеңге тән материалдық мәдениет заттарының кешенін, оның ішінде қару-жарақты талдауға мүмкіндік берді. Келтірілген салыстырмалы материалдар жарияланып отырған мүсінде бейнеленген заттық кешеннің мерзімін VII ғасырдың соңы – VIII ғасырдың бірінші жартысы аралығында белгілеуге мүмкіндік берді. Бұл кезең 699–756 жылдары өмір сүрген Түргеш қағанатының дәуіріне сәйкес келеді. Осыған байланысты егжей-тегжейлі бейнеленген аталған мүсінді Түргеш қағанатына жататын археологиялық ескерткіштер қатарына қосуға болады. Тас мүсіндер мен басқа да археологиялық

нысандардың цифрлық көшірмелерін жасау белгілі бір қаржылық шығындарды қажет ететініне қарамастан, алынған нәтижелер тиімді ғылыми зерттеулер жүргізуге, сондай-ақ музейлік нысандарды толыққанды цифрлық визуализациялауға жол ашады.

Кілт сөздер: Қырғызстан, Қырғыз Республикасының Ұлттық тарихи музейі, тас мүсін, ерте ортағасырлық кезең, түркі дәуірі, фотограмметрия, цифрлық технологиялар, бейнелер, мәдени-тарихи контекст, Түргеш қағанаты.

Введение

В данной статье будут рассмотрены результаты использования фотограмметрии при документировании и изучении крупного каменного изваяния тюркского времени, которое в настоящее время находится под открытым небом у здания Национального исторического музея Кыргызской Республики в г. Бишкеке (рис. 1). Оно обнаружено у с. Ичке-Суу в Тюпском районе Иссык-Кульской области и представляет объемную скульптуру мужчины-воина следующих параметров: $277 \times 70 \times 44$ см.

Рис. 1. Каменное изваяние у Национального исторического музея Кыргызской Республики в г. Бишкеке: 1 – фото 2023 г.; 2 – фото 2024 г.

Fig. 1. A stone statue near the National Historical Museum of the Kyrgyz Republic in Bishkek: 1 – Photo from 2023; 2 – Photo from 2024

1-сур. Қырғыз Республикасының Ұлттық тарихи музейі алдындағы тас мүсін: 1 – 2023 жылғы фотосурет; 2 – 2024 жылғы фотосурет.

Изваяние выполнено в низком рельефе из блока серого гранита (Табалдиев, Притеева, 2019: 88-89). Голова человека закруглена, на лице показаны брови, глаза, нос, усы, рот и борода. По бокам изображены уши с продетыми в них серьгами. На спине линиями демонстрируются косы. V-образной канавкой передан вырез кафтана. Ниже показаны его отвороты-лацканы с пуговицами на окончаниях. Правая рука фигуры удерживает

кубок для питья, поднятый вверх. Левая рука опущена вниз и держит рукоять меча. На запястье этой руки показан браслет. Ниже локтей изображен наборный пояс, состоящий из пряжки, блях-накладок и семи подвесных ремешков. Слева к нему подвешены (при помощи парных скоб и ремешков) меч и боевой нож, а справа – сумочка-кресало, игольник и две кисти. На тыльной стороне изваяния, ниже пояса, выбито кольцо, назначение которого не вписывается в общую композицию. Все остальные изображенные предметы поддаются определению. Они находят соответствия на других аналогичных раннесредневековых изваяниях и среди реальных вещей, найденных в памятниках тюркской культуры. Основные задачи публикации заключаются в представлении результатов документирования указанного изваяния с помощью цифровых технологий для более детального выявления и описания изображений, позволяющих осуществить их культурно-хронологическую идентификацию.

Материалы и методы исследования

Для проведения исследования использовалась фотограмметрия – один из методов оцифровки, основанный на обработке серии сделанных фотоснимков и позволяющий создавать высокодетализированные модели. Она особенно эффективна для документирования объектов со сложной геометрией, а также обеспечивает ряд возможностей для изучения созданной с ее помощью цифровой копии тюркского изваяния, а также продемонстрировать технологию автоматизированной прорисовки линий поверхности. Используемая технология разрабатывалась в течение нескольких лет для документирования «оленных» камней (Тишкин, Бондаренко, 2026), где выбивка формировалась в основном контурным углубленным рисунком, а не выборкой фона, как на публикуемом изваянии, и поэтому потребовала некоторых изменений. Принцип ее работы – анализ углов между вертекс-нормальями полигонов и распределение их по группам сглаживания (Smoothing Groups). Основной сложностью является определение данного угла между полигонами, начиная с которого поверхности перестают относиться к одной и той же группе. Дальнейшая обработка проводится для полученной текстуры. При этом применяются технологии управления светом. На заключительной фазе используется специально обученная свёрточная нейросеть U-net. Такая комбинация технологий позволяет получить графические прорисовки в автоматическом режиме с минимальными затратами человеческого труда. Но это лишь начальная стадия исследований, которая требует дальнейшего скрупулезного анализа профильными специалистами-археологами.

Фотограмметрия публикуемого изваяния проводилась фотоаппаратом Sony ILCE-7RM4A с 60-ти мегапиксельной матрицей и объективом 55 мм с расстояния около 70 см для достижения максимальной детализации. Сам процесс довольно специфичен и для получения абсолютного результата требует большого опыта, а также понимания как технологии построения модели, так и логики последующего анализа, от которого он напрямую зависит. Созданная по сделанным фотоснимкам модель содержит около полумиллиарда полигонов и имеет очень высокую степень детализации с разрешением менее 0,2 мм (рис. 2 и 3). Такая дискретизация обеспечивает изучение даже мельчайших деталей. Для реализации такой работы требуются очень мощные

компьютерные станции и профессиональное программное обеспечение, которые обеспечивают необходимые результаты.

Рис. 2. Рендер ортогональных видов изваяния.

Fig. 2. Render of orthogonal views of the statue.

2-сур. Мүсіннің ортогональды көріністерінің рендерлері.

Рассматриваемое изваяние представляет объемную скульптуру, изображающую мужчину-воина (рис. 3 и 4). У него достаточно отчетливо проработаны части тела, кроме ног, показаны детали прически и одежды, предметы вооружения, бытовые принадлежности, пояс с гарнитурой, нательные украшения. Верх головы изваяния закруглен, низ отделен от туловища глубокой канавкой V-образной формы, которая передает вырез кафтана и при этом подчеркивает выступающую бороду. На лице показаны дуговидные брови, переходящие в длинный нос с обозначенными ноздрями. Под бровями изображены миндалевидные глаза. Под носом располагаются длинные S-видно изогнутые усы, а ниже них – маленький рот сердцевидной формы, под которым есть треугольная деталь вершиной вниз, также, видимо, передающая бороду. С левой стороны головы показана ушная раковина и продетая в нее серьга. Она состоит из кольца, в верхней части которого есть шпенец-ограничитель, увенчанный бусиной, а от нижней части кольца отходит биконическая подвеска. Такое же ухо с серьгой имеется справа, но худшей проработки или сохранности. На тыльной стороне голова обработана слабо, но на спине, ниже плеч, отчетливо видны восемь вертикальных линий, явно передающие косы.

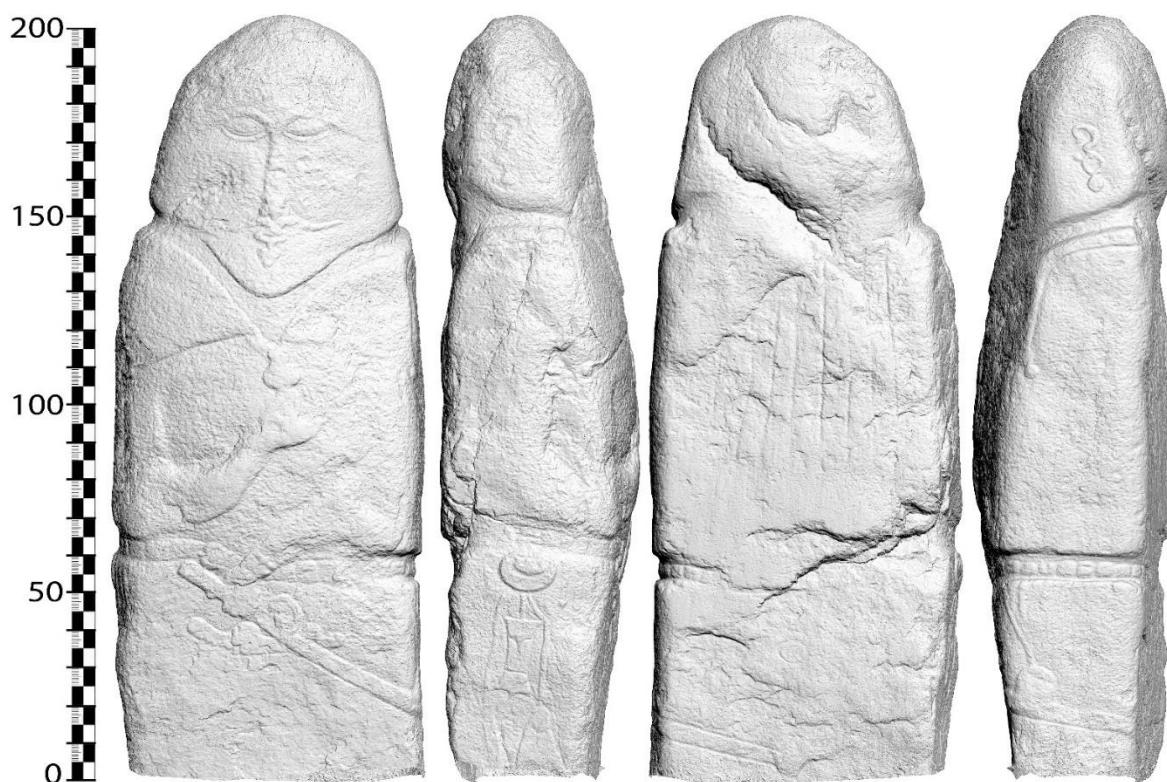

Рис. 3. Рендер геометрии поверхности

Fig. 3. Render the surface geometry.

3-сур. Мүсін бетінің геометриялық құрылымының рендерлері.

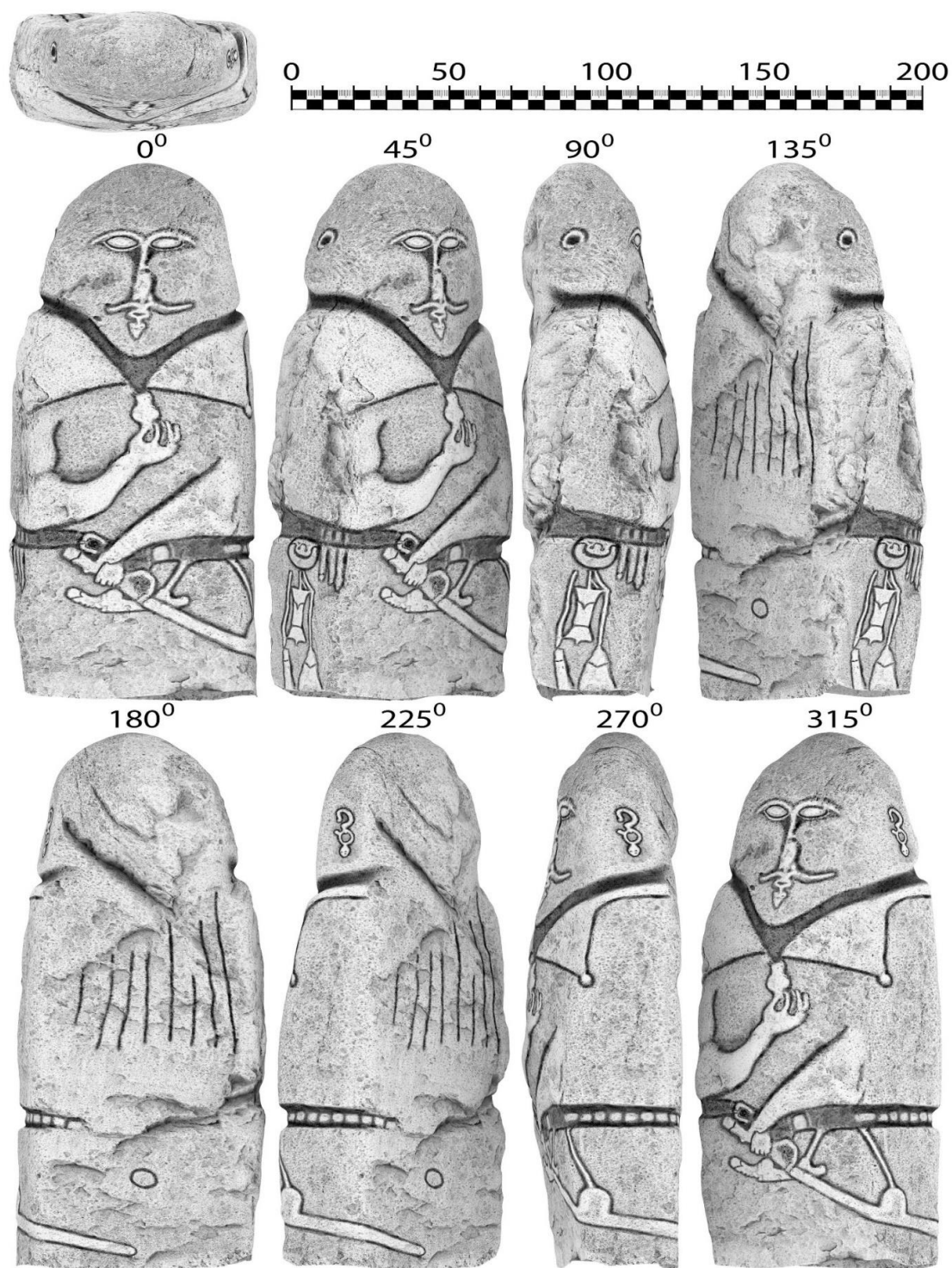

Рис. 4. Автоматическая компьютерная прорисовка выбитых элементов.

Fig. 4. Automated computer rendering of the carved elements.

4-сур. Қашалған элементтердің автоматты түрде компьютерлік графикалық кескінделуі.

На туловище изображены обе руки с четко выделенными плечами. По лицевой стороне, помимо V-образной канавки, показаны отвороты-лацканы кафтана. Каждый из них имеет треугольную форму, а на вершине заканчивается шаровидной пуговицей-застежкой. Правая рука фигуры согнута в локте и поднята вверх. Она заканчивается ладонью с четырьмя пальцами, два из которых (большой и указательный) держат кубок для питья. Сам кубок маленький, у него читается поддон, шаровидное тулово и зауженная горловина. Левая рука слегка согнута в локте и опущена вниз. У нее также видны четыре пальца, сжатых в кулак, охватывающий рукоять меча. Кисть как бы смещена относительно линии руки. На запястье этой руки показан браслет с утолщением посередине.

Ниже уровня локтей, поперек изваяния, выбит довольно широкий пояс. Он идет по лицевой стороне, захватывает оба бока и частично прослеживается на спине. Его пересекает левая рука и в этом месте пояс заметно изогнут. Внутреннее пространство пояса плотно заполнено изображениями гарнитуры. Это пряжка с овальной рамкой и различным язычком (у левой руки) и четырехугольные бляхи. На некоторых из них видны узкие канавки, передающие характерные для этих изделий прорези. На правом боку к поясу подвешено четыре вертикальных ремешка, а на левом – еще три, хуже различимых. Окончания ремешков треугольные, скорее всего передающие наконечники, а поверхность покрыта мелкой выбивкой, вероятно, это маленькие бляхи-накладки сердцевидной или V-образной формы.

К поясу слева подвешены меч и боевой нож в ножнах. Меч изображен в наклонном положении с прямой рукоятью вверх. На ней V-образной канавкой выделено колпачковое навершие, ниже которого на боку замечен выступ-фиксатор для пальцев руки. Ножны меча заходят на левый бок и частично на спину изваяния. У них показаны две скобы сегментной формы. Одна ближе к рукояти, сразу за кистью руки. Ее контур пересекает контур ножен. Вторая скоба расположена на самом левом боку, примерно посередине ножен и отходит непосредственно от них. Верхняя скоба соединена с поясом простой линией, а нижняя соединяется полосой, возможно, передающей более широкий портупейный ремень. Окончание ножен закруглено. Боевой нож изображен параллельно поясу. Его рукоять наклонная. У нее имеется V-образная канавка, отделяющая колпачковое навершие, а один бок волнистый с четырьмя углублениями под пальцы руки. В основании рукояти читается узкое прямоугольное перекрестие с ромбовидным выступом посередине. Ножны ножа также имеют две сегментные скобы – под перекрестием и ближе к закругленному окончанию. От последней скобы к поясу идет полоса портупейного ремня.

На правом боку к поясу подвешено еще несколько вещей. У самого пояса это сумочка-кресало. Она имеет овальную форму, внутри которой линиями обозначен карман и что-то типа застежки. Ниже сумки на раздвоенном ремешке, основной из которых украшен наподобие подвесных ремешков, подвешен прямоугольный футляр с вогнутыми боками. Внутренними линиями, V-образной и прямой, он разделен на три части, а на его днище есть треугольный выступ. Эту вещь можно трактовать как игольник. С обеих сторон вдоль данных предметов на длинных ремешках спускаются две кисти. Верх одной из них отделен парой штрихов, а другой – V-образной линией.

Степень изученности темы

Сведения о рассматриваемом каменном изваянии опубликованы (Табалдиев, Притеева, 2019: 88-89). Полученная цифровая копия в виде рендеров и графическая прорисовка публикуются впервые. На их основе осуществлен анализ выявленных изображений. При проведении фотограмметрии оказалось, что часть лицевой стороны статуи измазана жиром (рис. 1: 2). Это было сделано совсем недавно, так как на всех предыдущих снимках такие пятна отсутствуют (Табалдиев, Притеева, 2019: 89; рис. 1: 1). Данное обстоятельство не повлияло на получение графической прорисовки (рис. 4), но обезобразило внешний вид очень важного объекта культурного наследия (рис. 1: 2). Стоит отметить, что в настоящее время жир удален с каменной поверхности детально исследованной раннесредневековой скульптуры.

Тюркские изваяния давно и плодотворно изучаются на протяжении многих десятилетий многими исследователями (Евтюхова, 1952; Грач, 1964; Кызласов, 1964; Шер, 1966; Чариков, 1976; Савинов, 1981; Кубарев, 1984; Худяков, Плотников, 1990; Ермоленко, 2004; и др.). До сих пор такое изучение базировалось на визуальном осмотре, сделанных фотографиях, эстампах и контурных прорисовках. При этом многие детали фиксировались и воспринимались исследователями по-разному. Цифровые технологии позволяют объективно и полноценно представлять изображения, что существенно уменьшает вариации для выбора трактовок и, как правило, приводит к однозначным заключениям.

Общей проблемой при изучении изваяний, находящихся в музеях, является утрата их связи с определенным археологическим памятником. И изваяние из Ичке-Суу не исключение. По сути, кроме того, что оно найдено возле одноименного села, о нем ничего не известно. На территории Кыргызстана по подсчетам на сегодняшний день найдено около 900 каменных изваяний периода раннего Средневековья. Большинство из них располагается в музейных комплексах государственного и регионального подчинения. Часто отсутствует информация о месте нахождения на том или ином памятника, не говоря уже о сведениях, отражающих необходимый контекст по отношению к конкретному археологическому объекту. Поэтому исследования цифровыми методами позволяют более аргументированно сопоставлять их с изваяниями, найденными в ненарушенном или раскопанном комплексе для четкой культурно-хронологической идентификации.

Анализ

По деталям одежды и прически рассматриваемая скульптура (рис. 1–4) имеет много аналогий среди тюркских изваяний Монголии, Алтая, Тувы, Казахстана, Восточного Туркестана и, конечно, Кыргызстана (Кубарев, 2005: рис. 5–10; Худяков, Табалдиев, 2009: 50–54, 107, 109; и др.). Для изображенных предметов таких аналогий еще больше, поскольку они входят в своеобразный канон, обязательный для статуй подобного типа (Ермоленко, 2004: 16, табл. 6–8). Высокая детализация демонстрируемых вещей позволяет сопоставить их с находками из памятников тюркской культуры, к которым относятся подкурганные захоронения человека с конем и поминально-мемориальные комплексы из оградок, изваяний и балбалов, а также определить время их бытования.

Мечи с прямой рукоятью без перекрестия встречаются в тюркских объектах 2-й половины VI – 1-й половины VIII вв. (Горбунов, 2014: 396–397). Например, такие железные мечи найдены на территории Алтая в памятниках Кудыргэ и Шибе-II (Горбунов, 2014: 388–389, рис. 1.-4, 6). Боевые ножи с наклонной рукоятью и перекрестием можно датировать 2-й половиной VII – 1-й половиной X вв. (Горбунов, 2006: 78). Их реальные находки (иногда без перекрестия) известны на могильниках Яконур и Кок-Эдиган в Алтае, а также на памятнике Чингиз-2 в Верхнем Приобье (Горбунов, 2006: рис. 64.-1, 6–7) и на хорошо известном археологическом комплексе Уйбатский Чаа-тас в Минусинской котловине (Евтюхова, 1948: 30, рис. 30). Наборные пояса с овально-рамчатой пряжкой, прорезными бляхами-накладками, малыми бляхами и наконечниками на подвесные ремешки получили у тюрков широкое распространение с конца VII в. н.э. (Кубарев, 2005: 49). По составу гарнитуры наиболее близки изображенному пояса из могильников Балык-Соок-I и Ак-Кообы, исследованных на территории Алтая (Кубарев, 2005: рис. 12.-1–2). Информативны в этом плане и украшения. Так, серьги со шпеньком для бусины и недлинной подвеской датируются 2-й половиной VII – 1-й половиной VIII вв. (Овчинникова, 1990: 49–50, рис. 10.-4–5). Такие экземпляры есть и на территории Кыргызстана в комплексе Беш-Таш-Короо-II (Худяков, Табалдиев, 2009: рис. 35.-3). Браслеты, хотя и редко, но встречаются в погребениях VIII–IX вв. (Овчинникова, 1990: 53). Особенно важно, что браслеты с расширением в центре, как на изображении у публикуемого изваяния, сделанные из золота, были обнаружены в кургане каганского уровня Шорон Бумбагар на территории Монголии (Очир и др., 2013: 151–152). Их уменьшенные золотые копии найдены в поминально-мемориальном комплексе Бильге-кагана, возведенном в 734–735 гг. (Баяр и др., 2021: 9, 122). Пиршественный кубок также наиболее сопоставим с серебряными изделиями из комплекса Бильге-кагана (Баяр и др., 2021: 105–106). Сумочки под овальные кресала зафиксированы в тюркских погребениях VIII–X вв. (Овчинникова, 1990: 39). Близкие по форме железные изделия встречены на могильниках Талдуаир-I и Ак-Кообы, раскопанных на Алтае (Кубарев, 2005: рис. 15.-5, 16). Костяные орнаментированные футляры-игольники, в том числе с вогнутыми боками, происходят из тюркских памятников VII–VIII вв. (Савинов, 1982: 113). Один такой экземпляр найден на Алтае в курганном могильнике Узунтал-V (Савинов, 1982: 107, рис. 9). Игольник с более сложным оформлением обнаружен в кургане памятника Сутуу-Булак-I на Тянь-Шане (Табалдиев, 1996: рис. 22).

Полученные результаты

Исходя из анализа цифровой копии скульптуры и вышеприведенных аналогий, можно определить датировку вещевого комплекса публикуемого изваяния в пределах конца VII – 1-й половины VIII вв. Это соответствует времени Второго каганата, когда в Центральной Азии существовал II Восточно-тюркский каганат (682–744 гг.), а в Средней Азии – Тюркешский каганат (699–756 гг.), к памятникам которого и следует относить данную крупную статую. Такая хронология согласуется с точкой зрения, согласно которой в период Первого каганата – Великий Тюркский каганат (552–604 гг.), I Восточно-тюркский каганат (604–630 гг.) и Западно-тюркский каганат (604–657 гг.) – объемная скульптура еще не применялась (Войтов, 1996: 107).

Предметы, изображенные на изваянии из Ичке-Суу, по наличию среди них клинкового оружия и наборного пояса однозначно указывают на их принадлежность мужчине-воину. Крупные размеры самого изваяния, проработка лица, прически и одежды, присутствие украшений и других дополнительных вещей, позволяют заключить, что данная статуя была установлена в честь знатного человека. Положение рук на изваянии (правая держит кубок, а левая меч) характерно для собственно тюркской традиции, которая сохранялась, пока существовали каганаты восточных и западных тюрок и тюркшей. Как показывают находки изваяний такого типа, обнаруженные *in situ* (в первоначальном положении), в том числе и на территории Кыргызстана (Табалдыев, 1996: 60–82), они всегда входят в один поминально-мемориальный комплекс вместе с оградками и балбалами.

Заключение

В заключение надо отметить, что процесс создания цифровой копии и проведение дальнейшего анализа 3D-модели требует определенных финансовых затрат на оборудование и программное обеспечение, а также наличие специалиста в области компьютерного моделирования. Но все затраты компенсируются благодаря возможности проведения более глубокого и всестороннего анализа археологических объектов. Преимуществом является использование полученных данных без необходимости повторного и неоднократного доступа к оригиналу, а также возможность совместного изучения цифровой копии специалистами. Сохранение исходных данных в неизменном виде и проведение неразрушающих исследований в сочетании с традиционными методами, позволяет избежать длительной и трудоемкой процедуры сопоставления реальных объектов с компьютерной моделью для оценки ее адекватности, что особенно важно при работе с крупными и массивными объектами, которыми являются каменные изваяния. В конечном счете широкое применение цифровых технологий способствует как более эффективному и бережному изучению культурного наследия, так и обеспечению его сохранения для будущих поколений. Представленный опыт использования цифровых технологий для изучения раннесредневековых скульптур необходимо расширить. Это позволит существенно продвинуться при культурно-хронологической идентификации изображений, а также при реконструкции исторических процессов.

Литература

- Баяр Д., Амартувшин Ч., Энхтор А., Гэрэлбадрах Ж., 2021. Билгэ хааны унэт эрдэнэс. Улаанбаатар: «Адмон принт» ХХК. 140 с.
- Войтов В.Е., 1996. Древнетюркский пантеон и модель мироздания в культово-поминальных памятниках Монголии VI–VIII вв. М.: Изд-во ГМВ. 152 с.
- Горбунов В.В., 2006. Военное дело населения Алтая в III–XIV вв. Ч. II: Наступательное вооружение (оружие). Барнаул: Изд-во Алт. ун-та. 232 с.
- Горбунов В.В., 2014. Длинноклинковое оружие тюркской конницы. Война и оружие. Новые исследования и материалы: труды Пятой международной научно-практической конференции. СПб.: ВИМАИВиВС. Ч. I. С. 385–401.
- Грач А.Д., 1964. Древнетюркские изваяния Тувы. М.: Восточная литература. 94 с.

Евтюхова Л.А., 1948. Археологические памятники енисейских кыргызов (хакасов). Абакан: ХАКНИИЯЛИ. 110 с.

Евтюхова Л.А., 1952. Каменные изваяния Южной Сибири и Монголии // Материалы и исследования по археологии СССР. № 24. С. 72–120.

Ермоленко Л.Н., 2004. Средневековые каменные изваяния казахстанских степей (типология, семантика в аспекте военной идеологии и традиционного мировоззрения). Новосибирск: Изд-во Ин-та археологии и этнографии СО РАН. 132 с.

Кубарев Г.В., 2005. Культура древних тюрков Алтая (по материалам погребальных памятников). Новосибирск: Изд-во Ин-та археологии и этнографии СО РАН. 400 с.

Кубарев В.Д., 1984. Древнетюркские изваяния Алтая. Новосибирск: Наука. 230 с.

Кызласов Л.Р., 1964. О назначении древнетюркских каменных изваяний, изображающих людей. Советская археология. № 2. С. 27–35.

Овчинникова Б.Б., 1990. Тюркские древности Саяно-Алтая в VI–X веках. Свердловск: Изд-во Урал. ун-та. 223 с.

Очир А., Эрдэнэболд Л., Харжаубай С., Жантегин Х., 2013. Эртний нуудэлчдийн бунхант булшны малтлага судалгаа. Улаанбаатар. 290 с.

Савинов Д.Г., 1981. Антропоморфные изваяния и вопрос о тюрко-кыргызских связях. Тюркологический сборник–1977. М.: Наука. С. 232–248.

Савинов Д.Г., 1982. Древнетюркские курганы Узунтала. Археология Северной Евразии. Новосибирск: Наука. С. 102–122.

Табалдиев К.Ш., 1996. Курганы средневековых кочевых племен Тянь-Шаня. Бишкек: Айбек. 256 с.

Табалдиев К.Ш., Притеева Н.А., 2019. Каменные изваяния. Бишкек: Билимтай. 178 с.: цв. ил.

Тишкин А.А., Бондаренко С.Ю., 2026. Технология компьютерного анализа геометрии цифровых копий изваяний для автоматического распознавания изображений (на примере «оленного» камня из Тувы). Народы и религии Евразии. Т. 31. № 2. С. 152–168. DOI: 10.14258/nreur(2026)2–06

Худяков Ю.С., Плотников Ю.А., 1990. Древнетюркские изваяния в южной части Убсунурской котловины. Археологические, этнографические и антропологические исследования в Монголии. Новосибирск: Наука. С. 111–125.

Худяков Ю.Л., Табалдиев К.Ш., 2009. Древние тюрки на Тянь-Шане. Новосибирск: Изд-во Ин-та археологии и этнографии СО РАН. 292 с.

Чариков А.А., 1976. Раннесредневековые скульптуры из Восточного Казахстана. Советская археология. № 4. С. 153–165.

Шер Я.А., 1966. Каменные изваяния Семиречья. М., Л.: Наука. 138 с.

Reference

Bayar D., Amartuvshin Ch., Enkhtor A., Gerelbadrakh J., 2021. Bilge haany ünet erdenes [Precious treasures of Bilge Khan] (Admon print LLC. Ulaanbaatar. 140 p.). [in Mongolian].

Charikov A.A., 1976. Rannesrednevekovye skulptury iz Vostochnogo Kazakhstana [Early Medieval Sculptures from Eastern Kazakhstan], Sovetskaya arkheologiya [Soviet Archaeology]. No. 4. P. 153–165. [in Russian].

Ermolenko L.N., 2004. Srednevekovye kamennye izvayaniya kazahstanskih stepej (tipologiya, semantika v aspekte voennoj ideologii i tradicionnogo mirovozzreniya) [Medieval stone statues of the Kazakh steppes (typology, semantics in the aspect of military ideology and traditional worldview)] (Publishing House of the Institute of Archaeology and Ethnography of the SB RAS. Novosibirsk. 132 p.). [in Russian].

Evtyuhova L.A., 1948. Arkheologicheskie pamyatniki eniseyskikh kyrgyzov (khakasov) [Archaeological Sites of the Yenisei Kyrgyz (Khakas)]. (KHAKNIYaLI. Abakan. 110 p.). [in Russian].

Evtyuhova L.A., 1952. Kamennye izvayaniya Yuzhnoy Sibiri i Mongolii [Stone Statues of Southern Siberia and Mongolia], Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR [Materials and Research on the Archaeology of the USSR]. No. 24. P. 72–120. [in Russian].

Gorbunov V.V., 2006. Voennoe delo naseleniya Altaya v III–XIV vv. Chast' II: Nastupatel'noe vooruzhenie (oruzhie) [Military affairs of the Altai population in the 3rd–14th centuries. Part II: Offensive weapons (arms)] (Altai University Press. Barnaul. 232 p.). [in Russian].

Gorbunov V.V., 2014. Dlinnoklinkovoe oruzhie tyurkskoj konnicy [Long-bladed weapons of the Turkic cavalry], Vojna i oruzhie. Novye issledovaniya i materialy: trudy Pyatoj Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii [War and weapons. New research and materials: proceedings of the Fifth International Scientific and Practical Conference] (Military Historical Museum of Artillery, Engineers and Signal Corps. Saint Petersburg. Part I. P. 385–401). [in Russian].

Grach A.D., 1964. Drevnetyurkskie izvayaniya Tuvy [Ancient Turkic Stone Statues of Tuva]. (Vostochnaya Literatura. Moscow. 94 p.). [in Russian].

Khudyakov Yu.L., Tabaldiev K.Sh., 2009. Drevnie tyurki na Tyan'-Shane [Ancient Turks in the Tien Shan] (Publishing House of the Institute of Archaeology and Ethnography of the SB RAS. Novosibirsk. 292 p.). [in Russian].

Khudyakov Yu.S., Plotnikov Yu.A., 1990. Drevnetyurkskie izvayaniya v yuzhnoj chasti Ubsunurskoj kotloviny [Ancient Turkic stelae in the southern part of the Uvs Nuur Basin], Arkheologicheskie, etnograficheskie i antropologicheskie issledovaniya v Mongolii [Archaeological, Ethnographic and Anthropological Studies in Mongolia]. (Nauka. Novosibirsk. P. 111–125). [in Russian].

Kubarev G.V., 2005. Kul'tura drevnih tyurok Altaya (po materialam pogrebal'nyh pamyatnikov) [Culture of the ancient Turks of Altai (based on burial sites)] (Publishing House of the Institute of Archaeology and Ethnography of the SB RAS. Novosibirsk. 400 p.). [in Russian].

Kubarev V.D., 1984. Drevnetyurkskie izvayaniya Altaya [Ancient Turkic Stone Statues of the Altai]. (Nauka. Novosibirsk. 230 p.). [in Russian].

Kyzlasov L.R., 1964. Onaznachenii drevnetyurkskikh kamennykh izvayaniy, izobrazhayushchih lyudej [On the purpose of ancient Turkic stone statues depicting people], Sovetskaya arkheologiya [Soviet Archaeology]. No. 2. P. 27–35. [in Russian].

Ochir A., Erdenebold L., Kharzhaubay S., Zhantegin Kh., 2013. Ertnij nuudelchdijn bunhant bulshny maltlaga sudalgaa [Excavation and Research of Ancient Nomadic Burial Mounds]. (Ulaanbaatar. 290 p.). [in Mongolian].

Ovchinnikova B.B., 1990. Tyurkskie drevnosti Sayano-Altaya v VI–X vekah [Turkic antiquities of the Sayan-Altai in the 6th–10th centuries] (Ural University Press. Sverdlovsk. 223 p.). [in Russian].

Savinov D.G., 1981. Antropomorfnye izvayaniya i vopros o tyurko-kyrgyzskih svyazyah [Anthropomorphic stelae and the question of Turkic-Kyrgyz relations], Tyurkologicheskii sbornik – 1977 [Turkological Collection – 1977] (Nauka. Moscow. P. 232–248). [in Russian].

Savinov D.G., 1982. Drevnetyurkskie kurgany Uzuntala [Ancient Turkic kurgans of Uzuntala], Arheologiya Severnoj Evrazii [Archaeology of Northern Eurasia] (Nauka. Novosibirsk. P. 102–122). [in Russian].

Sher Ya.A., 1966. Kamennye izvayaniya Semirechya [Stone Sculptures of Semirechye]. (Nauka. Moscow, Leningrad. 138 p.). [in Russian].

Tabaldiev K.Sh., 1996. Kurgany srednevekovykh kochevykh plemen Tyan-Shanya [Kurgans of the Medieval Nomadic Tribes of the Tian Shan]. (Aybek. Bishkek. 256 p.). [in Russian].

Tabaldiev K.Sh., Pritheeva N.A., 2019. Kamennye izvayaniya [Stone statues] (Bilimtai. Bishkek. 178 p.: col. ill.). [in Russian].

Tishkin A.A., Bondarenko S.Yu., 2026. Tekhnologiya komp'yuternogo analiza geometrii cifrovyyh kopij izvayaniy dlya avtomaticheskogo raspoznavaniya izobrazhenij (na primere «olennogo» kamnya iz Tuvy) [Technology of computer analysis of the geometry of digital copies of statues for automatic image recognition (on the example of the "deer" stone from Tuva)], Narody i religii Evrazii [Peoples and religions of Eurasia]. Vol. 31, No. 2. P. 152–168. DOI: 10.14258/nreur(2026)2–06. [in Russian].

Vojtov V.E., 1996. Drevnetyurkskij panteon i model' mirozdaniya v kul'tovo-pominal'nykh pamyatnikakh Mongolii VI–VIII vv. [Ancient Turkic pantheon and the model of the universe in cult-memorial monuments of Mongolia of the 6th–8th centuries] (GMV Publishing House. Moscow. 152 p.). [in Russian].

Очир А., Эрдэнэболд Л., Харжаубай С., Жантегин Х., 2013. Эртний нуудэлчдийн бунхант булшны малтлага судалгаа. Улаанбаатар. 290 с. [in Mongolian]

Сведения об авторах:

Горбунов Вадим Владимирович, доктор исторических наук, доцент, профессор кафедры археологии и этнографии, Алтайский государственный университет, пр. Ленина, 61, Барнаул, Российская Федерация, 656049.

Scopus ID: 18041559800

Табалдыев Кубатбек Шакиевич, доктор исторических наук, профессор, Кыргызско-Турецкий университет «Манас», пр. Ч. Айтматова, 56, Бишкек, Кыргызская Республика.

Scopus ID: 16069513600

Бондаренко Сергей Юрьевич, кандидат технических наук, доцент, доцент кафедры информатики, Алтайский государственный университет, пр. Ленина, 61, Барнаул, Российская Федерация, 656049.

Scopus ID: 36924494100

Тишкин Алексей Алексеевич, доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой археологии, этнографии и музеологии, Алтайский государственный университет, пр. Ленина, 61, Барнаул, Российская Федерация, 656049.

Scopus ID: 18042628200

Information about authors:

Vadim V. Gorbunov, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Professor at the Department of Archaeology and Ethnography, Altai State University, 61 Lenin Ave., Barnaul, 656049, Russian Federation.

Scopus ID: 18041559800

Kubatbek Sh. Tabaldiev, Doctor of Historical Sciences, Professor, Kyrgyz-Turkish Manas University, 56 Ch.Aitmatov Ave., Bishkek, Kyrgyz Republic.

Scopus ID: 16069513600

Sergey Yu. Bondarenko, Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Informatics, Altai State University, 61 Lenin Ave., Barnaul, 656049, Russian Federation.

Scopus ID: 36924494100

Alexey A. Tishkin, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Archaeology, Ethnography and Museology, Altai State University, 61 Lenin Ave., Barnaul, 656049, Russian Federation.

Scopus ID: 18042628200

Авторлар туралы мәліметтер

Горбунов Вадим Владимирович, тарих ғылымдарының докторы, доцент, археология және этнография кафедрасының профессоры, Алтай мемлекеттік университеті, Ленин даңғ., 61, Барнаул, Ресей Федерациясы.

Scopus ID: 18041559800

Табалдыев Кубатбек Шакиевич, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қырғыз-Түрік «Манас» университеті, Ч. Айтматов даңғ., 56, Бішкек, Қырғыз Республикасы.

Scopus ID: 16069513600

Бондаренко Сергей Юрьевич, техника ғылымдарының кандидаты, доцент, информатика кафедрасы, Алтай мемлекеттік университеті, Ленин даңғ., 61, Барнаул, Ресей Федерациясы.

Scopus ID: 36924494100

Тишкин Алексей Алексеевич, тарих ғылымдарының докторы, профессор, археология, этнография және музейтану кафедрасының меңгерушісі, Алтай мемлекеттік университеті, Ленин даңғ., 61, Барнаул, Ресей Федерациясы.

Scopus ID: 18042628200

Вклад авторов:

В.В. Горбунов – подготовка первоначального текста, описание и аналитический обзор, редактирование рукописи.

К.Ш. Табалдыев – сбор первоначальных данных и предоставление имеющихся материалов, обсуждение полученных результатов, участие в редактировании рукописи.

С.Ю. Бондаренко – выполнение фотограмметрии, подготовка графических иллюстраций, участие в написании текста и оформлении статьи.

А.А. Тишкин – идея публикации, участие в написание текста, обсуждение полученных результатов, редактирование рукописи, окончательное оформление статьи.

Contributions of authors:

V.V. Gorbunov – preparation of the initial draft, description and analytical review, manuscript editing;

K.Sh. Tabaldyev – collection of initial data and provision of materials, discussion of the results, participation in manuscript editing;

S.Yu. Bondarenko – photogrammetry, preparation of graphic illustrations, participation in writing the text and formatting the article;

A.A. Tishkin – conceptualization, participation in writing the text, discussion of the results, manuscript editing, final formatting of the article.

Авторлық үлес:

В.В. Горбунов – бастапқы мәтінді дайындады, сипаттама жасады және талдамалық шолу жүргізді, қолжазбаны редакциялады.

К.Ш. Табалдыев – бастапқы деректерді жинады және қолда бар материалдарды ұсынды, алынған нәтижелерді талқылады, қолжазбаны редакциялауға қатысты.

С.Ю. Бондаренко – фотограмметриялық зерттеу жүргізді, графикалық иллюстрацияларды дайындады, мәтінді жазуға және мақаланы рәсімдеуге қатысты.

А.А. Тишкин – жариялау идеясын ұсынды, мәтінді жазуға қатысты, алынған нәтижелерді талқылады, қолжазбаны редакциялап, мақаланы түпкілікті рәсімдеді.

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Мүдделер қақтығысы.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

Жапонияда түркітану мектебінің қалыптасуы: кезеңдері және жалпы сипаттамасы¹

С. Сыздықов

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан республикасы

ORCID: 0009-0007-7887-6060

(E-mail: satae14@mail.ru)

ARTICLE INFO

Keywords:

Жапониядағы
түркология,
түркітану
ғылымының
қалыптасуы
үш кезеңі, түркі
халықтарының
тарихы, Түрік
қағанаты,
шығыстану,
көшпелілер
өркеніеті,
Мори Масао,
Найто Мидори,
Орталық Азия.

FTAMP 10.09.91

DOI: <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-3-51-64>

АННОТАЦИЯ

Мақалада Жапониядағы түркітану ғылымының қалыптасуы, кезеңдері және даму ерекшеліктері қарастырылған. XIX ғасырдың аяғына қарай Жапонияда түркітану ғылымының қалыптасуының алғышарттары экономикалық, саяси және әлеуметтік-мәдени қажеттіліктерге байланысты болғандығы айтылған. Жапонияда түркітану ғылымының қалыптасуы үш кезеңнен тұратыны тұжырымдалған. Бірінші кезең – XX ғасырдың алғашқы онжылдығынан басталып, екінші дүниежүзілік соғысқа дейінгі уақытты қамтитындығы көрсетілген. Бұл кезеңдегі жапон түркітанушылары еңбектерін негізінен қытай деректеріне сүйеніп жазғандығымен ерекшеленеді. Екінші кезеңде, яғни 1940-1970 жылдар аралығында түркітанушылардың жаңа буыны қалыптасқандығы және олардың түркі халықтарының тілі, мәдениеті, тарихы туралы жаңадан зерттеулер жүргізгендігі көрсетілген. Үшінші кезең XX ғасырдың 70-ші жылдарынан басталып, бүгінгі күнге дейін созылады. Бұл кезеңде зерттеушілер қатарына жаңа ғалымдар қосылып, нәтижесінде сан жағынан да, сапа жағынан да түркітану ғылымы айтарлықтай жоғары дәрежеге көтерілді. Зерттеу барысында соңғы кезеңдегі түркітанушылар көне ұйғыр және шағатай тілдерін терең меңгеруге ден қойды. Олар көне және қазіргі түркі тілдерін меңгеріп, сонымен қатар түркі халықтарының тарихын, мәдениетін, тұрмыс-тіршілігін зерделеу және зерттеу жұмыстарын жүргізумен айналысты. Жапонияда түркітану ғылымының дамуына Токио, Киото және Хоккайдо университеттері зор ықпал етіп, мол тәжірбие жинақтаған. КСРО тарағаннан кейін мұрағаттардағы құжаттарды пайдалануға мүмкіндіктің болуы Жапониядағы түркітану ғылымының дамуына кеңінен жол ашты.

¹ Мақала «Қазақстан тарихы мен географиясы бойынша жаңа дереккөздер: талдау, аударма және ғылыми айналымға енгізу» тақырыбындағы бағдарламалық мақсатты қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (Жеке тіркеу нөмірі: BR 287137777).

Кейінгі жылдары ортағасырлық және Алтын Орда дәуіріндегі түркілердің тарихына байланысты қызығушылық артты. Жапон зерттеушілеріне тән бір ерекшелік, олар көшпелілігі басым түркілердің саяси бірлестіктерінің тарихын эволюциялық көзқараста қарастыратындығында. Бұл тұрғыдан Мори Масао, Ямада Нобуо, Хаяши Тосио зерттеулері Шыңғыс хан шапқыншылығына дейінгі кезеңдегі көшпелі ру-тайпалардың эволюциялық даму нәтижесінде ру-тайпалық саяси конфедерацияларға өтуіне баса назар аударады. Мақалада Түрік қағанатының тарихына арналған іргелі еңбектер, атап айтқанда, Мори Масаоның «Ежелгі түріктердің тарихы бойынша зерттеулер» атты екі томдық монографиясы мен Найто Мидоридің «Батыс түріктерінің тарихы» атты зерттеуі жан-жақты қарастырылған. Тұтастай алғанда, Мори Масао, Ямада Нобуо, Хаяши Тосио, Маэда Масан сияқты жапон түркітанушыларының еңбектері түркі халықтарының тарихы мен мәдениетін толық қамтуымен ерекшеленеді. Біздің пікір бойынша, бүгінгі таңда жапон тарихнамасының әлемдік түркітану ғылымының дамуына қосып жатқан үлесі мен маңызы арта түсуде.

S. Syzdykov

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

ORCID: 0009-0007-7887-6060

(E-mail: satay14@mail.ru)

The formation of the school of Turkology in Japan: stages and general characteristics

Abstract. This article examines the formation and development of Turkological scholarship in Japan. It argues that economic, political, and sociocultural factors played a significant role in the emergence of Turkology in Japan by the end of the nineteenth century. The development of Japanese Turkology can be divided into three main stages. The first stage began in the first decade of the twentieth century and continued until the outbreak of the Second World War. During this period, the work of Japanese Turkologists was based primarily on Chinese sources. The second stage, spanning the 1940s to the 1970s, witnessed the emergence of a new generation of Turkologists who undertook pioneering research into the languages, cultures, and histories of the Turkic peoples. The third stage began in the 1970s and continues to the present day. During this period, the number of scholars working in the field increased substantially, contributing to significant advances in both the scope and quality of Turkological research in Japan. Japanese Turkologists of the contemporary period have made important contributions to the in-depth study of Old Uyghur and Chagatai. They have acquired expertise in both ancient and modern Turkic languages and have conducted

Received 17 June 2026. Revised 20 July 2026. Accepted 28 August 2026. Available online 30 September 2026.

Дәйексөз үшін: С. Сыздыков Жапонияда түркітану мектебінің қалыптасуы: кезеңдері және жалпы сипаттамасы // *Turkic Studies Journal*. 2026. Т. 8. № 3. 51-64 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-3-51-64>

For citation: S. Syzdykov The formation of the school of Turkology in Japan: stages and general characteristics // *Turkic Studies Journal*. 2026. V. 8. № 3. P. 51-64. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-3-51-64>

extensive research into the history, culture, and lifeways of the Turkic peoples, reflecting a distinctive characteristic of Japanese Turkological scholarship. The universities of Tokyo, Kyoto, and Hokkaido played a particularly important role in the development of Turkic studies in Japan, accumulating substantial scholarly expertise and institutional experience. The collapse of the Soviet Union facilitated access to previously restricted archival materials, thereby opening new opportunities for the development of Turkic studies in Japan. In recent decades, Japanese scholars have shown growing interest in the history of the medieval Turkic peoples and the Golden Horde period. Their research is characterized by an evolutionary approach to political consolidation, particularly among nomadic Turkic groups. Mori Masao, Yamada Nobuo, and Hayashi Toshio, for example, examined the transformation of nomadic clans and tribes into political confederations during the pre-Mongol period. Several major studies have also been devoted to the Turkic Khaganate, including Mori Masao's two-volume monograph *Studies on the History of the Ancient Turks*. Naito Midori's *History of the Western Turks* likewise represents a significant contribution to the field. Overall, the works of Japanese scholars such as Mori, Yamada, Hayashi, Maeda, and Naito have contributed substantially to the study of the history and culture of the Turkic peoples. The contribution of Japanese Turkologists to the international development of Turkic studies continues to expand.

Keywords: Turkology in Japan, 3 stages of development, history of Turkic peoples, Turkic Khaganate, Oriental studies, nomadic civilizations, Mori Masao, Naito Midori, Central Asia.

С. Сыздыков

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,

Астана, Республика Казахстан

ORCID: 0009-0007-7887-6060

(E-mail: satay14@mail.ru)

Становление школы тюркологии в Японии: этапы и общая характеристика

Аннотация. В статье рассматриваются предпосылки, этапы и особенности развития тюркологической науки в Японии. Утверждается, что к концу XIX века её становление было обусловлено экономическими, политическими и социокультурными факторами. Сделан вывод, что история японской тюркологии включает три основных этапа. Первый этап охватывает период с начала XX века до начала Второй мировой войны. Характерной чертой трудов японских тюркологов этого времени является их опора преимущественно на китайские источники. Второй этап (1940–1970 гг.) ознаменован формированием нового поколения исследователей, перешедших к комплексному изучению языка, культуры и истории тюркских народов. Третий этап, начавшийся в 1970-х годах и продолжающийся по настоящее время, характеризуется притоком молодых ученых, что обеспечило качественный и количественный рост японской тюркологии, а также вывело её на более высокий научно-теоретический уровень. Тюркологи современного периода внесли значительный вклад в углубленное изучение древнеуйгурского и чагатайского языков. Характерной чертой японской исследовательской школы стало комплексное освоение древних и современных тюркских языков, а также всесторонний анализ

истории, культуры и быта тюркских народов. Ведущую роль в становлении японской тюркологии сыграли Токийский, Киотский и Хоккайдский университеты, накопившие богатый исследовательский опыт. Отмечается, что распад СССР и открытие доступа к советским архивным документам открыли широкие перспективы для развития этой науки. В последние годы в Японии существенно возрос интерес к истории средневековых тюрков и эпохе Золотой Орды. Отличительным методологическим подходом японских исследователей является рассмотрение истории политических объединений преимущественно кочевых тюркских народов с эволюционной точки зрения. Исследования Мори Масао, Ямады Нобуо и Хаяши Тосио посвящены эволюционному переходу кочевых родов и племен к политическим конфедерациям в домонгольский период. Изучению Тюркского каганата посвящен ряд фундаментальных трудов. В данном контексте особого внимания заслуживает двухтомная монография Мори Масао «Исследования по истории древних тюрков». Значимым вкладом также является исследование Найто Мидори «История западных тюрков». В целом труды таких японских ученых, как Мори Масао, Ямада Нобуо, Хаяши Тосио, Маэда Масан и Найто Мидори, обеспечили всестороннее освещение истории и культуры тюркских народов. В настоящее время международное значение японской тюркологической школы неуклонно возрастает.

Ключевые слова: тюркология в Японии, 3 этапа развития, история тюркских народов, Тюркский каганат, востоковедение, кочевые цивилизации, Мори Масао, Найто Мидори, Центральная Азия.

Кіріспе

Мақала Жапониядағы түркітану ғылымының қалыптасуы, даму кезеңдері мен ерекшеліктерін талдап көрсетуге арналған. Түркітану ғылымының Жапонияда ХІХ ғасырдың аяғына қарай қалыптасуының алғышарттары экономикалық, саяси және әлеуметтік-мәдени қажеттіліктерге байланысты болғандығы дәлелденеді. Аталған ғылымның Күншығыс елінде дамуының үш кезеңі анықталып, олардың жекелеген сипаттамалары мен ерекшеліктері көрсетілген. Түркітанудың дамуында Жапонияның белгілі университеттерінің рөлі аталған. Кейінгі жылдары ортағасырлық және Алтын Орда дәуіріндегі түркілердің тарихына байланысты жапон зерттеушілерінің қызығушылығы артқаны анықталады. Аталған елдің ғалымдарына тән бір ерекшелік – олар көшпелілігі басым түркілердің саяси бірлестіктерінің тарихын эволюциялық көзқараста қарастыратындығы сөз етіледі. Сонымен қатар қазіргі кезеңде әлемдік түркітану ғылымының дамуында жапон тарихнамашыларының үлесі арта түскендігі айтылады.

Материалдар және зерттеу әдістері

Жапониядағы түркітану ғылымы қалыптасуының алғышарттарын анықтауда Қытай Халық Республикасындағы белгілі шығыстанушы, тарих ғылымдарының докторы Фан Цзяньцяньның «Сиюй яньцзю» / 《西域研究》) журналында басылған «Жапонияның Шыңжаңға араласуы» атты мақаласы (Фан Цзяньцянь, 2000: 45-56), Нью Джерсийдің

«Жапон өркениетіне қатысты зерттеулер» атты еңбегі (Ню Джуций, 1997), Гэн Шиминнің Бейжіңдегі «Орталық Ұлттар университетінің баспасынан шыққан «Ежелгі ұйғыр жәдігерлеріндегі әлеуметтік-экономикалық жазбалар» атты еңбегі пайдаланылды (Гэн Шимин, 2006).

Сонымен қатар Жапониядағы түркітану ғылымының қалыптасу кезеңдері мен олардың ерекшеліктерін анықтауда сол кезеңдерде ғылыми жұмыстар жүргізген ғалымдардың еңбектеріндегі түркілер туралы қойылған мәселелерге талдау жасалынды.

Жапон тарихшыларының ортағасырлық түркілер мемлекеттілігінің қалыптасуы және оның эволюциясы мәселелеріне арнаған зерттеулерінің нәтижелері С. Исао, Ш. Нориюки және Т. Хаяшидің еңбектері арқылы көрсетілді. Түркілердің билік басындағы ашина және ашиде тайпалары, қоғамдағы әлеуметтік топтар және түркілердің дүниетанымы туралы зерттеулердің тұжырымдары Т. Мори, М. Масана еңбектерін талқылау барысында айшықталды. Сонымен қатар Найто Мидоридің зерттеулерінің нәтижелері болып табылатын көлемді еңбегі Батыс Түрік қағанаты туралы деректік материалдарды пайдалануға мүмкіндік берді (Мидори, 1987).

Мақала жазуда басты зерттеу әдісі – салыстырмалы тарихи әдіс кеңінен пайдаланылды. Бұл әдіс арқылы ортағасырлық түркілер қоғамындағы құбылыстарды тарихи кезеңдерге сәйкес салыстыру және олардың себеп-салдарын анықтау жапон тарихнамасында орын алды. Осы әдісті пайдалануға байланысты түркілер қоғамындағы жалпы заңдылықтарды айқындауға, қоғамдағы өзгерістер мен даму үдерістерін анықтауға жапон түркітанушылары мүмкіндік алғанын айтуға болады.

Әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдарда қолданылатын маңызды тәсілдердің бірі – типологиялық әдіс арқылы жапон тарихнамасындағы ұқсас құбылыстар мен процестер тобын анықтауға, олардың жиынтығының маңызды белгілерін ескере отырып тарихи шындықтың логикалық моделін айқындау мүмкін болды.

Жалпы, тарихнаманың танымдық мүмкіндіктерін тарихи факт ашатындықтан, тарихи факт мәселесі бұл мақалада маңызды орын алды. Жапониядағы түркітану ғылымының қалыптасу және даму ерекшеліктерін айқындау барысында тарихи фактілердің мағынасына түсініктеме беру арқылы олардың тарихнамада қандай орын алатыны айқындалды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Жапондық түркітану ғылымының дамуы туралы кеңес тарихнамасы қарама-қайшылықты сипатта сөз етті. Бір жағынан, күншығыс зерттеушілерінің жағымды жақтарын айта келіп, екінші жағынан олардың көзқарастарында саяси мүдделер басым рөл атқаратынына дәлелдер келтіруге тырысты. Мысалы, 1992 жылғы 9-13 маусымда Қазан қаласында өткен VI Түркітану конференциясында келесі концептуалды аспектілер атап көрсетілді: императорлық мүдделер (1945 жылға дейін), соғысқа дейінгі және соғыстан кейінгі Жапонияда түркі, моңғол және тұңғыс-маньчжур халықтарын зерттеу Азиядағы экспансионистік саясатпен әсіресе марионеттік мемлекеттер құру мақсатымен тығыз байланысты екені атап өтілді (Алпатов, Долин, 1996: 15).

Кеңестік тарихнама ежелгі жапондық Ямато мемлекетін Алтай (түркі немесе моңғол) тектес көшпелі отырықшылар құрды деген жапон тұжырымдамаларына (мысалы, Эгами

Намио гипотезасы) қарсы пікірталас жүргізді. Тұтастай алғанда, кеңес ғалымдары Ежелгі Түрік қағанаты туралы қытай және моңғол жылнамаларын зерттеген жапондық әріптестерінің дереккөздерін жоғары бағалады, бірақ олардың геосаяси тұрғыдағы түсіндірмелерін жоққа шығарды.

Кеңес филологтары алтайтану ғылымының негізін қалаған жапон ғалымдарының (мысалы, Хаттори Широ) еңбегіне құрметпен қарады. Сонымен бірге, кеңестік академиялық қоғамдастық жапондардың ықтимал генетикалық немесе құрылымдық туыстық туралы теорияларын сынға алды. Сондай-ақ, кеңес ғалымдары көне түркі руникалық мәтіндері мен Түрік қағанатын зерттеуге елеулі үлес қосқан жапон шығыстанушыларының (мысалы, Тору Ханеда) еңбектеріне құрметпен қарап, олардың зерттеулерін пайдаланды.

Жапон түркітанушыларының еңбектеріндегі түркілердің кейбір мәселелері туралы Шетел және еуропалық ғалымдары да зерделеп, өздерінің көзқарастарын білдірді. Мажар ғалымы Х. Эчеди Т. Хаяшидің Ұйғыр қағанатының экономикалық-шаруашылық дамуы туралы, ал италиялық А. Бомбачи түркілердің дүниетанымдық мәселесі жөніндегі М. Масаоның көзқарастарына сын-пікірлерін жария еткені мәлім.

Алайда ортағасырлық түркілер туралы жапон тарихнамасының кейбір мәселелері болмаса, арнайы толыққанды зерттеулердің жоқ екендігін айту керек.

Талдау

Жапониядағы түркітану ғылымының басталуы ХІХ ғасырдың аяғына жатады. Экономикалық, саяси және әлеуметтік-мәдени қажеттіліктерге байланысты мемлекеттік комиссиялар, қоғамдық және буддистік діни ұйымдар тарапынан Орталық Азия мен Шыңжаң аймақтарына жапон ғалымдары қатынасқан ғылыми экспедициялар ұйымдастыру жұмыстары жүргізіле бастады. Жапониядан Орталық Азия мен Шыңжаңға алғаш барған – Ресейдегі Жапония елшілігінде хатшы болған Ниши Такудзиро болды. Ол 1880–1981 жылдары Шыңжаңның Іле аймағына, Сібір, Моңғолия елдерін аралап, көрген-білгендерін 1886 жылы «Орталық Азия мен Кіші Азияның естеліктері» деген кітабында жария етеді (Fang Jiangsang, 2000).

Шыңжаң өлкесіндегі саяси жағдайларға байланысты орыс әскери күштерін анықтау мақсатында жапон үкіметі бірнеше рет өкілдерін жібереді. Солардың бірі Хатано Иясуки 1905-1906 жылдары Шыңжаң аймағын аралады. Кейін оның «Шыңжаң әсерлері» кітабын Жапонияның Сыртқы істер министрлігі баспадан шығарды. Сонымен қатар Хаяшиде Кендзиро 1906-1907 жылдары Шыңжаңда болып, 1908 жылы «Қытайдың Шыңжаң өлкесіне саяхат» атты мақаласы Жапонияда жарық көрген «География» журналының 229, 230 сандарында басылып шықты. 1909 жылы Токиода Цutomудың «Ілеге саяхат» атты шығармасы жарияланды. Жалпы бұл аталған еңбектердің көбісі жапон үкіметінің саяси мақсаттарын жүзеге асыруға байланысты жарыққа шыққан еді.

Түркітану ғылымының Жапонияда жүйелі және ұйымдасқан түрде осы уақытқа дейін дамуын үш кезеңге бөлуге болады. Бірінші кезең – ХХ ғасырдың алғашқы онжылдығынан басталып, екінші дүниежүзілік соғысқа дейінгі кезеңді қамтиды. Бұл уақыт аралығында Ширатори Куракичи, Ишихама Джунтаро, Оногава Хидеми, Ханеда Тору, Исида Микиносукэ сияқты түркітанушылардың есімдері белгілі. Бұл кезеңдегі

түркітанушылардың еңбектері негізінен қытай деректеріне сүйеніп жазылғандығын айтуға болады. Солардың ішіндегі қытай тілінен басқа, көне ұйғыр түркілерінің де деректерін пайдалана білгендігі Ханеда Торудың аталған кезеңдегі ерекше түркітанушы болғандығын айшықтайды.

Екінші кезеңде (1940-1970 жж.) түркітанушылардың жаңа буыны қосылды. Бұл жаңа ұрпақтың негізгі өкілдерінің қатарында Мацуда Хисау (1903-1982), Эгами Намио (1906-2002), Эноки Кадзуо (1913-1989), Учидо Инпу (1907-2003), Ханеда Акира (1910-1987), Морчи-Тору (1910-1987), Ямада Нобуо (1920-1987) және Фудзеда Акира (1911-1998) болды. Олар алғашқы буынның зерттеулерін тереңдетіп қана қоймай, түркі халықтарының тілі, мәдениеті, тарихы туралы жаңа зерттеулер жүргізді.

Үшінші кезең 1970-ші жылдардан басталады. Осы кезең ішінде бүгінгі күнге дейін түркітану саласына жаңа ғалымдар көптеп қосылып, соның нәтижесінде жапон түркітану ғылымы сан жағынан да, сапа жағынан да айтарлықтай дамыды. Бұлардың қатарында Нагасава Казуточи (1928-2019), Икеда Он, Мано Эйджи, Умемура Хироши, Мориясу бар.

Такао, Хори Сунао, Харикаева Тору, Шогайто Масахиро, Кударо Кожи, Ода Жутен, Хамада Масами, Очиай Морикаджу, Такеучи Казуо секілді түркітанушыларды қамтитын бұл үлкен буынның бір ерекшелігі – қытай тілінен басқа көне және қазіргі түркі тілдерін білуі. Олар әсіресе көне ұйғыр және шағатай тілдерін терең меңгерген. Сонымен қатар түркі халықтарының тарихын, мәдениетін, тұрмыс-тіршілігін зерделеу және зерттеу жұмыстарын белсене жүргізді.

Жапон түркітану ғылымының дамуында ғылыми экспедициялардың да рөлі маңызды болды. Отани Козуи (1876-1948) бастаған ғылыми экспедиция Шыңжаң өлкесінен Жапонияға көптеген археологиялық артефактілермен және қолжазбалармен оралды. Бұл зерттеу тобы Шыңжаңға үш рет сапар ұйымдастырған: біріншісі 1902-1904 жж., екіншісі 1908-1909 жж, үшіншісі 1910-1914 жж. (Geng Şimin, 2006). Зерттеу тобының Жапонияға әкелген көне ұйғыр қолжазбаларының көпшілігі – ұйғыр будда мәтіндері, көне келісім-шарттар мен келісімдер және ескі ұйғыр манихейлік түсініктемелері болды. Бұл құнды материалдар бүгінгі күнге дейін жапон жастарын түрік тілін үйрену мен түркітануға баулып келеді. Отани Козуи басқарған осы экспедициялардан кейін жапон ғалымдары сол кездегі ғылыми теориялар мен әдістердің бір-бірін толықтырушы бөлігі болып саналатын туған жерді зерттеуге мән бере бастады. Алайда түркітану, түрік тілі, түрік әдебиеті деген ұғымдар ол кезде жапондық ғылыми ортада әлі айналымда болған жоқ.

Түркітану ғылымы бойынша маман кадрлар дайындауда Жапониядағы университеттердің рөлі зор болды. Токио университеті түркітану бағыты бойынша ғалымдар даярлауда мол тәжірибе жинақтады. Түрлі уақытта бұл университетте Ширатори Курачики (1865-1942), Иноки Кадзуо (1913-1989), Мори Масао (1921-1966) сияқты атақты түркітанушылар қызмет етті. Қазір мұнда Түркістан тарихы саласындағы білікті ғалым – Хисау Моматсу (1951 ж. туған) жұмыс істейді. Жапон түркітануындағы тағы бір жетекші оқу орны – Киото университеті. Бұл оқу орнында атақты түркітанушы Ханеда Тору (1882-1955) қызмет еткен. Бүгінде Темір әулеті тарихын зерттейтін Мано Эйджи (1939 ж. туған) сонда жұмыс істейді. Университеттің Шығыстану кафедрасы Орталық Азия тарихы бойынша зерттеулерімен әлемге танымал. Университет құрамындағы

Тойо Бунко (Шығыс кітапханасы) іргетасы 1917 жылы қаланды. Кітапханада түркітану бойынша көптеген кітаптар бар. Кітапханада тұрақты ғылыми сарапшылар жоқ, бірақ түркітанушы ғалымдар осында келіп, өз зерттеулерін оңай жүргізе алады. 1955 жылы Хоккайдо университетінде КСРО тарихын зерттеуге арналған ғылыми орталық ашылды. Бұл орталық 1990 жылдан бастап Орталық Азияға қатысты тарих, экономика, саясат, этнография, тіл, әдебиет сияқты барлық салалар бойынша зерттеулер жүргізіп келеді (Nyu Jutziy, 1997: №1).

Жапонияда Орталық Азия халықтарының тілін, жазуын, тарихын және мәдениетін Микиносукэ (1891-1974) зерттеген, Ишихама Джунтаро (1888-1968), Оногава Хидеми (1909-1980), Микиносукэ (1891-1974). Бұлардан кейін Осада Нацуки (1890-2010), Сагути Тору (1916-1981) сияқты ғалымдар шықты.

Жапон тарихшылары ортағасырлық түркілердің тарихына дәстүрлі тұрғыда үнемі қызығушылық танытқан. Әсіресе бұл бағыт КСРО-ның таралуына байланысты қарқынды дамып келеді. Өйткені КСРО тарағаннан кейін мұрағаттардағы құжаттарды пайдалануға кеңінен жол ашылған еді. Соңғы жылдары ортағасырлық және Алтын Орда дәуіріндегі түркілердің тарихына байланысты қызығушылық арта түсті.

Жапон тарихшыларының тағы бір ерекшелігі – түркілер тарихындағы кез-келген тақырыпқа қатысты мәселелерді кеңінен қамтуымен көзге түседі. XX ғасырдың 60-шы жылдары жапон түркітанушысы Мори Масао Түрік қағанатының тарихы бойынша көлемді еңбектер жазды. 1967 жылы Токиода оның «Кодай торуко минзоку ши кенкю» («Ежелгі түріктердің тарихы бойынша зерттеулер») атты монографиясы басылып шықты (Мори, 1967). 1971 жылы бұл зерттеудің екінші томы жарық көрді (Мори, 1971). Бірінші томның негізгі нәтижелері 1970 жылы тамызда Мәскеуде өткен XIII Халықаралық тарих ғылымдарының конгресінде айтылған болатын (Мори, 1970: 3-6). Бірінші томда түркі тарихының бірқатар маңызды мәселелері қарастырылады. Олардың ішінде мыналарды атап өткен жөн: Шығыс және Батыс Түрік қағанатының саяси-әлеуметтік құрылымы (Мори, 1967: 3-60, 94-160), Түркі мемлекетіндегі соғдылар көне түркі жазба ескерткіштері туралы түсіндірмелер (Мори, 1967: 439-556), Сеянтэ (сюэяньто) мен түркілер арасындағы қарым-қатынастар (Мори, 1967: 161–224) және т.б. М. Моридің екінші томына енген зерттеулерінде қарастырылған. Оларға түркі тайпалары арасындағы «патшалардың құдайлық құқығы теориясы» туралы ескертпелер, түрік қағандарының «тәуелсіз билігі туралы түсінік» (Мори, 1967: 256-290), титулатураға (қаған, шад, елтебер, еркін) байланысты мәселелер (Мори, 1967: 32-42) жатады. Осы орайда жапон тарихшыларының Ашидэ Юаньчжэнь мен Тонькөк, Бёгюй Бөгү қаған мен Бо Цзюйи сияқты тарихи тұлғаларды анықтауға арналған зерттеулердің маңызы зор (Мори, 1967: 58-86).

Жапон түркітанушылары түркілердің билік басындағы тайпалары туралы зерттеулер жүргізді. Мысалы, М. Мори ашина және ашиде тайпалары туралы айта отырып, олардың арасындағы одақ ашина тайпасының еркек тегі арқылы берілетін жоғарғы билік тұтастығының өзіндік кепілі ретінде әрекет еткенін атап өтті. М. Моридің пікірінше, түркі қағандарының билігі прототүркі және протомоңғол тайпаларының ерте дәуірінде ашинаның жоғарғы билігімен генетикалық байланыста болған (Мори, 1971: 79–101). Түркі қағандарының билігі туралы түсінік оның құдайлық құқығы, оған құт (патша харизмасын) беретін Тәңір және Ыдук Йер-Субтың жоғарғы құдайларымен байланысты

идеяларынан туындайды. Автор Орхон жазбаларына сүйене отырып, қағандардың батырлық, батылдық, жаугершілік («alp») және даналық («bilgä») сияқты қасиеттерімен сипатталғанын көрсетеді.

М. Мори өзінің зерттеулерінде ежелгі түркі қоғамындағы әлеуметтік топтарға да сипаттама береді. Олар: шаруа қожалықтарына басшылық ететін бектер, мал бағушылар және құлдар. Түркі мемлекетінің билеушілері қатарында қаған және шенеуніктердің иерархиясы болды. Түркі қағанаты құрамында рулар мен тайпалардан тұратын бірлестіктер тұрды (Мори, 1971). Дереккөздердегі әртүрлі иеліктер мен көптеген титулдық атаулар арқылы М. Мори Түркі қағанатының әлеуметтік құрылымындағы феодалдық қатынастарды талдап көрсетеді. Сонымен қатар ол құлдық қанаудың тек тұрмыстық сипатта екенін және жалпы түркі қоғамы көшпелілердің тәуелсіз және еркін топтарынан тұрғанын дәлелдейді. Моридің титулатура мен әлеуметтік ұйымды зерттеу тұрғысынан зерттеу жұмысын Мураяма Ситиро жоғары бағалаған (Мори, 1971: 138, 147). Алайда, Маеда Масана М. Моридің түркі қоғамының деңгейін асыра бағалағанын және ол өзі олардың кәдімгі эфемерлі тайпалық одаққа жататынын айтады (Masana, 1968: 93–96).

Жапон зерттеушілері түркілер дүниетанымындағы «тәңіршілдік», «құт» мәселелеріне де арнайы ғылыми талдаулар жасады. Бұл тақырыпта Еуропа түркітанушылары да зерттеулер жасағаны мәлім. Осы орайда италиялық түркітанушы А. Бомбачидің зерттеулерін ерекше атап өткен жөн. Ол толығымен «qut» сөзін зерттеуге арналған екі бөлімнен тұратын көлемді мақаласын жариялаған болатын (Bombaci, 1965; 1966). А. Бомбачидің пікірінше, көне түркі руникалық жазба ескерткіштеріндегі «құт» әрқашан билеушімен тікелей байланысты (Bombaci, 1965: 288). Осы негізде ол өз дәлелдерін растау үшін кең ауқымды лингвистикалық, этнографиялық және салыстырмалы-тарихи материалдарға сүйене отырып, олардағы сөзді «патша бақыты» деп түсіндіру керек деген қорытындыға келді. Зерттеуші, атап айтқанда, Иран патшаларына қатысты «өмірлік күшті» немесе «сәттілікті» білдіретін иран сөзі «havrnah» (фарн/хварна) сияқты ықтимал ұқсастықтарды зерттеуге көп көңіл бөлді (Bombaci, 1965: 35–38). Кейіннен жапондық зерттеуші Мори Масано бұл тәсілге қарсылық білдіретін арнайы мақала жариялады. А. Бомбачи және онымен келіскен зерттеушілердің пікірінен М. Моридің көзқарасының айырмашылығы, ол көне түркі руникалық ескерткіштерінің контекстеріне сүйене отырып, «құт» сөзін «патша бақыты», «байлығы», «ұлы мәртебе» т.б деп түсіндірудің қисынсыздығын дәлелдеген. Жапон ғалымының пікірінше, тек қаған ғана емес, бүкіл «түркі халқы» бұл мәтіндерге сәйкес, оған белгілі бір қасиеттерді беретін Аспанның рақымына ие болады (Мори, 1971: 47–50) немесе адамдарда белгілі бір қасиеттердің болуын ескере отырып, оның жетістіктерін анықтайды (Мори, 1971: 50–58). М. Мори дәлелдеуінің кілті «qut ulug» тіркесімін «Аспан-Құдай» таратқан «құт» ретінде түсіндіру болып табылады (Мори, 1971: 69, 71). Жапон зерттеушісі «qut» - ты «харизма» деп түсіндірілуімен келіседі, бірақ құт жоғарыдан кез-келген адамға берілуі мүмкін екенін атап өтті, сондықтан ол бұл сөзді «Аспанның құдай адамдарға, әсіресе әміршілерге берілетін (таралатын немесе жіберілетін) харизма» деп түсіндіруді ұсынады (Мори, 1971: 72, 74).

Бірқатар жапон зерттеушісі көшпелілер саяси бірлестіктерінің тарихын эволюциялық көзқараста қарастырады (Okamoto, 1960: 478–479), мұнда түріктерге қарағанда ұйғыр-

лардың қоғамы күрделі болып көрінеді. Шыңғыс хан шапқыншылығына дейінгі кезеңдегі көшпелі саяси бірлестіктер тайпалық конфедерациялар ретінде пайда болған (Мори Масао, Ямада Нобуо, Хаяши Тосио).

Жапон тарихшылары ортағасырлық түркілердің мемлекеттілігінің қалыптасуына арнап зерттеулер жүргізген. Шираиси Нориюки антрополог Э. Сервистің эволюциялық негізін толықтырған К. Кристиансеннің ізімен «Орталық Азия және Еуразиялық зерттеулер» журналына жіберген мақаласында түріктердің сюннулар сияқты көсемдік пен мемлекет аралығындағы «архаикалық мемлекет» сатысында бірігуі деп тұжырымдайды (Шираиси, 2008: 239–251). Олар орталықсыздандырылған және көшпелі шаруашылыққа негізделген және тонау арқылы өмір сүрген (Шираиси, 2008: 245–246, 247), бірақ ұйғырлар биліктің орталықтандырылу дәрежесімен және орталық биліктің саяси, экономикалық және мәдени негізі ретінде қалалардың пайда болуымен құрылған мемлекет деп көрсеті. Т. Хаяши бұл көшпелі бірлестіктерді мемлекет ретінде санамайды (Hayashi, 1985: 240). Т. Хаяши үшін іргелі идея түркілерде көшпелі саяси құрылымдардың дамуы олардың шаруашылығындағы егіншілік және сауда сияқты отырықшы егіншілік элементтерінің арқасында жүзеге асты. Бұл оңтүстік аумақтарда, негізінен, егіншілікке ең қолайлы аймақ Иньшань мен Хуанхэ аралығында мүмкін болатынын жазды. Бұл аумақ Қапаған қаған тұсында түріктердің иелігінен кеткеннен кейін, Білге қаған өз саясатын өзгертіп, саудаға мән беріп, кейіннен Ұйғыр қағанатында дамыған далалық қалаларды егіншілік пен қолөнер орталығы ретінде құру үдерісін бастады (Haeshi, 1985). Бұл идея кейінгі еңбектерде одан әрі дамыды. Толығырақ дереккөздер жинағын сәл кейінірек Т. Хаяши ұсынған. Қытай деректері әртүрлі уақытта қытайлардың түріктерге өтуі немесе түріктердің қытай халқын тұтқынға алуы туралы хабарлайды. Зерттеушінің пікірінше, түрік жеріне қоныстанған соғдылықтардың саны қытайлықтардан айтарлықтай аз болды және олардың түріктердің экономикалық дамуындағы рөлі мардымсыз болды. Жапон зерттеушісінің басты қарсыласы И. Эчеди. Оның мақаласында көшпелілерге отырықшы егіншілік қоғамдарының өнімдері қажет екендігі, сондықтан олармен сауда жасауға мүдделі болғандығы айтылған. Бірақ олар жағынан көшпелілермен қарым-қатынаста, атап айтқанда, Қытай империясы үшін сауда-экономикалық қажеттілік болмаған, тек дипломатиялық құрал ретінде қарастырылған (Ecsedy, 1968: 141–146). Бұл екі тезиске де Т. Хаяши қарсы болып, ол көшпелілердің отырықшы егіншілікпен айналысатын көршілеріне олардың ауылшаруашылық өнімдеріне мұқтаждығынан болған дегенді дереккөздер айтуға мүмкіндік бермейтінін, бірақ бұл жорықтардың мақсаты халықты бағындыру болғанын көрсетеді деп тұжырымдайды (Hayashi, 1990: 138, 154, 157–158). Т. Хаяшидің бұл жағынан С.А. Плетневаның көзқарасын жоғары бағалайтыны көрінеді (Hayashi, 1990: 153, 157). Сонымен қатар ол Қытай әулеттерінің жылқыға мұқтаждығын, олар оны көшпелілермен қарым-қатынас арқылы ғана алатынын атап көрсетеді (Hayashi, 1990: 157–160).

Түркітану және түркілер тарихы саласындағы маңызды зерттеулердің қатарына Найто Мидоридің «Ниши токкетсу ши нокенкю» («Батыс түріктерінің тарихы») монографиясы да жатады (Мидори, 1987). Оның қытай жылнамаларын жетік білуі оған тек мәтіндерді аударып, оларға түсініктемелер жасауға ғана емес, сонымен қатар қытай шежірелеріндегі мәліметтерді басқа тілдердегі жазба деректермен салыстыруға, даталарды түзетуге және көне түркілер тарихындағы белгілі оқиғаларды

жаңа көзқараспен ашуға мүмкіндік берді. Н. Мидори растаған Түргеш қағанатының тарихындағы елеулі оқиға – Шығыс түріктермен соғыстың уақытын Цзнь Чжун-Мянь жасаған нақтылау фактісін де айта кету керек. Дж.Маркварттың кезінен бері В.В. Бартольд зерттеуінде және т.б. руникалық ескерткіштерде аталған бұл оқиға 712 жылға жатқызылған. Осы көрсетілген датаның арқасында Түрік қағанаты мен түргештер соғысын араб шапқыншылығымен және Орталық Азиядағы түркі-соғды қатынастарымен байланыстыруға мүмкіндік туды. Н. Мидори өзінің монографиясында тіпті тұтас бір бөлімді «708 ж. Цзинлун дәуірінің екінші жылындағы Шығыс туцзюе түріктерінің түргеш жорығы» деп атаған. Н. Мидори зерттеулерінен кейін Қытай тарихнамасында қабылданған тарихи даталарды нақтылаудың қажеттілігі айқын көрінді.

Нәтижелер

Жүргізілген зерттеулердің нәтижелері бойынша:

- Жапониядағы түркітану ғылымының қалыптасуы, кезеңдері және даму ерекшеліктері айқындалды;
- Жапониядағы түркітану ғылымының қалыптасуының алғышарттары анықталды;
- Жапониядағы түркітану ғылымының қалыптасуының 3 кезеңі нақтыланып, олардың ерекшеліктері мен нәтижелері ашып көрсетілді;
- Жапониядағы түркітану ғылымының қалыптасуындағы университеттердің рөлі көрсетіліп, олардың маңызы жоғары болғандығы дәлелденді;
- Жапон тарихнамасында ортағасырлық түркілердің мемлекеттілігінің жалпы сипаттары мен ерекшеліктерін зерттеудегі ғылыми көзқарастары айқындалды;
- Соңғы кезеңде Жапония зерттеушілері түркі халықтарының тарихы, мәдениетін жан-жақты қамтыған ғылыми зерттеулер жүргізе бастағаны айшықталды.

Қорытынды

Ортағасырлық түркілердің тарихы мен мәдениетін зерттеуде жапон түркітанушыларының еңбектері маңызды орын алады. Жапонияда түркітану ғылымының қалыптасуы XIX ғасырдың аяғына қарай экономикалық, саяси және әлеуметтік-мәдени қажеттіліктерге байланысты қалыптаса бастады. Күншығыс елінде түркітанудың тарихнамасы үш кезеңге бөлінеді. Кейінгі жылдары ортағасырлық және Алтын Орда дәуіріндегі түркілердің тарихына байланысты қызығушылық арта түсті. Жапон зерттеушілерінің көзқарастарына тән ерекшелік, олар көшпелілігі басым ортағасырлық түркілердің саяси бірлестіктерінің тарихын эволюциялық көзқараста қарастырады.

Әдебиет

Фан Цзяньцян, 2000. «Жапонияның Шыңжаңға араласуы» / «Сиюй яньцзю» / 《西域研究》. №4. 45–56 б.

Ню Джуций, 1997. Жапон өркениетіне қатысты зерттеулер [纽菊其. 日本文明研究]. Тайвань. 320 б.

Гэн Шимин, 2006. 回鹘文社会经济文书研究 (Исследование социально-экономических документов на староуйгурском письме), Пекин: Издательство Китайского университета Минцзу. 327 с.

Алпатов В. М., Долин А.А., 1996. Японская алтаистика и геополитика. Языки, духовная культура и история тюрков: традиции и современность: труды междунар. конф. (Казань, 9–13 июня 1992 г.). Т. 1. Казан. 182 с.

Мори М., 1967. Кодай торуко миндзоку си кэнкю. Токио. Т. I. 634 с.

Мори М., 1971. Кодай торуко миндзоку си кэнкю. Токио. Т. II. 624 с.

Мори М., 1970. Политическая структура древнего государства кочевников Монголии. Сборник научных трудов XIII международного конгресса исторических наук. 16-23 августа г. Москва. С. 1–10.

Мураяма Ситиро, 1968. Первые в Японии сведения о народностях России в XVIII в. НАА. № 1.

Наито Мидори, 1987. Ниси токкэцу си но кэнкю. Токио.

Шираиси Н., 2008. Этапы кочевых государств монгольских степей. Монгольская империя и кочевой мир (Мат-лы междунар. науч. конфии). Улан-Удэ: БНЦ СО РАН, Кн. 3. ред. кол.: Б.В. Базаров, Н.Н. Крадин, Т.Д. Скрынникова. С. 239–251.

Fang Jiangcang, 2000. “Tayaw Zamandağı Japondardıñ Şınjañğa Kiyiligiwi”, Batis Öñir Zerttewi, №4. Урумчи. КНР.

Geng Şimin, 2006. Ejelgi Uyğır Jädigerlerindegi Älewmettik, Ekonomikalıq Jazbalar. Pekin: «Ortalıq Ulttar Universiteti Baspası».

Haeshi T., 2004. The Role of Sedentary People in the Nomadic States: From the Xiongnu Empire to the Uigur Qaghanate. Материалы Международной конференции «Урбанизация и номадизм в центральной Азии: история и проблемы». ред.-сост. М.Х. Абусеитова. Алматы: Дайк-Пресс. С. 117–134.

Hayashi T., 1985. The Development of a Nomadic Kingdom seen from the Perspectives of Pillage, Agriculture and Trade: in the Case of Tuque. Tōyōshi kenkyū. Vol. 44. № 1. P. 110–136. (на япон. яз с англ. резюме на р. 5).

Hayashi T., 1990. The Development of a Nomadic Empire: The Case of Ancient Turks (Tuque). Bulletin of the Ancient Orient Museum. Vol. XI. P. 135–184.

Mori M., 1981. The T`u-chüeh Concept of Sovereign. AA. No 41. C. 47–75.

Maeda Masana, 1968. [Review] M. Mori, Historical Studies of the Ancient Turkic people. Tōyō-shi Kenkyū Vol. 27. № 1. P. 91–97. (на яп. яз.).

Nyu Jutziy, 1997. “Japoniyadağı Uyğirtanuwğa Qatıstı Zertteuwler”, Qıtaydın Şekaralıq Sayasatı. Tayvan, Taipei. №1.

Okamoto Y., 1960. Studies on the History of Manchuria and Mongolia in Postwar Japan. Monumenta Serica. Vol. 19. P. 437–479.

Reference

Fan Jianqiang, 2000. "Japan's Involvement in Xinjiang" / «Xiyu Yanjiu» 《西域研究》 [Research on the Western Regions]. No. 4. pp. 45–56.

Niu Juqi, 1997. 纽菊其. 日本文明研究 [Studies on Japanese Civilization]. Taiwan. 320 p.

Geng, Shimin, 2006. 回鹘文社会经济文书研究 [A Study of Socio-Economic Documents in the Old Uyghur Script]. Beijing: Central University for Nationalities Press. 327 p.

Alpatov, V.M., Dolin A.A., 1996. Yaponskaya altaistika i geopolitika. Yazyki, dukhovnaya kul'tura i istoriya tyurkov: traditsii i sovremennost': trudy mezhdunar. konf. (Kazan', 9–13 iyunya 1992 g.). [Japanese Altaic Studies and Geopolitics. In Languages, Spiritual Culture, and History of the Turkic Peoples: Traditions and Modernity: Proceedings of the International Conference (Kazan, June 9–13, 1992)]. Vol. 1. 182 p.

Mori M., 1967. Kodaj toruko mindzoku si kenkyu [Studies on the Kodaj Turkic Ethnic Group]. Tokio. V. I. 634 p. [in Japan].

Mori M., 1971. Kodaj toruko mindzoku si kenkyu [Studies on the Kodaj Turkic Ethnic Group]. Tokio. V. II. 624 p. [in Japan].

Mori M., 1970. Politicheskaya struktura drevnego gosudarstva kochevnikov Mongolii. Sbornik nauchnyh trudov XIII Mezhdunarodnogo kongressa istoricheskikh nauk. 16-23 avgusta g. [The political structure of the ancient nomadic state of Mongolia. Collection of scientific papers from the 13th International Congress of Historical Sciences. August 16-23.]. Moscow. P. 1–10. [in Russian].

Murayama Sitiro, 1968. Pervye v Yaponii svedeniya, o narodnostyah Rossii v XVIII v. [The first information in Japan about the peoples of Russia in the 18th century]. NAA. № 1. [in Russian].

Naito Midori, 1987. Nisi tokkecu si no kenkyu [Studies on Nishi Tokketsu]. Tokio. [in Japan].

Shiraisi N., 2008. Etapy kochevyh gosudarstv mongol'skih stepej. Mongol'skaya imperiya i kochevoj mir (Mat-ly mezhdunar. nauch. konfii) [Stages of the nomadic states of the Mongolian steppes. The Mongol Empire and the nomadic world (Materials of the international scientific conference)]. Ulan-Ude: BNC SO RAN. 3rd Book. red. kol.: B.V. Bazarov, N.N. Kradin, T.D. Skrynnikova. P. 239–251. [in Russian].

Fang Jiangchang, 2000. "Tayaw Zamandağı Japondardıñ Şınjañğa Kiyligiwi", Batıs Öñir Zerttewi ["The Japanese Migration to Xinjiang in the Taoyuan Era", Western Region Study]. № 4. [in Kazakh].

Geng Şimin, 2006. Ejelgi Uyğır Jädigerlerindegi Älewmettik, Ekonomikalıq Jazbalar [Social and Economic Records in Ancient Uyghur Monuments]. Pekin: Ortalıq Ulttar Universiteti Baspası. [in Kazakh].

Haeshi T., 2004. The Role of Sedentary People in the Nomadic States: From the Xiongnu Empire to the Uigur Qaghanate. Materialy Mezhdunarodnoj konferencii «Urbanizaciya i nomadizm v central'noj Azii: istoriya i problemy». red.-sost. M.H. Abuseitova [Proceedings of the International Conference 'Urbanization and Nomadism in Central Asia: History and Issues'. ed.-comp. M.Kh. Abuseitova]. Almaty: Dajk-Press. P. 117–134.

Hayashi Toshio, 1985. The Development of a Nomadic Kingdom seen from the Perspectives of Pillage, Agriculture and Trade: in the Case of Tuque. Tōyōshi kenkyū. Vol. 44. № 1. P. 110–136. (na yapon. yaz s angl. rezyume na p. 5).

Hayashi T., 1990. The Development of a Nomadic Empire: The Case of Ancient Turks (Tuque). Bulletin of the Ancient Orient Museum. Vol. XI. P. 135–184.

Mori M., 1981. The T`u-chüeh Concept of Sovereign. AA. No 41. P. 47–75. [in Japan].

Maeda Masana, 1968. [Review] M. Mori, Historical Studies of the Ancient Turkic people. Tōyō-shi Kenkyū Vol. 27. № 1. P. 91–97. [in Japan].

Nyu Jutziy, 1997. "Japoniyadağı Uyğirtanuwğa Qatıstı Zertteuwlər", Qıtaydın Şekaralıq Sayasatı, Tayvan, Taipei ["Studies on Uyghur Studies in Japan". China's Border Policy. Taiwan. Taipei]. №1. [in Kazakh].

Okamoto Y., 1960. Studies on the History of Manchuria and Mongolia in Postwar Japan. Monumenta Serica. Vol. 19. P. 437–479.

Автор туралы мәлімет:

Сыздықов Сатай Максұтович, тарих ғылымдарының докторы, «Ортағасырлық деректану» ғылыми-зерттеу орталығының директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: 57291731200

Сведения об авторе:

Сыздықов Сатай Максұтович, доктор исторических наук, директор Научно-исследовательского центра «Средневековое источниковедение», Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева. ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

Scopus ID: 57291731200

Information about author:

Syzdykov Satai Maksutovich, Doctor of Historical Sciences, Director of the Scientific Research Center "Medieval Source Studies", L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: 57291731200

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Мүдделер қақтығысы.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

Medieval Kazakhstan as the model of tolerance

E.L. Hasanov

Ganja Branch of Azerbaijan National Academy of Sciences, Ganja, Azerbaijan

ORCID: 0000-0001-6358-593X

(E-mail: lnurh273@gmail.com)

ARTICLE INFO

Keywords:
*medieval
Kazakhstan,
Eurasia, ethno-
cultural values,
middle age,
tolerance, culture
of coexistence,
reigns, authority,
Islam, traditional
religions.*

IRSTI 10.09.91

DOI: <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-3-65-82>

ABSTRACT

This article explores the question of coexistence in medieval Kazakhstan on the basis of selected written sources and scholarly works by local and international researchers. The historical and cultural heritage of the region, including centuries-old traditions of statehood, is examined as an important factor in the formation and development of a culture of tolerance and ethno-religious coexistence in medieval steppe civilization. Particular attention is paid to traditions of governance and to interactions between seemingly disparate cultures in terms of both ethnicity and religion. Different peoples, despite differences in religion and ethnicity, successfully maintained a culture of coexistence based on mutual respect within the social order. This legacy remains an important feature of modern society and reflects the continuity of centuries-old traditions of tolerance. Focusing on the reigns of prominent rulers, the article analyzes how successive configurations of authority emerged at the intersection of Islamic legal norms and khanate governance. Based on a comparative historical reading of key narrative corpora and modern historiography, the study contrasts a symbolic model of religious authority associated with courtly patronage, a mediated integration model in which Sufi networks translated Islamic ethics into local social contexts while accommodating legal pluralism, and a later reconfiguration toward more formalized Sharia-centered governance. The model of religious authority is defined here along three dimensions. The first is normative reference: which norms are invoked as binding (Sharia, customary law, and political norms). The second is institutional carriers: which actors and institutions are empowered to articulate and transmit these norms. The third is modes of compliance: whether normativity is pursued primarily through coercive enforcement, distributive patronage, reputational mechanisms, or ethical cultivation. Mapping these dimensions helps clarify why two periods that were both “Islamic” at the level of elite identification could differ sharply in their social reach. The article argues that Islam’s integrative capacity in

steppe polities depended less on formal adoption than on institutions capable of mediating between law, spirituality, and existing normative orders. It therefore proposes a transferable typology of Islamization as a process of negotiation

Э.Л. Гасанов

Әзербайжан Ұлттық Ғылым Академиясының Гәнжә бөлімшесі, Гәнжә, Әзербайжан

ORCID: 0000-0001-6358-593X

(E-mail: lnurh273@gmail.com)

Ортағасырлық Қазақстан толеранттылықтың үлгісі ретінде

Аннотация. Мақалада жекелеген жазба деректер мен отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми еңбектерін зерделеу негізінде ортағасырлық Қазақстан аумағындағы әртүрлі этникалық және діни қауымдардың өзара қатар өмір сүру мәселесі қарастырылады. Тарихи-мәдени мұра, соның ішінде көпғасырлық мемлекеттілік дәстүрлері ортағасырлық дала өркениетінің этнодіни кеңістігінде толеранттылық мәдениеттің қалыптасуы мен дамуының маңызды көрсеткіштері ретінде талданады. Зерттеуде этникалық және діни тұрғыдан ерекшеленетін мәдениеттердің өзара ықпалдастығы жағдайындағы мемлекеттік басқару дәстүрлеріне ерекше назар аударылады. Діни наным-сенімдері мен этникалық ерекшеліктері әртүрлі халықтар қоғамдық құрылым аясында өзара құрмет қағидатына негізделі бейбіт өмір сүру мәдениетін қалыптастырып, оны едәуір дәрежеде сақтай алды. Бұл құндылық қазіргі қоғам үшін ғана маңызды емес, ғасырлар бойы қалыптасқан толеранттылық дәстүрлерінің сабақтастығын көрсетеді. Зерттеу кезеңіндегі көрнекті билеушілердің қызметіне негізделі отырып, сол дәуірдегі билік құрылымдарының қалыптасу ерекшеліктері де талданады. Атап айтқанда, олардың исламдық құқықтық нормалармен, сопылық дәстүрлерінің ықпалымен қалыптасқан институттармен және хандық басқару жүйесімен өзара байланысы қарастырылады. Негізгі нарративтік деректер кешендері мен қазіргі тарихнаманы салыстырмалы-тарихи тұрғыдан ғылыми талдаудың негізінде зерттеу жүргізгенде, діни биліктің символдық моделі және сопылық желілер теологиялық этиканы жергілікті көпғасырлық әлеуметтік ортаға бейімдеп жеткізетін жанама интеграциялық модельмен өзара салыстырылады. Сонымен қатар құқықтық реттеудің ерекшеліктері, соның ішінде кейінгі кезеңде неғұрлым формалданған шарифаттық басқару жүйесіне қарай жасалған қайта құрылымдау үдерісі ескеріледі. Бұл зерттеуде діни билік моделі бірнеше негізгі өлшем арқылы айқындалады. Біріншісі – нормативтік негіз, яғни қандай нормалар міндетті деп танылады: шарифат, әдет-ғұрып құқығы немесе саяси нормалар. Екіншісі

Received 10 June 2026. Revised 15 July 2026. Accepted 23 August 2026. Available online 30 September 2026.

For citation: E.L. Hasanov Medieval Kazakhstan as a model of tolerance // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 3. P. 65-82. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-3-65-82>

– институционалдық субъектілер, яғни нормаларды қалыптастыруға және таратуға қандай субъектілер мен институттар өкілетті. Үшіншісі – нормалардың сақталуын қамтамасыз ету тәсілдері, яғни нормативтік талаптардың негізінен мәжбүрлеу, ресурстарды бөлуге негізделген қамқорлық, беделдік тетіктер немесе этикалық тәрбие арқылы жүзеге асырылуы. Осы өлшемдерді салыстыру элиталық бірегейлік деңгейінде екі кезең де исламдық сипатта болғанына қарамастан, олардың қоғамға тигізген әлеуметтік ықпалының не себепті айтарлықтай ерекшеленетінін түсіндіруге мүмкіндік береді. Мақалада дала мемлекеттеріндегі исламның интеграциялық әлеуеті оның формалды түрде қабылдануынан гөрі, құқық, руханият және қолданыстағы нормативтік тәртіптер арасында дәнекер бола алатын институттардың қызметіне тәуелді болғаны тұжырымдалады. Сонымен қатар исламдану үдерісінің құқықтық билік, этикалық-рухани дәнекерлік және саяси ұйымдасу арасындағы өзара ықпалдастық үдерісі ретінде қарастырылатын әмбебап типологиясы ұсынылады.

Кілт сөздер: ортағасырлық Қазақстан, Еуразия, этномәдени құндылықтар, ортағасыр, толеранттылық, қатар өмір сүру мәдениеті, билеушілер, басқару, ислам, дәстүрлі діндер.

Э.Л. Гасанов

Гянджинское отделение Национальной академии наук Азербайджана,

Гянджа, Азербайджан

ORCID: 0000-0001-6358-593X

(E-mail: lnurh273@gmail.com)

Средневековый Казахстан как пример толерантности

Аннотация. В данной статье на основе изучения отдельных письменных источников, а также научных трудов отечественных и зарубежных ученых исследуется вопрос взаимного сосуществования в средневековом Казахстане. Историко-культурное наследие, в том числе многовековые традиции государственности были анализированы как важные показатели формирования и развития культуры толерантности в сфере этно-религиозности степной цивилизации средневековья. В научном труде уделяется внимание традиции правления государства на основе изучения соприкосновения на первый взгляд разных культур как с этнической, так и религиозной точки зрения. Отдельные народы, также разные по вероисповеданию, довольно успешно сохранили культуру взаимного сосуществования, опираясь на взаимное уважение в составе общественного строя, что и по сей день стало одним из самых важных достоинств современного общества и сохранившихся многовековых толерантных традиций. Сосредоточившись на правлении видных правителей анализируется, как последовательные конфигурации власти исследуемого периода возникали на пересечении исламской правовой нормативности, институтов, опосредованных суфизмом и ханского управления. Опираясь на сравнительно-исторический научный анализ ключевых нарративных корпусов и современной историографии, исследование противопоставляет символическую модель религиозной власти, а также опосредованную интеграционную модель, в которой суфийские сети переводили теологическую этику в местный многовековой социальный

контекст, одновременно учитывая правовую демократию, в том числе более позднюю реконфигурацию в сторону более формализованного шариатского управления.

Модель религиозной власти здесь определяется важными измерениями. Одна из них нормативная отсылка – какие нормы принимаются как обязательные (шариат, обычное право, политические нормы). Институциональные носители – какие субъекты и институты уполномочены формулировать и передавать нормы. Способы соблюдения – осуществляется ли нормативность преимущественно посредством принудительного исполнения, распределительного покровительства, репутационных механизмов или этического воспитания. Сопоставление этих измерений помогает прояснить, почему два периода, оба являющиеся исламскими на уровне элитарной идентификации, могут резко различаться по своему социальному влиянию. В статье утверждается, что интеграционная способность ислама в степных государствах зависела не столько от формального принятия, сколько от институтов, способных выступать посредниками между правом, духовностью и существующими нормативными порядками. Также концептуально предлагается переносимая типология исламизации как процесса взаимодействия между юридической властью, этико-духовным посредничеством и политической организацией.

Ключевые слова: Средневековый Казахстан, Евразия, этнокультурные ценности, средневековые, толерантность, культура сосуществования, правители, управление, ислам, традиционные религии.

Introduction

Islamization in the medieval Golden Horde is often narrated as a top-down event: a ruler converts, the polity becomes Islamic, and Islamic institutions follow. While this political chronology is indispensable, it can obscure the social and institutional pathways through which Islamic normativity became meaningful and enforceable in a multiethnic, largely mobile empire. As part of this empire, medieval Kazakhstan combined nomadic governance, urban nodes, and a layered legal environment in which the political culture, Turkic customary norms, and Islamic jurisprudence could coexist. In such settings, conversion alone is an insufficient proxy for the consolidation of Islam. The Golden Horde's historical geography amplified this complexity. The khanate controlled steppe corridors and riverine routes linking the Black Sea and the Volga-Ural zone to Central Asia and the Near East. These routes facilitated the movement of merchants, scholars, emissaries, and ritual specialists. They also sustained religious plurality: Islam circulated alongside inherited Mongol religious practices and the established presence of Christian communities and other traditions in frontier and urban contexts. Islamization therefore cannot be reduced to doctrinal substitution; it is better approached as an evolving settlement within a pluralistic imperial ecology.

From a religious-studies perspective, Islamization is treated here as the gradual social embedding of Islamic normativity – ritual, ethical, legal, and institutional – within a political community. “Religious authority” denotes the socially recognized capacity to define, transmit, and (where possible) enforce that normativity. Authority is therefore relational: it is produced through interaction between rulers, jurists (*ulama*), Sufi shaykhs, and local communities, and

it is shaped by the available infrastructures of mediation (courts, waqf patronage, educational networks, lodges, ritual lineages, and moral exemplars) (Zhandarbek, 2010: 67).

This article asks a focused question: how did Islamic law and Sufi networks operate individually and in combination as instruments for constructing and contesting religious authority in the Golden Horde? Rather than asking when the Horde “became Islamic,” the analysis compares three reigns often treated as turning points – Berke Khan (in Mongolian: Бэрх хан *ᠪᠡᠷᠬᠡ ᠬᠠᠨ*), died in 1266/1267, Özbeg or Uzbeg Khan also known as Giyas ad-Din Muhammad Uzbek Khan (1282-1341), and Janibek Khan (in Persian: جانی بیگ, died in 1357) – to identify shifts in the locus of authority and their likely consequences for social integration.

The article advances three contributions. First, it integrates political, legal, and Sufi perspectives into a single authority-centered framework. Second, it clarifies the state-supporting functions and limits of Kubrawiyya-linked patronage, Yassawiyya mediation, and Sharia-centered legal institutionalization in a steppe environment characterized by legal pluralism. Third, it proposes a typology of Islamization as authority negotiation between law, spirituality, and political organization an approach that can travel beyond the Golden Horde case.

Historiographical and Conceptual Context

Scholarship on Golden Horde Islamization has tended to privilege one explanatory register at a time. Classical political historiography foregrounds elite conversion and state policy, reading Islamization through court alliances, diplomatic alignments, and confessional declarations (Сафаргалиев, 1960: 85; Тизенгаузен, 1884: 87)¹. This work established crucial chronologies, but its emphasis on rulers and diplomacy often leaves the mechanisms of social penetration under-specified: it is not always clear how Islamic norms moved from court rhetoric into everyday moral and legal expectations (Измайлов, 2007: 40). The key insight here is legal pluralism: Sharia became one authoritative vocabulary among several, and its reach varied by region, social milieu (urban vs. steppe), and political priorities (Тишков, 2003: 69).

Sufism-centered approaches shift attention to mediation and lived religion. In steppe and frontier contexts, Sufi institutions could translate Islamic ethics and ritual into vernacular, culturally resonant forms, operating through moral authority, communal affiliation, ritual discipline, and symbolic continuity (Trimingham, 1989: 45). Within Turkic religious history, the Yassawiyya is frequently treated as a paradigmatic vehicle for such translation because of its vernacular orientation and adaptability to nomadic social organization (Köprülü, 2006: 119; Kutlu, 2012: 129).

Recent scholarship has increasingly attempted to bring institutions and material culture into the picture, using the spread of mosques, madrasas, khanakas, cemeteries, and architectural patronage as indicators of Islam’s growing public presence (Федоров-Давыдов, 2003: 71; Kançal-Ferrari, 2018: 196). Work in Golden Horde-focused venues has also refined discussions of chronology and institutional incorporation (Mirgaleev, 2016: 91; Почекаев, 2016: 122), while broader syntheses situate the Horde more explicitly within Islamic imperial connectivities (Favereau, 2021: 69). This work is valuable insofar as it resists equating elite

¹ Арсланов, А. М. Торгово-экономические связи Улуса Джучи (Золотой Орды) со странами Запада (вторая половина XIII–XIV вв.). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Казань 2015, с. 11;

conversion with social transformation. However, built evidence still needs to be interpreted through the lens of authority: the presence of institutions tells us that Islamic infrastructures existed, but not automatically how they mediated between state policies, jurists, and local communities (Mirgaleev, 2016: 96).

Despite these advances, fewer accounts systematically compare how different configurations of authority operated across successive reigns within the Horde. The present study therefore treats Islamization as a sequence of authority settlements - always partial, negotiated, and reversible in which rulers could shift their reliance among jurists, Sufi networks, and inherited normative orders. This comparative focus helps explain why certain arrangements supported cohesion while others generated frictions between formal norms and local practice.

Analytically, a “model of religious authority” is defined here by three dimensions. Normative reference: which norms are invoked as binding (Sharia, customary law, Chinggisid political norms, or hybrid forms). Institutional carriers: which actors and institutions are empowered to articulate and transmit the norms (jurists and courts; Sufi shaykhs and lodges; rulers and administrative agents; or combinations). Modes of compliance: whether normativity is pursued primarily through coercive enforcement, distributive patronage, reputational mechanisms, or ethical cultivation. Mapping these dimensions helps clarify why two periods that are both “Islamic” at the level of elite identification can differ sharply in their social reach.

Framed in this way, Islamization becomes an institutional problem as much as a theological one: it concerns how Islamic normativity is carried into social life and how it competes with, accommodates, or reorders existing norms. This framing also reduces the temptation to read later legal-institutional forms back into earlier periods. A ruler’s piety or legal rhetoric matters, but its social effects depend on the authority infrastructures available to translate rhetoric into practice.

A recurring theme across these literatures is legal pluralism. Even when khans endorsed Islamic norms, Sharia rarely operated as an exclusive system. It interacted with steppe customary regulation and with Chinggisid political norms that continued to structure coercion, taxation, and adjudication. This matters analytically because the “degree” of Islamization cannot be inferred from legal rhetoric alone: the same khanate may display Hanafi legal discourse at court while relying on customary procedures in peripheral uluses, especially where mobility and lineage politics constrain bureaucratic reach (Измайлов, 2012: 104; Sadibekov, 2007: 31). Treating Islamization as authority formation therefore requires tracking not only the presence of jurists, but also the institutional channels through which legal normativity could be made practically binding.

Sufi orders appear here not as a mere “mystical add-on” to Islamic law, but as mobile institutional frameworks that could travel with populations. In steppe and semi-steppe environments, wandering shaykhs, interconnected lodge systems, shrine-centered devotional practices, and moral instruction in local idioms provided replicable ways to build shared recognition and allegiance without deep or intrusive state administration. In some works of the specialists, this intermediary role is crucial for understanding how Islam becomes socially operative beyond the conversion of elites, while Trimingham’s typology helps explain how tariqas could persist as durable communities that tied courtly patronage to local moral economies (Trimingham, 1989: 48).

Finally, the present article uses Berke, Uzbek, and Janibek as analytically convenient “moments” in which different balances between law, mediation, and political organization

become visible. This is not meant to imply that each reign is uniform across space or that other rulers were unimportant. Rather, the periodization is a heuristic device for comparing configurations of authority: Berke highlights the possibilities and limits of courtly conversion; Uzbek illustrates mediated integration as a state-building strategy; and Janibek foregrounds the promises and risks of stronger juridical institutionalization (Сафарғалиев, 1960: 49; Favereau, 2021: 67).

Materials and Methods

This study uses a qualitative historical comparative design based on textual and historiographical analysis. It draws on narrative compilations and chronicles commonly used in Golden Horde studies alongside modern research on Jochid governance, legal pluralism, and Sufi institutions (Сафарғалиев, 1960: 84).

The analysis proceeds in three steps. First, it reconstructs for each reign the dominant “authority package”: the mix of political-administrative mechanisms, juridical actors and claims, and Sufi-mediated institutions through which religious legitimacy was produced. Second, it evaluates the likely social reach of that package by asking how it could travel beyond the court through patronage, education, ritual affiliation, and dispute settlement. Third, it compares the three reigns to identify shifts in the locus of authority and their implications for the social embedding of Islam.

A hermeneutical approach is used to interpret how sources frame legitimacy, law, and religious practice, recognizing that narrative materials encode ideological claims rather than transparent reportage. The method therefore focuses less on extracting “facts” in isolation and more on identifying patterned representations of authority (e.g., the invocation of Sharia, the moral portrayal of rulers, the prominence of shaykhs and scholars, and the language of piety and reform).

Two limitations should be noted. The article does not attempt a comprehensive regional survey across the ulus, and it does not treat material culture as a direct proxy for belief. Instead, it uses institutional presence and reported patronage patterns as indicators of shifting authority relations, while acknowledging unevenness and local variation across urban centers and mobile populations.

To operationalize the comparison, the analysis treats reported instances of patronage, appointment, and institutional sponsorship as “authority signals.” These include: references to qadis and courts; the presence of endowed learning and ritual spaces; narratives of shaykh–ruler interaction; and claims about the enforcement of Sharia norms. The goal is not to produce a quantitative index, but to identify recurring patterns through which sources describe the production of legitimacy and norm compliance.

In operational terms, the study distinguishes between claims to normative authority (how sources describe Islamic rule, Sharia, or saintly charisma) and authority infrastructures (the institutions that make such claims actionable). This distinction helps prevent the common slippage between the existence of Islamic vocabulary and the social embedding of Islamic practice. The analysis therefore reads narrative and historiographical sources “against the grain,” asking what kinds of actors and institutions are presupposed when a text portrays a khan as a Muslim ruler or as an enforcer of Sharia.

For coding purposes, the article treats the following as recurring authority signals that can be compared across reigns and regions:

- patronage of jurists and educational institutions (appointments, court scholars, madrasas, juridical language);
- Sufi mediation (tariqa affiliations, lodges/khanakas, shrine patronage, saintly genealogies, vernacular ethical instruction);
- public markers of Islamic presence (mosques, cemeteries, architectural patronage and urban religious space);
- explicit negotiations with non-Islamic or extra-juridical norms (customary law, steppe political practice, and pragmatic accommodations).

Analysis

1. Berke Khan: elite conversion and courtly patronage

Berke Khan is often presented as the first major Jochid ruler to align the Horde decisively with the Islamic world. This alignment had geopolitical consequences (especially in the context of relations with neighbouring powers) and it also created new possibilities for legitimating Jochid rule through Islamic idioms. Yet the social meaning of this shift depends on whether Islam was embedded beyond the court. The evidence most strongly supports an early configuration in which Islam functioned primarily as elite affiliation and diplomatic resource.

At this stage, the khan's patronage could attract Muslim scholars and Sufi figures connected to Central Asian urban centres. Such figures could provide an "Islamic language" of rulership moral exemplarity, justice, and pious sponsorship without necessarily generating durable institutions capable of regulating everyday life in mobile constituencies. This matters because in steppe polities authority does not flow only through centralized administration; it is negotiated through dispersed leadership structures and the practical management of conflicts and alliances.

Historiographical reconstructions emphasise continuity in political structures: Chinggisid governance and Turkic customary norms retained significant regulatory weight during this period (Сафаралиев, 1960: 55). In such a setting, Islamic normativity could circulate as a legitimating vocabulary, but it would compete with other normative orders that already organized taxation, arbitration, and military obligations. Islamization here is therefore best described as "symbolic patronage" rather than "institutional consolidation."

The Kubrawiyya is frequently associated with early courtly Islamization in the Jochid realm. As an urban-linked Sufi tradition, it could provide recognized spiritual genealogy and learned prestige, particularly valuable at court. However, the structural limitation of such a model is social reach: authority anchored in courtly and urban milieus is less capable of mediating Islamic norms into dispersed steppe constituencies. Where mediation is thin, Islamic symbols can remain detached from the everyday governance of disputes, ritual life, and ethical discipline.

Accordingly, Berke's reign illustrates a first authority configuration: the khan's adoption of Islamic identity is significant, but it does not yet imply a thick institutional ecology of Sharia courts, endowed religious infrastructures, and wide Sufi-mediated communal networks. This configuration establishes key precedents – especially the possibility of Islamic legitimacy for

Jochid rule – while leaving open the question of how Islam could become socially embedded across the ulus.

A key feature of the Berke configuration is that the primary arena of Islamization is the court. The khan's Islamic identity could be amplified by foreign-policy positioning and by engagement with Muslim polities and mercantile networks. In such contexts, Islam operates as a language of alliance and moral distinction. Yet, because mobile constituencies were not governed through dense bureaucratic penetration, court Islamization did not automatically reorganize the everyday normative order of the steppe. The authority problem remains: who mediates Islamic norms into local arbitration and communal practice, and with what institutional resources?

From this angle, Berke's Islamization can be read as a court-centered legitimacy project that operates through diplomatic alignment and selective patronage rather than through systemic juridical change. Sources that emphasize Berke's Muslim identity tend to foreground his position within wider Islamic geopolitics, but they provide thinner evidence for the routine regulation of steppe social life through Sharia. The likely outcome is an authority pattern in which Islamic norms function as a prestige language at the centre, while customary adjudication and Chinggisid political practice continue to organize conflict management in the peripheries (Сафаргалиев, 1960: 85; Тизенгаузен, 1884: 99).

2. Uzbek Khan: mediated integration through Sufi networks and managed pluralism

Uzbek Khan's reign is widely regarded as a decisive stage in Horde Islamization because Islam gained a more systematic role in governance and public legitimation. The distinctive feature of this stage, however, is not simple "legalization" of rule. Rather, it is the emergence of a mediated settlement in which Islamic norms were promoted while legal pluralism and steppe social structures were managed rather than abolished.

On the political plane, Uzbek Khan's sponsorship of Islamic identity strengthened imperial connectivity to wider Muslim circuits of learning and legitimacy. In practice, such connectivity could be expressed through the patronage of mosques, learning, and ritual specialists, and by presenting the khanate as operating within the broader Sunni ecumene. Yet the success of this policy depended on translation mechanisms. In the ulus, authority was not produced exclusively through centralized courts; it relied on informal leadership, tribal structures, and moral economies. Sufi institutions could operate as mediators precisely because they combined portable practices with charismatic authority and communal discipline (Kutlu, 2012: 130).

The Yassawiyya, in particular, is often described as culturally resonant within Turkic contexts because its ethical instruction and vernacular orientation allowed Islamic concepts to be integrated without dismantling existing social idioms (Köprülü, 2006: 121; Kutlu, 2012: 131). In authority terms, the Yassawiyya provided a bridge between state-level Islamic legitimacy and local moral life: it offered a repertoire of practices, lineages, and ethical expectations through which Islam could be internalized as a lived norm rather than only a courtly symbol. Such mediation is especially consequential where populations are mobile and where political authority cannot rely solely on fixed bureaucratic infrastructures.

Importantly, mediated integration does not mean the absence of law. Uzbek Khan's policies can be read as attempting to expand Islamic normativity while avoiding overreach. Juridical authority (within the Hanafi-Maturidi tradition) could be patronized and used selectively, especially in urban centres and administrative settings, while customary law and

local arbitration continued to structure many disputes. Legal pluralism thus persisted, but its balance could shift: Sharia became more visible in public legitimation and in certain institutional settings without necessarily becoming the exclusive normative order.

This constellation of factors helps account for why the Uzbek period is frequently characterized as comparatively stable. In contexts where Sufi forms of mediation retained their institutional strength, religious authority could be reproduced and transmitted through trust-based ties, vernacular moral instruction, and practices of communal affiliation, thereby mitigating the likelihood that formal legal norms would be experienced as external, unfamiliar, or merely coercive. On this reading, Uzbek Khan's Islamization is most accurately conceptualized as a form of "mediated institutionalization": a synthesis of political endorsement with culturally flexible networks capable of translating normative commitments into locally intelligible social practice and of sustaining ethical discipline over time.

In the Uzbek configuration, this authority problem is addressed more directly. Sufi mediation expands the channels through which Islamic identity becomes locally meaningful: initiation lineages, ethical teaching, ritual repertoires, and reputational authority create forms of belonging that travel with mobile communities. At the same time, state patronage can stabilize these channels by supporting endowed infrastructures in urban nodes – settings in which juridical and educational institutions are more viable. The resulting system is not fully centralized, but it is more densely mediated: Islamization gains depth because multiple carriers (political, juridical, and Sufi) reinforce one another rather than operating in isolation.

This configuration reflects a form of mediated Islamization in which Sufi networks, juridical institutions, and political authority reinforce one another rather than functioning independently (Khalid, 2007: 354).

Material and spatial indicators are consistent with this mediated integration. Urban growth and architectural patronage under Uzbek Khan increased the visibility of Islam in public space, particularly in major centres associated with khanate authority. Archaeological work on Golden Horde cities underscores that mosques, cemeteries, and related institutions can be read as evidence of expanding Islamic infrastructures, while studies of mosque decorum and regional variation caution against assuming uniformity across the ulus (Федоров–Давыдов, 2003: 68; Kançal-Ferrari, 2018: 202). Read together with institutional analyses of administrative incorporation, these findings suggest a pragmatic state-building package: strengthen Islamic public presence, connect the court to Hanafi learning, and rely on culturally resonant Sufi mediation to translate norms into steppe social idioms (Еропов, 1985: 112; Mirgaleev, 2016: 91; Hasanov, 2025: 126; Почекаев, 2016: 119).

3. Janibek Khan: reconfiguration toward Sharia-centered institutional authority

Janibek Khan's reign is frequently described as a period of stronger commitment to Sharia and the authority of jurists. In principle, legal institutionalization can deepen Islamization by establishing predictable norms, courts, and scholarly infrastructures. In practice, in a pluralistic steppe polity, legal expansion creates a coordination problem: law becomes socially effective only when it is mediated, internalized, and seen as legitimate across diverse constituencies.

Legal-centered scholarship highlights that even where rulers promoted Sharia, implementation remained uneven and selective (Измайлов, 2012: 106; Мажорина, 2014: 164). This unevenness reflects the layered normative environment of the ulus, in which customary law and inherited administrative practices remained functional. Attempts to

privilege Sharia as the dominant language of governance could therefore generate friction if they outpaced the capacity of institutions to translate legal norms into everyday practice.

From the perspective of religious authority, Janibek's reconfiguration can be framed as a shift in the locus of legitimacy from a settlement in which Sufi mediation and managed pluralism buffered legal authority, toward greater reliance on jurists and formal norms. This shift does not imply that Sufi networks disappeared, but it suggests that their mediating role could be reduced in the state's legitimation strategy. In turn, jurists and courts could become more prominent as symbols of "proper" Islamic governance.

The potential consequence is a weakening of informal channels that previously linked imperial authority with local communities. Where mediation is diminished, Sharia-centered governance risks becoming administratively visible yet socially thin: its norms may be invoked in elite and urban contexts while remaining contested, ignored, or selectively adapted elsewhere (Sadibekov, 2007: 29). In such conditions, legal formalization can produce clarity for the state but ambivalence for local actors whose normative expectations are shaped by customary orders, kinship-based structures, and mobile social organization.

Janibek's reign therefore illustrates a third configuration: "institutional legal consolidation" pursued in a context where the integrative capacity of mediation may have been less robust than in the Uzbek period. This configuration is analytically important because it shows that increasing formal Islamic governance does not automatically increase social cohesion; the outcome depends on whether juridical authority is accompanied by credible, culturally resonant mediating institutions.

The Janibek configuration illustrates the tension that can arise when the balance shifts toward juridical authority. Legal consolidation promises uniformity, but uniformity is difficult to achieve across a polity that spans cities, frontier zones, and steppe corridors. If juridical authority is perceived as closely aligned with the centre and insufficiently mediated into local moral economies, it can provoke strategic compliance (invoked when advantageous) rather than deep internalization. The analysis therefore treats Janibek's period not as "more Islamic" in a simple sense, but as differently Islamic: it privileges a distinct technology of authority with distinct risks.

The authority trade-off becomes clearer if Janibek's legalism is placed against the baseline of managed pluralism. Where customary law remained socially authoritative, stronger juridical expectations could be experienced as external or "courtly," especially if enforcement depended on urban institutions and sedentary specialists. Legal pluralism therefore does not disappear; it becomes more politicized, because competing normative registers are now linked to competing claims about who may legitimately speak for Islam. In such contexts, Sharia-centered institutionalization may deepen Islamic governance in some locales while simultaneously eroding the integrative capacity of informal religious networks elsewhere (Еропов, 1985: 115; Sadibekov, 2007: 27).

4. Comparative synthesis: three authority configurations

Comparing these reigns suggests that the key variable in Golden Horde Islamization is not simply the ruler's confessional stance, but the institutional distribution of religious authority. Berke's period is marked by elite-symbolic Islamization with limited institutional depth; Uzbek's by mediated integration combining Sufi networks and selective legal patronage; and Janibek's by a tilt toward Sharia-centered consolidation that risked outpacing mediation. The

comparative implication is that Islamization in pluralistic steppe polities is best understood as a sequence of negotiated authority settlements rather than a uniform transition.

Seen in this way, conversion functions as an enabling condition rather than a sufficient cause. It opens a space for Islamic idioms of legitimacy, but whether those idioms become socially durable depends on the institutions that carry them. Sufi networks and juridical infrastructures represent different modes of carrying: the first emphasizes ethical translation and affiliation; the second emphasizes normative standardization and adjudication. Political authority can combine these modes, but it must also manage the continued operation of customary norms and administrative practices that remain effective in steppe contexts.

5. Authority infrastructures across space: court, city, and steppe

The three configurations also imply different spatial logics. In the court and major urban centres, juridical and educational institutions can be more visible: scholars can gather, courts can operate with more regularity, and endowed spaces can anchor teaching and ritual. In the steppe, where populations are more dispersed and mobility is a structural condition, authority tends to rely more heavily on portable and relational mechanisms – personal leadership, reputational bonds, and institutions that can travel (including Sufi lineages and itinerant teaching).

Berke's symbolic patronage Islamization is concentrated at court and in elite circles, with limited evidence of dense mediation into steppe society. Uzbek's mediated integration strengthens the bridge between spaces: Islamic identity is supported at the centre while Sufi networks provide an interface with local communities. Janibek's legal consolidation tends to emphasize the urban-administrative end of the spectrum. Where this emphasis is not matched by strong mediating institutions, the centre – periphery interface can become fragile.

This spatial framing helps avoid an all-or-nothing measurement of Islamization. The same polity can display different degrees and modes of Islamization in different spaces, and rulers may calibrate authority strategies accordingly. The analytical question is therefore how authority carriers connect (or fail to connect) these spaces into a coherent normative order.

The spatial contrast between court, city, and steppe also illuminates how different authority models could coexist without direct contradiction. Jurists, courts, and educational institutions were typically node-bound: they concentrated in urban centres such as Sarai and regional towns, where literate administration, stable patronage, and settled audiences enabled routine adjudication and teaching. By contrast, Sufi mediation was both node-bound and networked. Lodges, shrines, and burial sites provided local anchors, yet authority could also travel through itinerant preaching, disciple chains, and portable ritual repertoires. In practice, this meant that a legalist turn could deepen Islamization in cities while leaving the steppe governed through negotiated pluralism. Conversely, a Sufi-mediated strategy could widen the social reach of Islamic ethics in the countryside even when formal courts remained thin. Seen this way, Islamization is not a single scalar process, but a patterned distribution of infrastructures across space. Any assessment must therefore specify which spaces are being measured (court, urban nodes, or pastoral peripheries) and which mechanisms connect them (taxation and patronage, pilgrimage and shrine veneration, or the movement of specialists) (Федоров–Давыдов, 2003: 45; Kançal-Ferrari, 2018: 192).

Results

Islamization as negotiation between law, mediation, and political organization. The Golden Horde case clarifies why “Islamization” is a misleadingly singular term. What changes historically is the configuration of authority through which Islamic normativity becomes actionable. Three analytical claims follow. Juridical authority and political authority do not map neatly onto one another. Sharia can be endorsed by rulers without being uniformly enforceable, and the presence of jurists or courts does not guarantee social embedding. Legal pluralism is therefore not a residual anomaly but a structural condition in steppe empires, where multiple normative vocabularies remain operational. The key question is not whether pluralism exists, but how rulers and religious actors manage it through selective patronage, negotiated adjudication, or the tolerance of parallel normative domains (Измайлов, 2012: 101). Second, Sufi mediation should be treated as an institutional technology of translation. In societies where formal administrative penetration is limited and social order relies on personal bonds, Sufi networks can provide portable institutions lodges, lineages, ritual repertoires, and moral exemplars that render Islamic normativity socially meaningful. Such networks also create reputational economies: affiliation can signal moral standing, while shaykhs can function as brokers between rulers and communities.

The Yassawiyya’s historical significance lies less in doctrinal novelty than in its capacity to align Islamic ethics with Turkic social idioms, thereby expanding the social reach of Islam without demanding immediate juridical uniformity (Köprülü, 2006: 120; Kutlu, 2012: 129; Гасанов, 2026: 139). Where such mediation is strong, Islam can appear as a shared moral language that supports cohesion; where it is weak, legal norms can remain abstract or contested.

Third, the relationship between religion and political stability is contingent. Religion supports cohesion when it supplies widely recognized legitimacy and reduces transaction costs between centre and periphery. In the Uzbek configuration, mediated authority helped Islam function as a shared moral and symbolic framework across diverse communities. Where authority shifts toward formalization without sufficient mediation, legal claims can become sites of contestation rather than integration, especially under conditions of succession tension, regional diversity, and economic stress. Religious authority can therefore be stabilizing or destabilizing depending on its institutional ecology (Сафаргалиев, 1960: 49; Самбалгундев и др., 2013: 80).

These claims can be summarized as a transferable typology of Islamization as authority negotiation:

- Symbolic – patronage Islamization (elite conversion, limited institutional reach);
- Mediated integration (Sufi networks translating Islamic norms while legal pluralism is managed);
- Institutional – legal consolidation (expansion of juridical authority with risks if mediation weakens).

Applied comparatively, this typology suggests that the depth of Islamization depends less on confessional declarations than on the balance among jurists, Sufi mediators, and political-administrative structures.

A practical implication for Golden Horde historiography is that debates over “how Islamic” the khanate was should be reformulated into questions about which authority infrastructures

were operative in which spaces (court, city, steppe), and how these infrastructures interacted. This directs attention to patronage patterns, the social reach of educational and Sufi networks, and the negotiated coexistence of Sharia and customary norms, rather than to conversion as a single causal switch.

One advantage of an authority-centered approach is that it clarifies what is at stake in debates about the relative influence of jurists and Sufi shaykhs. These actors are not simply “competing religious groups”; they often represent different mechanisms of norm production and social control. Jurists provide standardized categories for adjudication and governance, which can be crucial for administrative coherence. Sufi shaykhs can provide moral discipline and community-making mechanisms that socialize norms in contexts where formal legal reach is limited. In many pre-modern settings, durable Islamization involves some settlement between these mechanisms rather than the outright triumph of one.

The Golden Horde case also suggests why later phases of legal institutionalization may not always translate into stronger cohesion. If legal authority becomes a primary marker of legitimacy, disputes over who controls legal interpretation (which jurists, which courts, which patronage networks) can become politically charged. Conversely, where mediation is robust, Islam can operate as a shared moral economy that reduces the salience of legal contestation by embedding norms in ethical practice and communal affiliation.

A further implication concerns the “transport” of authority. In mobile polities, authority is persuasive when it can circulate through interpersonal ties, ritual repertoires, and recognizable lineages, not only through fixed institutions. This helps explain why tariqa-based mediation could outperform purely legalist strategies in steppe settings: it offers portable forms of recognition (shaykh–disciple relations, shrine networks, vernacular didactic genres) that do not require dense bureaucracy. In this respect, Sufi mediation is less a rival to law than a mechanism that can render legal and ethical norms socially intelligible, thereby widening the audience for juridical claims (Köprülü, 2006: 119; Trimingham, 1989: 46; Федоров–Давыдов, 2001: 112; Гасанов, 2025: 59).

The analysis is necessarily constrained by the unevenness of the source record. Courtly narratives and later compilations tend to overrepresent elite viewpoints, while archaeological indicators of Islamic presence can show institutional expansion without directly revealing how norms were practiced or contested in everyday life. Future work can sharpen the typology by pairing regional case studies with material-culture datasets (urban religious space, funerary practices, architectural patronage) and with closer attention to how legal pluralism was administered on the ground. Such a programme would complement existing institutional reconstructions and help specify where, and for whom, the balance among jurists, Sufi mediators, and khanate governance was most consequential (Федоров–Давыдов, 2003: 67; Kançal-Ferrari, 2018: 200).

A complementary way to read the three models is through the policy instruments that make religious authority operational. In a Chinggisid polity, endorsing Sharia or sponsoring jurists was not only a confessional gesture; it could also standardize transactions in urban nodes (marriage, inheritance, commercial disputes) and provide a recognizable grammar of legitimacy for diplomacy and taxation. Yet juridical authority is costly to extend: it requires literate personnel, institutions, and a degree of social trust in adjudicators. Sufi networks, by contrast, can supply trust and recognition through personal ties and ritual repertoires that

travel, lowering the social friction of norm adoption, but they can also become alternative centres of loyalty if not integrated into state strategies. The Uzbek configuration can therefore be interpreted as a relatively successful equilibrium: legal discourse and public institutions expand, while mediation provides cultural translation and stabilizes compliance. The later turn toward heavier legal institutionalization may deepen normative clarity in some spaces but risks brittleness where mediation weakens and plural norms remain authoritative (Измайлов, 2012: 104; Favereau, 2021: 68).

Conclusions

This article has argued that Islamization in the Golden Horde is best understood as a process of religious-authority formation. Across the reigns of Berke Khan, Uzbek Khan, and Janibek Khan, the locus of authority moved among elite patronage, Sufi-mediated translation, and Sharia-centered institutionalization. The comparative record suggests that Islam became socially durable when Islamic normativity was embedded through institutions capable of mediation between law, spirituality, and existing normative orders. Beyond the Golden Horde, the typology proposed here offers a comparative lens for other pluralistic and post-imperial settings in which rulers sought Islamic legitimacy while governing populations with strong customary repertoires. It redirects attention from conversion narratives to the infrastructures that make religious authority durable: courts and educational institutions, Sufi networks and ritual spaces, and the fiscal and patronage mechanisms that connect specialists to communities. Applied comparatively, the approach suggests two testable expectations. First, legal consolidation is most likely to widen everyday practice where administrative penetration and trusted local intermediaries exist; where they do not, it risks remaining a courtly project. Second, mediated integration can generate cohesion by translating norms into local idioms, but its political utility depends on how rulers manage the relationship between mediators and jurists. Future research could refine these expectations by combining textual work with regional archaeological datasets and by tracing how particular networks (jurists, lodge affiliates, shrine patrons) intersected with trade routes and urbanization.

Reference

Гасанов Э.Л., 2025. Письменные источники архивов Российской империи об историко-архитектурном наследии города Гянджи. Вестник Пермского университета. История. 69. № 2. С. 58–66.

Гасанов Э.Л., 2026. Об изучении этнической идентичности как фактора междисциплинарного исследования. *Revista Arheologica*. 22. № 1. С. 138–149.

Гилламе Р., 1997. Путешествие в Восточные страны. М. Мысль.

Егоров В. Л., 1985. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. М. Наука.

Измайлов И.Л., 2012. Принятие ислама в Улусе Джучи: причины и этапы исламизации. В. Миргалеев И. М., Сайфетдинова Е. Г. (ред.). Ислам и власть в Золотой Орде. Сборник статей. Казань. Институт истории им. Ш. Марджани Академии наук Татарстана. С. 98-117.

Мажорина М.В., 2014. Гармонизация права международной торговли, или “Лоскутное одеяло” неправового регулирования трансграничной торговли. Московский

юридический форум. VI международная научно-практическая конференция. Гармонизация российской правовой системы в условиях международной интеграции. Ч. I. М. Изд-во МГЮА. С. 161–167.

Почекаев Р. Ю., 2016. Инкорпорация мусульманских институтов во властную структуру Золотой Орды и постордынских государств. Золотоордынское обозрение. 4, № 1. С. 115–127.

Сафаргалиев М. Г., 1960. Распад Золотой Орды. Саранск. Мордовское книжное издательство.

Самбалгундев Г.-Е., Сандаг Е. В., Красиков В. И., 2013. Пролог глобализации: имперский вариант, XIII в. Век глобализации. 2. № 12. С. 79–82.

Тишков В. А., 2003. Реквием по этносу: исследования по социально-культурной антропологии. М. Наука.

Тизенгаузен В. Г., 1884. Сборник сведений о народах, обитавших в Средней Азии в средние века. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Ч. I. СПб. Изд. Имп. Акад. наук.

Федоров-Давыдов Г. А., 2003. Монетное дело в Золотой Орде. М. Палеограф.

Федоров-Давыдов Г.А., 2001. Золотоордынские города Поволжья: керамика, торговля, быт. М. МГУ.

Favereau M., 2021. The Horde: How the Mongols Changed the World. Belknap Press of Harvard University Press.

Hasanov E. L., 2025. Importance of the written sources in research of historical-cultural heritage of Ganja. Annales d'Université Valahia Targoviste. Section d'Archéologie et d'Histoire. 27. P. 124–136.

Kançal-Ferrari N., 2018. Contextualising the Decorum of Golden Horde-Period Mosques in Crimea. Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée. 143. P. 191–214. DOI. 10.4000/remmm.11002.

Khalid A., 2007. Islam as a Local Practice: Religious Authority and Social Networks in Central Eurasia. Central Asian Survey. 26. № 3. P. 353–372.

Köprülü M. F., 2006. Early Mystics in Turkish Literature. Routledge.

Kutlu S., 2012. Turkish Sufism and Religious Identity. Otto Publishing.

Mirgaleev I., 2016. The Islamization of the Golden Horde: New Data. Golden Horde Review. 4. № 1. P. 89–101. <https://goldhorde.ru/wp-content/uploads/2016/04/%D0%97%D0%9E-1-2016-89-101.pdf>.

Sadibekov T., 2007. Sharia and Customary Law in Medieval Eurasia. Fan.

Trimingham J. Spencer, 1989. The Sufi Orders in Islam. Oxford University Press.

Zhandarbek Z., 2010. Islamic Culture and Religious Authority in the Eurasian Steppe. Central Asia Academic Press.

Reference

Gasarov E. L., 2025. Pis'mennye istochniki arkhivov Rossiiskoi imperii ob istoriko-arkhitekturnom nasledii goroda Giandzhi [Written Sources of the Archives of the Russian Empire on the Historical and Architectural Heritage of the City of Ganja]. Vestnik Permskogo universiteta. Istoriia. 69, No. 2. P. 58–66. [in Russian].

Gasanov E. L., 2026. Ob izuchenii etnicheskoi identichnosti kak faktora mezhdistsiplinarnogo issledovaniia [On the Study of Ethnic Identity as a Factor of Interdisciplinary Research]. *Revista Arheologica*. 22, No. 1. P. 138–149. [in Russian].

Guillame R., 1997. Puteshestvie v Vostochnye strany [Journey to the Eastern Countries]. Moscow. Mysl'. [in Russian].

Egorov V. L., 1985. Istoricheskaia geografiia Zolotoi Ordy v XIII–XIV vv. [Historical Geography of the Golden Horde in the 13th–14th Centuries]. Moscow. Nauka. [in Russian].

Izmailov I. L., 2012. Priniatie islama v Uluse Dzhuchi: prichiny i etapy islamizatsii [The Adoption of Islam in the Ulus of Jochi: Causes and Stages of Islamization]. In: Mirgaleev I. M., Saifetdinova E. G. (Eds.). *Islam i vlast' v Zolotoi Orde. Sbornik statei*. Kazan. Institut Istorii im. Sh. Mardzhani Akademii Nauk Tatarstana. P. 98–117. [in Russian].

Mazhorina M. V., 2014. Garmonizatsiia prava mezhdunarodnoi trgovli, ili 'Loskutnoe odeialo' nepravovogo regulirovaniia transgranichnoi trgovli [Harmonization of International Trade Law, or the "Patchwork Quilt" of Non-Legal Regulation of Cross-Border Trade]. *Moskovskii iuridicheskii forum. VI mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaiia konferentsiia. Garmonizatsiia rossiiskoi pravovoi sistemy v usloviakh mezhdunarodnoi integratsii. Part I*. Moscow. Izdatel'stvo MGYuA. P. 161–167. [in Russian].

Pochekaev R. Yu., 2016. Inkorporatsiia musul'manskikh institutov vo vlastnuiu strukturu Zolotoi Ordy i post-ordynskikh gosudarstv [The Incorporation of Muslim Institutions into the Power Structure of the Golden Horde and Post-Horde States]. *Zolotoordynskoe Obozrenie*. 4, No. 1. P. 115–127. [in Russian].

Safargaliev M. G., 1960. Raspad Zolotoi Ordy [The Collapse of the Golden Horde]. Saransk. Mordovskoe knizhnoe izdatel'stvo. [in Russian].

Sambalgundev G.-E., Sandag E. V., Krasikov V. I., 2013. Prolog globalizatsii: imperskii variant, XIII v. [Prologue to Globalization: The Imperial Variant in the 13th Century]. *Vek globalizatsii*. 2, No. 12. P. 79–82. [in Russian].

Tishkov V. A., 2003. Rekvie'm po etnosu: issledovaniia po sotsial'no-kul'turnoi antropologii [Requiem for an Ethnos: Studies in Socio-Cultural Anthropology]. Moscow. Nauka. [in Russian].

Tizengauzen V. G., 1884. Sbornik svedenii o narodakh, obitavshikh v Srednei Azii v srednie veka [Collection of Information about the Peoples Who Inhabited Central Asia in the Middle Ages]. *Sbornik materialov, otnosiashchikhsia k istorii Zolotoi Ordy. Part I*. Saint Petersburg. Izdatel'stvo Imperatorskoi Akademii Nauk. [in Russian].

Fedorov-Davydov G. A., 2003. Monetnoe delo v Zolotoi Orde [Coinage in the Golden Horde]. Moscow. Paleograf. [in Russian].

Fedorov-Davydov G. A., 2001. Zolotoordynskie goroda Povolzh'ia: keramika, trgovlia, byt [Golden Horde Cities of the Volga Region: Ceramics, Trade, and Everyday Life]. Moscow. MGU. [in Russian].

Favereau M., 2021. *The Horde: How the Mongols Changed the World*. Belknap Press of Harvard University Press.

Hasanov E. L., 2025. Importance of the Written Sources in Research of Historical-Cultural Heritage of Ganja. *Annales d'Université Valahia Targoviste. Section d'Archéologie et d'Histoire*. 27. P. 124–136.

Kançal-Ferrari N., 2018. Contextualising the Decorum of Golden Horde-Period Mosques in Crimea. *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*. 143. P. 191–214. DOI. 10.4000/remmm.11002.

Khalid A., 2007. Islam as a Local Practice: Religious Authority and Social Networks in Central Eurasia. *Central Asian Survey*. 26, No. 3. P. 353–372.

Köprülü M. F., 2006. *Early Mystics in Turkish Literature*. Routledge.

Kutlu S., 2012. *Turkish Sufism and Religious Identity*. Otto Publishing.

Mirgaleev I., 2016. The Islamization of the Golden Horde: New Data. *Golden Horde Review*. 4, No. 1. P. 89–101.

Sadibekov T., 2007. *Sharia and Customary Law in Medieval Eurasia*. Fan.

Trimingham J. Spencer, 1989. *The Sufi Orders in Islam*. Oxford University Press.

Zhandarbek Z., 2010. *Islamic Culture and Religious Authority in the Eurasian Steppe*. Central Asia Academic Press.

Information about author:

Elnur Latif oglu Hasanov, PhD, Postdoctoral Researcher, Ganja Branch of Azerbaijan National Academy of Sciences, AZ 2000, 419 H.Aliyev Ave., Ganja, Azerbaijan.

Автор туралы мәлімет:

Эльнур Латиф оглы Гасанов, PhD, постдокторант, ғылыми қызметкер, Әзербайжан Ұлттық ғылым академиясының Гәнжә бөлімшесі, AZ 2000, Г. Әлиев даңғ, 419, Гәнжа, Әзербайжан.

Сведения об авторе:

Эльнур Латиф оглу Гасанов, PhD, постдокторант, научный сотрудник, Гянджинское отделение Национальной академии наук Азербайджана, AZ 2000, пр. Г. Алиева, 419, Гянджа, Азербайджан.

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Мүдделер қақтығысы.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

Törü, Kut and El in the Old Turkic political worldview: a contextual reconstruction and an symmetric comparison with the organization of Turkic states

F. Verri

British international school of Timisoara, Timisoara, Romania

ORCID: 0009-0008-5841-0674

(E-mail: federico.verri@britishschool-timisoara.ro)

ARTICLE INFO

Keywords:

Old Turkic political thought, political worldview, törü, kut, el, Orkhon inscriptions, Kutadgu Bilig, legitimacy, normative order, conceptual history, comparative political theory, Organization of Turkic States.

IRSTI 03.91.00;
17.71.91

DOI: <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-3-83-98>

ABSTRACT

This article reconstructs the meanings and relations of törü, kut and el in selected Old Turkic political texts and asks how far those meanings can be placed in a disciplined comparison with the public institutional language of the Organization of Turkic States (OTS). Monumental inscriptions and a didactic mirror for princes do not record behaviour. The object of analysis is therefore the elite political worldview represented in the Kül Tegin and Bilge Khagan inscriptions and in Yusuf Khass Hajib's Kutadgu Bilig, not the conduct of historical actors. The study combines philological close reading, contextualist intellectual history, conceptual history and comparative political theory. Its comparison is deliberately asymmetric: each historical term is first reconstructed by genre, collocation and narrative function; contemporary concepts are then used only to identify shared political questions, not as translations or evidence of equivalence. The analysis produces four findings. First, the Orkhon passages strongly attest the pairing of el and törü: political community and inherited normative order are narrated as jointly maintained, lost and restored. "Relational normative order" is proposed as an analytical description of this pattern, not as an Old Turkic expression. Second, kut is explicitly possessed and divinely favoured in the Kül Tegin formula "because I had kut, I became qaghan"; the inscriptions do not, however, describe a mechanism by which it is withdrawn. The Kutadgu Bilig develops the instability of Fortune and relates enduring rule to justice, counsel and wisdom, supporting a cautious interpretation of kut as conditionally conferred authorisation without establishing a formal theory of withdrawal. Third, el spans polity, people and ordered condition without corresponding exactly to the modern state, nation or society. Fourth, current OTS materials invoke Turkic history and tradition in describing the Council

of Elders and employ the diplomatic language of shared past, mutual trust and respect. They do not use *törü*, *kut* and *el* as a conceptual cluster and do not establish transmission from the medieval texts. The comparison therefore demonstrates limited conceptual resonance and contemporary heritage self-presentation, while leaving generic institutional design, invented tradition and domestic instrumentalisation as viable explanations. The article's contribution is a source-bounded method for bringing Old Turkic political thought into comparative theory without turning textual representations into behavioural evidence or modern institutions into proof of historical continuity.

Ф. Верри

Тимишоара Британдық халықаралық мектебі, Тимишоара, Румыния

ORCID: 0009-0008-5841-0674

(E-mail: federico.verri@britishschool-timisoara.ro)

Көне түркі саяси дүниетанымындағы *törü*, *kut* және *el*: контекстік реконструкция және Түркі мемлекеттері ұйымымен асимметриялық салыстыру

Аннотация. Мақалада көне түркі саяси мәтіндеріндегі *törü*, *kut* және *el* ұғымдарының мағынасы мен өзара байланысы қайта қарастырылып, оларды Түркі мемлекеттері ұйымының (ТМҰ) қазіргі ашық институционалдық тілімен қандай шекте салыстыруға болатыны анықталады. Ескерткіш жазбалар мен билеушіге арналған дидактикалық дастан тарихи тұлғалардың нақты мінез-құлқын тікелей тіркемейді. Сондықтан зерттеу нысаны – мінез-құлықтың өзі емес, Күлтегін мен Білге қаған жазбаларында және Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» еңбегінде берілген билеуші әулеттің саяси дүниетанымы. Зерттеу әдістемесі филологиялық мәтін талдауын, контекстік зияткерлік тарихты, ұғымдар тарихын және салыстырмалы саяси теорияны ұштастырады. Салыстыру асимметриялық қағидамен жүргізілді: алдымен әрбір тарихи ұғымның мағынасы мәтіннің жанры, тұрақты тіркестері және баяндаудағы қызметі арқылы анықталды; содан кейін ғана қазіргі теориялық категориялар ортақ саяси сұрақтарды көрсету үшін пайдаланылды. Олар көне түркі сөздерінің баламасы немесе ұғымдардың теңдігін дәлелдейтін құрал ретінде қолданылған жоқ. Талдау нәтижесінде төрт қорытынды жасалды. Біріншіден, Орхон мәтіндері *el* мен *törü* арасындағы байланысты анық көрсетеді: саяси қауым мен атадан қалған нормативтік тәртіп бірге сақталатын, жоғалатын және қалпына келтірілетін құбылыстар ретінде баяндалады. «Қатынастық нормативтік тәртіп» атауы көне түркі тіркесінің аудармасы емес, осы мәтіндік үлгіні сипаттайтын зерттеушілік ұғым ретінде ұсынылады. Екіншіден, Күлтегін жазбасындағы

Received 14 May 2026. Revised 18 June 2026. Accepted 26 July 2026. Available online 30 September 2026.

For citation: F. Verri *Törü, Kut and El in the Old Turkic political worldview: a contextual reconstruction and a symmetric comparison with the organization of Turkic states* // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 3. P. 83-98. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-3-83-98>

«өзімде kut болғаны үшін қаған болдым» деген формула kut-тың грамматикалық тұрғыдан иеленілетінін және Тәңірдің жарылқауымен байланыстырылатынын дәлелдейді. Алайда жазбаларда оның кері алыну тетігі сипатталмайды. «Құтты білікте» Дәулеттің тұрақсыздығы әділет, кеңес және ақылмен өзара байланыста қарастырылады; сондықтан kut-ты белгілі шарттармен берілетін билік құзыреті деуге болады, бірақ оны кері алудың формалды теориясы дәлелденбейді. Үшіншіден, ел саяси қауым, халық және реттелген саяси күй мағыналарын қамтиды, бірақ қазіргі мемлекет, ұлт немесе қоғам ұғымдарының ешқайсысымен дәл сәйкес келмейді. Төртіншіден, ТМҰ-ның қазіргі материалдары Ақсақалдар кеңесін түсіндіргенде түркі тарихы мен дәстүріне сілтеме жасап, ортақ өткен тарих, өзара сенім және құрмет туралы дипломатиялық тіл қолданады. Дегенмен бұл құжаттар *törü*, kut және ел ұғымдарын біртұтас жүйе ретінде пайдаланбайды әрі ортағасырлық мәтіндерден тікелей сабақтастықты дәлелдемейді. Осылайша салыстыру шектеулі тұжырымдамалық үндестікті және қазіргі институттың өзін қалай танытатынын көрсетеді; ал үлгілік ұйымдық құрылым, ойлап шығарылған дәстүр және мұраны ішкі саяси мақсатта пайдалану ықтимал түсіндірмелер ретінде сақталады. Мақаланың ғылыми үлесі – көне түркі саяси ойын салыстырмалы теорияға дерек шегінен шықпай енгізетін, мәтіндік пайымдарды мінез-құлық дерегіне және қазіргі институттарды тарихи сабақтастықтың дәлеліне айналдырмайтын әдіс ұсыну.

Кілт сөздер: көне түркі саяси ойы, саяси дүниетаным, *törü*, kut, ел, Орхон жазбалары, «Құтты білік», легитимділік, нормативтік тәртіп, ұғымдар тарихы, салыстырмалы саяси теория, Түркі мемлекеттері ұйымы

Ф. Верри

Британская международная школа Тимишоара, Тимишоара, Румыния

ORCID: 0009-0008-5841-0674

(E-mail: federico.verri@britishschool-timisoara.ro)

Törü, kut и ел в древнетюркском политическом мировоззрении: контекстуальная реконструкция и асимметричное сравнение с Организацией тюркских государств

Аннотация. В статье реконструируются значения и взаимосвязи понятий *törü*, kut и ел в избранных древнетюркских политических текстах и определяется, в какой мере эти значения допускают методологически контролируемое сравнение с публичным институциональным языком Организации тюркских государств (ОТГ). Монументальные надписи и дидактическое «зерцало для государей» не фиксируют поведение исторических акторов. Поэтому объектом исследования выступает элитарное политическое мировоззрение, представленное в надписях Кюль-тегина и Бильге-кагана, а также в «Кутадгу билиг» Юсуфа Баласагуни, но не само поведение, из которого исследователь мог бы непосредственно выводить устойчивые закономерности. Методология объединяет филологическое чтение, контекстуалистскую интеллектуальную историю, историю понятий и сравнительную политическую теорию. Сравнение строится асимметрично: сначала каждое историческое понятие реконструируется с учётом жанра, устойчивых

сочетаний и функции в повествовании; современные категории затем используются только для выявления общих политических вопросов, а не как переводы древнетюркских терминов или доказательство их эквивалентности. Получены четыре результата. Во-первых, Орхонские тексты убедительно подтверждают устойчивую связь *el* и *törü*: политическое сообщество и унаследованный нормативный порядок описываются как совместно поддерживаемые, утрачиваемые и восстанавливаемые. Формула «реляционный нормативный порядок» предлагается как аналитическое описание, а не как перевод древнетюркского выражения. Во-вторых, в формуле Кюль-тегина *kut* грамматически выражен как принадлежащий правителю и связанный с небесным благоволением: «поскольку у меня был *kut*, я стал каганом». Однако надписи не описывают механизма его утраты или отзыва. В «Кутадгу билиг» Непостоянство Фортуны соотнесено со справедливостью, советом и мудростью; это позволяет осторожно понимать *kut* как условно дарованное полномочие, не выводя формальной теории отзыва. В-третьих, *el* охватывает значения политики, народа и упорядоченного состояния, не совпадая ни с современным государством, ни с нацией или обществом. В-четвёртых, современные материалы ОТГ обращаются к тюркской истории и традиции при описании Совета старейшин и используют дипломатический язык общего прошлого, взаимного доверия и уважения. При этом они не употребляют *törü*, *kut* и *el* как единую понятийную конструкцию и не доказывают семантическую преемственность от средневековых текстов. Следовательно, сравнение выявляет ограниченный концептуальный резонанс и современную институциональную самопрезентацию, сохраняя в качестве возможных объяснений типовой организационный дизайн, изобретённую традицию и внутреннюю политическую инструментализацию. Научный вклад статьи состоит в методе включения древнетюркской политической мысли в сравнительную теорию, строго ограниченном возможностями источников: текстовые представления не подменяются поведенческими данными, а современные институты не превращаются в доказательство исторической преемственности.

Ключевые слова: древнетюркская политическая мысль, политическое мировоззрение, *törü*, *kut*, *el*, Орхонские надписи, «Кутадгу билиг», легитимность, нормативный порядок, история понятий, сравнительная политическая теория, Организация тюркских государств.

Introduction

The Kül Tegin and Bilge Khagan inscriptions present political collapse and restoration through a vocabulary whose central terms include *törü*, *kut* and *el*. Yusuf Khas Hajib's eleventh-century *Kutadgu Bilig* subsequently places justice, royal fortune, wisdom and the final end within an extended dialogue on rule. These sources are regularly approached as evidence for early Turkic political ideas, but their relationship to contemporary categories of trust, legitimacy and political continuity remains methodologically difficult. The difficulty becomes greater when a modern intergovernmental body, the Organization of Turkic States (OTS), publicly invokes a shared Turkic past.

The central problem is evidentiary. The Orkhon monuments are dynastic, commemorative and admonitory; the *Kutadgu Bilig* is a didactic mirror for princes. Neither source type records

conduct in a form that would sustain a behavioural analysis. They disclose representations of cosmic order, legitimate authority, political obligation and communal continuity. Accordingly, this article reconstructs an elite political worldview encoded in the texts. “Worldview” is used here as an etic analytical category: it names a structured set of represented assumptions and prescriptions, not a claim that all members of the *bodun* shared an identical outlook or acted in accordance with it.

Three questions guide the inquiry. What meanings and relations do selected passages support for *törü*, *kut* and *el*? How can those meanings enter a comparison with contemporary political theory without becoming translations of modern constructs? What, finally, can public OTS documents establish about the present availability of Turkic heritage language, and what remains beyond their evidentiary reach?

The argument is deliberately narrower than a continuity thesis. The three historical terms are treated as an analytical cluster, not as an established triad that always co-occurs or survives unchanged. The strongest collocational evidence concerns *el* and *törü*. *Kut* belongs to the same field of legitimate rule, but its connection is reconstructed from distinct passages and from the later didactic elaboration of the *Kutadgu Bilig*. On the contemporary side, the article examines institutional self-description and structural analogy; it does not infer the intentions of the 2009 treaty drafters or an institutional descent from the Türk qaghanates.

This article contributes in two ways. Substantively, it distinguishes what the sources directly attest from interpretive extensions: *törü* as inherited normative order, *kut* as divinely favored authorization whose conditionality is unevenly evidenced, and *el* as a category spanning polity, people and ordered condition. Methodologically, it offers an asymmetric comparison in which Old Turkic concepts are reconstructed in context before contemporary theory is introduced. The result permits conceptual dialogue without converting historical texts into behavioural data or contemporary heritage claims into proof of transmission.

Materials and research methods

Source corpus and genre

The first source group comprises the Kül Tegin (732 CE) and Bilge Khagan (735 CE) inscriptions of the Second Türk Qaghanate. The Tonyukuk inscription is used only as contextual material; the core claims below rest on passages whose monument, face and line can be specified. Readings follow the editorial tradition initiated by Thomsen and Radloff and systematised in Tekin’s grammar, Clauson’s dictionary and Erdal’s grammar (Thomsen, 1896; Radloff, 1894-1899; Tekin, 1968; Clauson, 1972; Erdal, 2004). The inscriptions are products of dynastic patronage. They justify a restoration, commemorate rulers and admonish an audience. Their statements are therefore evidence of an official elite representation, not transparent reports of social consensus.

The second source is Yusuf Khass Hajib’s *Kutadgu Bilig*, completed at Kashgar in 1069–1070. It is read in Arat’s critical text and with Dankoff’s English translation and commentary (Arat, 1947; Dankoff, 1983). Its allegorical dialogue belongs to a different genre and intellectual setting from the stelae: a Qarakhanid, Muslim court and a didactic argument on ethical government. The poem is not treated as an unchanged continuation of eighth-century political theology. It is examined as a later Turkic rearticulation in which *kut* and *törü* remain meaningful while Islamic ethical and literary resources reshape their relations.

The third group consists of official, publicly accessible materials connected with the OTS: the Nakhchivan Agreement, the OTS description of the Council of Elders and *Turkic World Vision 2040*. The 2024 Declaration on the Common Turkic Alphabet is considered separately because it was issued by the Turkic Academy, not by the OTS itself. These are contemporary diplomatic and institutional texts. They can show public wording and institutional self-presentation, but without drafting records or interviews they cannot establish the private intentions of negotiators.

Unit of analysis: represented political worldview

A behavioural reading would require observations of choices, compliance or recurrent practice. The available sources provide none of these systematically. The unit of analysis is therefore the represented political worldview: the relations that the texts construct among cosmic authorisation, normative order, rulership and political community. Conduct matters only as narrated conduct within a rhetorical design. A statement that discord destroyed the polity demonstrates that the inscription represented discord as causally and morally significant; it does not independently prove how historical actors behaved.

This distinction also restricts the modern comparison. Institutional trust, legitimacy and ontological security are theories developed for other evidentiary environments (Levi, 1998; Hardin, 2002; Mitzen, 2006; Steele, 2008). The article asks whether the Old Turkic texts formulate related political questions: what sustains a normative order, what authorises rule, and how is a political community represented as persisting through disruption? It does not attribute those modern constructs to eighth- or eleventh-century actors.

Contextual reconstruction and asymmetric comparison

The interpretive sequence combines four methodological commitments. Contextualist intellectual history requires reconstruction of what a term does in its historical utterance before it is classified by a later vocabulary (Skinner, 1969). Conceptual history warns that lexical persistence does not by itself establish semantic continuity (Koselleck, 1985). Conceptual morphology directs attention to a term's relations with adjacent concepts rather than to isolated dictionary glosses (Freedman, 1996). Comparative political theory permits traditions to be read as sources of political reflection while resisting both assimilation and claims of absolute incommensurability (Dallmayr, 2004; March, 2009; Godrej, 2011).

These commitments are operationalised in four steps. First, each claim is assigned to a source and genre. Second, meanings are reconstructed from collocation, grammar and narrative function, with monument lines or poem couplets supplied where the claim carries analytical weight. Third, a modern category is introduced only as a question-forming heuristic. Fourth, the comparison records both resonance and non-equivalence. The method is asymmetric because the historical materials determine the initial categories and evidentiary limits; modern theory does not supply missing historical evidence.

The labels "relational normative order" and "conditionally conferred authorisation" are therefore analytical descriptions, not translations. The first would be weakened by evidence that *törü* is principally a unilaterally promulgated code or that its loss is routinely independent of *el*. The second would be weakened if *kut* were consistently inalienable, but would be strengthened by explicit links between conduct and its loss. The present corpus strongly supports the *el-törü* pairing; it supports divine favour and possession for *kut*, while leaving withdrawal underdescribed.

Protocol for the contemporary comparison

Four evidentiary levels are distinguished for the OTS comparison. Direct lexical use of *törü*, *kut* or *el* in a constitutive text would be the strongest relevant evidence. Explicit institutional invocation of Turkic history or tradition establishes current heritage self-description. Structural similarity, such as an elders' council, supports analogy but not genealogy. An analyst's conceptual mapping is the weakest level and remains heuristic. The official materials examined here do not deploy the three terms as a cluster. They do contain general heritage language and an official retrospective explanation of the Council of Elders.

Three rival explanations are retained throughout. The Council of Elders may reflect a generic advisory form found in many organisations. Heritage language may constitute an invented tradition in the sense of Hobsbawm and Ranger (1983). It may also serve domestic identity agendas in particular member states. Public documents alone cannot adjudicate among these explanations and historical reactivation. The test is therefore not whether the medieval concepts "survive" in the OTS, but what the contemporary documents actually say and how much inference those statements license.

Procedure and scope

The inscriptions are cited by monument, face and line: KT for Kül Tegin, BK for Bilge Khagan, and E, S, N or W for the face. Old Turkic forms follow the normalised spellings used in the cited philological works, while variants are noted where relevant. *Kutadgu Bilig* passages are cited by couplet range because pagination varies between editions and translations. The selected passages were chosen for their density and argumentative relevance; the study is not an exhaustive concordance of the Orkhon, Yenisei and Old Uyghur corpora.

Research background

Philological scholarship has established the lexical and grammatical basis for any reconstruction of Old Turkic political language. Bombaci's study of *qutluğ bolzun* placed *kut* at the centre of debate over royal fortune (Bombaci, 1965). Historical syntheses by Golden provide the political setting of early Turkic state formation but do not by themselves prove a fixed three-term doctrine (Golden, 1992; 2011). The present argument therefore relies on the cited primary passages rather than using historical context as a substitute for textual demonstration.

Recent research underscores both the productivity and the contested character of the material. Nauruzbayev, Altayev and Abdimomynov emphasise virtuous leadership in the *Kutadgu Bilig* (2024: 450–466), while Yavari situates Yusuf's royal wisdom within a wider history of political thought (2024: 64–74). Bakır's analysis of khatuns in the runic inscriptions shows the continuing importance of sacral authorisation in the political language of office (2025: 867–894). Manav explicitly evaluates *kut* through Weberian charisma (2024: 555–574). That comparison is valuable as evidence of an active interpretive debate, but it does not settle equivalence: Weber's ideal type and the Old Turkic grammar must still be distinguished.

The relevant contemporary theories provide comparative questions, not historical answers. Trust scholarship examines expectations that make cooperation possible (Levi, 1998: 77–101; Hardin, 2002). Beetham distinguishes rule conformity, justification through shared beliefs and expressed consent in legitimation (1991). Weber's charismatic authority rests on devotion

to the exceptional sanctity, heroism or exemplary character attributed to a person (Weber, 1978: 241–242). Ontological-security scholarship concerns the continuity of an actor's self-narrative and routines (Mitzen, 2006: 341–370; Steele, 2008). These frameworks sharpen questions about the sources, but none is projected back as an emic Old Turkic category.

Analysis

Törü: inherited order and the el-törü pairing

Törü, also represented as *törö* or later *töre*, denotes an inherited normative order in the selected Orkhon passages. “Law” is too narrow if it suggests a self-contained written code promulgated by a sovereign. The inscriptions describe *törü* through verbs of holding, ordering and following ancestral precedent. This semantic range is established not by etymology alone but by recurrent pairings and narrative functions (Tekin, 1968; Clauson, 1972; Erdal, 2004).

The strongest evidence is its collocation with *el*. At KT E1, Bumın and Ištemi Qaghan are said to have held and ordered the Türk people's *el* and *törü* (*türük bodunı ilin törüsin tuta birmiř, iti birmiř*); the parallel passage occurs at BK E3. BK E18 uses the possessive pairing *ilimiz törümüz*, “our *el* and our *törü*”. The narrative of disintegration at BK E6–11 joins the loss of *el*, qaghan and *Türk törü*, while restoration invokes ancestral *törü* at BK E12. These passages support a close conceptual association; they do not establish that every occurrence of one term presupposes the other.

The relevant verbs matter. BK E4 describes holding the *el* and setting *törü* in order; BK E12 presents the restored order as following the *törü* of the ancestors. In the cited passages *törü* is maintained and reordered within relations among qaghan, beks and *bodun*. Because the monuments speak in a dynastic voice, this is an official representation of those relations, not evidence of a negotiated social contract. “Relational normative order” captures the textual pattern more accurately than “relational compact”: the evidence supports interdependence and inherited obligation, but not a compact in the reciprocal or contractual sense.

The inscriptions also make memory part of political instruction. Their account of dispersal, subjection and restoration turns past failure into an admonition directed at later rulers and the *bodun*. *Törü* is therefore both received order and a norm for judging political continuity. Set beside trust theory, it raises a comparable question about the expectations that sustain coordinated rule. It is not “institutional trust” in historical disguise: the texts supply neither attitude measured among subjects nor observed compliance, and their explicit ancestral and cosmological framing exceeds the modern construct.

Kut: divine favour, possession and conditional authorisation

The grammatical evidence requires a correction to readings that make *kut* purely relational or deny possession. At KT S9 the ruler states: *teŋri yarlıkadukın için özüm kutum bar için qaŋan olurtum* – in a cautious rendering, “because Heaven favoured [me], and because I myself had *kut*, I became qaghan” (Ross and Thomsen, 1930: 861–876; Tekin, 1968). The first-person possessive *kutum*, “my *kut*”, and the existential *bar* show that *kut* can be represented as possessed. The same formula also places that possession within divine favour; grammar alone does not decide whether the concept is substance, fortune, capacity or authorisation.

The restoration narrative supplies a related but distinct image. At BK E10–12 Tengri raises Elteriř Qaghan and El-Bilge Khatun so that the Türk people will not perish, after which the

dispersed community is reorganised according to ancestral *törü*. The passage links divine action, political restoration and the welfare of the people. It supports the proposition that legitimate rulership is represented as divinely favoured and purposive. It does not state that *kut* was withdrawn from the previous rulers or describe a juridical mechanism of revocation.

The *Kutadgu Bilig* gives conditionality a more developed literary form. The poem introduces four central figures within couplets 350–397. Ay Toldı identifies and explains Fortune in couplets 620–764; later passages dwell on Fortune’s movement and instability, especially couplets 1045–1157. Kün Togdı’s representation of justice and *törü* is elaborated across couplets 765–954, where images of balanced and impartial rule appear (Arat, 1947: couplets 350–397, 620–954, 1045–1157; Dankoff, 1983). The juxtaposition of unstable Fortune with justice, counsel and intelligence makes enduring rule ethically demanding (Devereux, 1961: 299–310; Nauruzbayev et al., 2024: 450–466; Yavari, 2024: 64–74).

This evidence supports “conditionally conferred authorisation” as a cautious analytical formulation. “Conferred” reflects the role of divine favour; “conditional” reflects the poem’s insistence that fortunate rule cannot be stabilised without justice and wisdom. The formulation is stronger for the *Kutadgu Bilig* than for the inscriptions. “Withdrawable mandate” is too definite because the Orkhon passages do not narrate withdrawal and the poem’s personified Fortune can depart without constituting a formal theory of revocation.

The Weberian comparison must therefore remain controlled. Manav’s reading through charisma draws attention to extraordinary authorisation and instability (2024: 555–574). Yet Weber’s ideal type concerns authority sustained by followers’ devotion to qualities attributed to a person and the problem of routinisation (Weber, 1978: 241–242). The KT S9 formula instead combines Heaven’s favour with possessed *kut*, and the *Kutadgu Bilig* embeds Fortune in a moral-didactic architecture. The comparison identifies a shared problem of legitimation; it does not make *kut* equivalent to charisma, divine right or performance legitimacy.

El: polity, people and ordered condition

El, also written *il*, has a semantic range that includes polity and political community. In the passages at issue its loss is more than military defeat: BK E6–11 presents a people deprived of *el* and qaghan and having abandoned Türk *törü*. The privative form *ilsiremiš* at BK E11 represents the *bodun* as made “el-less”. Because the noun can denote both a political formation and the ordered condition attributed to a people, no single modern term-state, nation, society or territory-exhausts it (Clauson, 1972; Tekin, 1968).

The throne name *Elteriş* is compatible with this centrality: *ter-* carries the sense of gathering, so the name is conventionally understood in relation to gathering or restoring the *el*. A throne name is nonetheless a programmatic designation, not independent evidence that the whole population shared the dynasty’s self-understanding. The safest conclusion is that the official commemorative vocabulary represented restoration of *el* as the constitutive achievement of the ruling house.

Modern social science often distinguishes analytically among state institutions, society and collective identity. The Old Turkic category cuts across those distinctions in the cited contexts, but this does not show an inability to differentiate ruler, beks and *bodun*, all of which have separate names. In comparative terms, *el* raises a question similar to that addressed by theories of political continuity: how does a community represent itself as remaining the same kind of political entity through loss and restoration? Calling *el* “ontological security” would

exceed the evidence, because the inscriptions do not formulate that modern theory and do not provide behavioural data about identity-seeking routines.

Relations among the three categories

The evidence is uneven and should not be flattened into a symmetrical triad. The *el-törü* pairing is directly attested in parallel monumental passages. *Kut* is directly attested in a formula of accession and belongs to the broader representation of divinely favoured rule, but the passages cited do not show all three terms co-occurring, being lost together and being restored together. The *Kutadgu Bilig* brings Fortune and justice into sustained dialogue, yet it does so within an Islamic ethical and allegorical framework rather than by reproducing the Orkhon narrative.

It is therefore more accurate to speak of an analytical cluster within a field of political order. *El* names the polity or ordered community; *törü* names the inherited normative order represented as constitutive of it; *kut* names a form of fortunate and divinely favoured authorisation to rule, whose stability the later poem relates to justice and wisdom. This reconstruction is sufficient for comparison at the level of political questions. It is insufficient for a claim that one stable doctrine moved intact across thirteen centuries.

The Organization of Turkic States: evidence and limits

The contemporary comparison draws on four official sources¹. The Nakhchivan Agreement includes a Council of Elders among the organisation's bodies. This is evidence of a founding design choice in a modern intergovernmental treaty. The OTS's current website further explains that the Council was constituted "in line with the Turkic history and tradition". The latter statement is an official retrospective self-description. It demonstrates that the organisation now publicly frames the body through heritage; it does not demonstrate what motivated every treaty drafter in 2009.

Turkic World Vision 2040 invokes common language, culture and a shared past, and places mutual trust and respect within the organisation's projected cooperation. Such language establishes a contemporary diplomatic narrative of affinity. It does not reproduce the specific meanings reconstructed above: the document does not set out *törü*, *kut* and *el* as a conceptual cluster, identify a conditional theory of authorisation, or cite the Orkhon inscriptions and *Kutadgu Bilig* as sources of institutional design.

The Declaration on the Common Turkic Alphabet illustrates the importance of institutional attribution. It was issued by the Turkic Academy after the work of the Turkic World Common Alphabet Commission, and therefore belongs to a wider ecosystem of Turkic cooperation rather than constituting an OTS foundational document. It may be discussed as a contemporary project of linguistic coordination and mutual legibility. It cannot independently evidence a continuation of *el* or an OTS application of the medieval worldview.

The comparison thus yields one firm contemporary finding and several weaker resonances. The firm finding is public heritage self-presentation: the OTS explicitly relates the Council of Elders to Turkic history and tradition. The weaker resonances concern counsel, mutual trust, common memory and cooperation justified through practical results. These motifs are compatible with the historical questions raised by *törü*, *kut* and *el*, but they are also ordinary

¹ Official institutional materials cited in this section (all accessed 13 August 2026): Nakhchivan Agreement (3 October 2009); OTS, "Council of Elders"; OTS, *Turkic World Vision 2040*; Turkic Academy, "Declaration on Common Turkic Alphabet" (16 September 2024).

features of intergovernmental organisations and identity-building projects. Generic design, invented tradition and domestic instrumentalisation remain live explanations.

Results

The analysis yields four source-bounded results. First, the strongest internal relation is the pairing of *el* and *törü* in the Orkhon inscriptions. The texts represent political community and ancestral normative order as jointly maintained and jointly endangered. “Relational normative order” is a defensible analytical description so long as it is not converted into a historically attested compact.

Second, KT S9 requires *kut* to be read in light of both possession and divine favour. The evidence rules out the categorical claim that *kut* is never a property, but it does not reduce the term to a material possession. The *Kutadgu Bilig* supplies the clearest case for conditionality by juxtaposing unstable Fortune with justice and wisdom. Neither source establishes a formal withdrawal mechanism.

Third, *el* spans political formation, people and ordered condition. Its heuristic comparison with political continuity is productive because both address collective persistence. Equating it with the state, nation, society or ontological security would erase the historical category’s range and claim evidence the texts do not provide.

Fourth, the OTS comparison supports a finding about present institutional self-description, not historical transmission. The official heritage statement concerning the Council of Elders is probative of how the organisation currently presents itself. The broader language of shared past, trust and practical cooperation is compatible with multiple genealogies. Table 1 summarises the evidence, comparative question and inference limit for each historical category.

Table 1. Historical evidence, comparative questions and limits of inference

1-кесте. Тарихи деректер, салыстырмалы сұрақтар және тұжырым шектері

Таблица 1. Исторические данные, сравнительные вопросы и пределы вывода

Category	Historical evidence	Comparative question	Limit of inference
Törü	KT E1 / BK E3 pairing with <i>el</i> ; holding, ordering and ancestral precedent	What normative expectations sustain political order?	Not a translation of trust and not evidence of an OTS continuity
Kut	KT S9 possessive formula and divine favour; KB 620–954 and 1045–1157	What authorises rule, and under what represented conditions can it endure?	No withdrawal mechanism in the inscriptions; not equivalent to charisma

El	Loss/restoration at BK E6–12; privative <i>ilsiremiš</i> at BK E11	How is a political community represented as persisting through disruption?	Not identical with state, nation, society or ontological security
----	--	--	---

The table is a map of the argument, not a set of equations. Its historical-evidence column records what is directly supported; its comparative-question column identifies only a shared problem-space; and its final column prevents the heuristic from being mistaken for translation or continuity.

Limitations

Five limitations define the result. The selected monumental passages are not an exhaustive concordance, and the Yenisei and Old Uyghur corpora may complicate the proposed relations. The monuments represent a ruling house's voice, not a socially representative archive. The chronological and intellectual distance between the Orkhon inscriptions and the *Kutadgu Bilig* prevents the latter from simply filling silences in the former. The nine centuries between the Qarakhanid work and the OTS documents are not traced through Chaghatay, Ottoman, Qipchaq or modern national corpora. Finally, public OTS materials reveal neither confidential drafting histories nor the intentions of individual officials.

These limitations determine what could disconfirm or revise the argument. A full concordance may show that *törü* often operates independently of *el*. Further philological work may favour a non-authorisational reading of *kut*. Intermediate corpora may demonstrate semantic discontinuity. Archival records or interviews may show that the Council of Elders arose wholly from generic organisational negotiation, or conversely document an explicit historical model. Until such evidence is available, stronger claims should remain suspended.

Conclusion

Selected Old Turkic texts support a differentiated reconstruction of *törü*, *kut* and *el* within an elite political worldview. The clearest relation is between *el* and *törü*: ordered political community and inherited normative order are represented as mutually implicated. *Kut* is grammatically possessed and associated with divine favour in KT S9; its ethical conditionality becomes more explicit in the *Kutadgu Bilig*, where unstable Fortune is set beside justice, counsel and wisdom. *El* spans polity, people and ordered condition without matching a single modern political category.

This reconstruction makes comparison possible only under an asymmetric rule. Contemporary theories of trust, legitimacy and political continuity can identify questions shared across contexts, but they cannot supply translations or missing historical evidence. The analytical labels that result – relational normative order and conditionally conferred authorization – remain accountable to the cited lines, couplets, and silences of the corpus. The comparison with the OTS is correspondingly limited. Current public discourse invokes Turkic history and tradition in explaining the Council of Elders and uses broad language of shared past, mutual trust and respect. The examined documents do not deploy the three Old

Turkic terms as a system and do not establish a chain of transmission from medieval texts to contemporary institutional design. The defensible conclusion is therefore one of present heritage self-description and limited conceptual resonance, not survival, reactivation or institutional descent.

The article's broader contribution lies in the discipline of that limit. Old Turkic sources can enter comparative political theory as sources of political reflection when their genres, grammar and historical distance remain visible. Treating worldview rather than behaviour as the object does not reduce their importance; it specifies the kind of knowledge they can provide and makes the comparison more historically credible.

Reference

- Arat R. R., 1947. *Kutadgu Bilig I: Metin [Kutadgu Bilig I: Text]*. Istanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları. 656 p.
- Bakır M. M., 2025. Old Turkic women and khatuns in runic inscriptions. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 35 (4). P. 867–894. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1356186325100928>.
- Beetham D., 1991. *The Legitimation of Power*. London: Macmillan. 267 p.
- Bombaci A., 1965. Qutluğ Bolzun! A Contribution to the History of the Concept of 'Fortune' among the Turks. *Ural-Altaische Jahrbücher*. 36. P. 284–291.
- Clauson G., 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press. 989 p.
- Dallmayr F., 2004. Beyond Monologue: For a Comparative Political Theory. *Perspectives on Politics*, 2 (2). P. 249–257. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1537592704040137>.
- Dankoff R. (trans.), 1983. *Yusuf Khass Hajib, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes*. Chicago: University of Chicago Press. 281 p.
- Devereux R., 1961. Yusuf Khass Hajib and His Kutadgu Bilig. *The Muslim World*, 51 (4). P. 299–310. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1478-1913.1961.tb02277.x>.
- Erdal M., 2004. *A Grammar of Old Turkic*. Leiden–Boston: Brill. 575 p.
- Freedon M., 1996. *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach*. Oxford: Clarendon Press. 592 p.
- Godrej F., 2011. *Cosmopolitan Political Thought: Method, Practice, Discipline*. New York: Oxford University Press. 210 p.
- Golden P. B., 1992. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz. 483 p.
- Golden P. B., 2011. *Central Asia in World History*. Oxford–New York: Oxford University Press. 178 p.
- Hardin R., 2002. *Trust and Trustworthiness*. New York: Russell Sage Foundation. 234 p.
- Hobsbawm E., Ranger T. (eds.), 1983. *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press. 320 p.
- Koselleck R., 1985. *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*. Trans. K. Tribe. Cambridge, MA: MIT Press. 330 p.
- Levi M., 1998. A State of Trust. In: Braithwaite V., Levi M. (eds.), *Trust and Governance*. New York: Russell Sage Foundation. P. 77–101.

Manav F., 2024. Orhon Yazıtları'nda siyasi otoritenin/egemenliğin meşru zemini olarak kut: Weberci karizma açısından değerlendirme [Kut as the legitimate basis of political authority/sovereignty in the Orkhon inscriptions: An assessment through Weberian charisma]. *Folklor/Edebiyat*. 30 (119). P. 555–574. DOI: <https://doi.org/10.22559/folklor.2670>.

March A. F., 2009. What Is Comparative Political Theory? *The Review of Politics*, 71 (4). P. 531–565. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0034670509990672>.

Mitzen J., 2006. Ontological Security in World Politics: State Identity and the Security Dilemma. *European Journal of International Relations*. 12 (3). P. 341–370. DOI: <https://doi.org/10.1177/1354066106067346>.

Nauruzbayev D. M., Altayev Z. A., Abdimomynov N. T., 2024. Yūsuf Khāṣṣ-Ḥājib on Virtuous Leadership: A Medieval Turko-Islamic Philosophical Discourse. *RUDN Journal of Philosophy*. 28 (2). P. 450–466. DOI: <https://doi.org/10.22363/2313-2302-2024-28-2-450-466>.

Radloff W., 1894–1899. *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. 3 vols. St. Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.

Ross E. D., Thomsen V., 1930. The Orkhon Inscriptions: Being a Translation of Professor Vilhelm Thomsen's Final Danish Rendering. *Bulletin of the School of Oriental Studies*, University of London. 5 (4). P. 861–876. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0041977X00090558>.

Skinner Q., 1969. Meaning and Understanding in the History of Ideas. *History and Theory*, 8 (1). P. 3–53. DOI: <https://doi.org/10.2307/2504188>.

Steele B. J., 2008. *Ontological Security in International Relations: Self-Identity and the IR State*. London–New York: Routledge. 217 p.

Tekin T., 1968. *A Grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington: Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series. Vol. 69. 419 p.

Thomsen V., 1896. *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*. Helsingfors: Société Finno-Ougrienne (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne, V). 224 p.

Weber M., 1978. *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. Eds. G. Roth, C. Wittich. Berkeley: University of California Press. 1469 p.

Yavari N., 2024. Yūsuf Khāṣṣ Ḥājib: Wisdom of Royal Glory (ca. 1060s). In: Zemmin F., Yavari N., Dressler M., Stadler N. (eds.), *Global Secularity: A Sourcebook*, Volume 2: The Middle East and North Africa. Berlin–Boston: De Gruyter. P. 64–74. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783111254067-010>.

Reference

Arat R. R., 1947. *Kutadgu Bilig I: Metin* [Kutadgu Bilig I: Text]. Istanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları. 656 p. [in Turkish].

Bakır M. M., 2025. Old Turkic women and khatuns in runic inscriptions. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 35 (4). P. 867–894. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1356186325100928>.

Beetham D., 1991. *The Legitimation of Power*. London: Macmillan. 267 p.

Bombaci A., 1965. Qutluğ Bolzun! A Contribution to the History of the Concept of 'Fortune' among the Turks. *Ural-Altaische Jahrbücher*, 36. P. 284–291.

Clauson G., 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press. 989 p.

Dallmayr F., 2004. Beyond Monologue: For a Comparative Political Theory. *Perspectives on Politics*, 2 (2). P. 249–257. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1537592704040137>.

- Dankoff R. (trans.), 1983. Yusuf Khass Hajib, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes. Chicago: University of Chicago Press. 281 p.
- Devereux R., 1961. Yusuf Khass Hajib and His Kutadgu Bilig. *The Muslim World*, 51 (4). P. 299–310. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1478-1913.1961.tb02277.x>.
- Erdal M., 2004. *A Grammar of Old Turkic*. Leiden–Boston: Brill. 575 p.
- Freedon M., 1996. *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach*. Oxford: Clarendon Press. 592 p.
- Godrej F., 2011. *Cosmopolitan Political Thought: Method, Practice, Discipline*. New York: Oxford University Press. 210 p.
- Golden P. B., 1992. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz. 483 p.
- Golden P. B., 2011. *Central Asia in World History*. Oxford–New York: Oxford University Press. 178 p.
- Hardin R., 2002. *Trust and Trustworthiness*. New York: Russell Sage Foundation. 234 p.
- Hobsbawm E., Ranger T. (eds.), 1983. *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press. 320 p.
- Koselleck R., 1985. *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*. Trans. K. Tribe. Cambridge, MA: MIT Press. 330 p.
- Levi M., 1998. A State of Trust. In: Braithwaite V., Levi M. (eds.), *Trust and Governance*. New York: Russell Sage Foundation. P. 77–101.
- Manav F., 2024. Orhon Yazıtları'nda siyasal otoritenin/egemenliğin meşru zemini olarak kut: Weberci karizma açısından değerlendirme [Kut as the legitimate basis of political authority/sovereignty in the Orkhon inscriptions: An assessment through Weberian charisma]. *Folklor/Edebiyat*, 30 (119). P. 555–574. DOI: <https://doi.org/10.22559/folklor.2670>. [in Turkish].
- March A. F., 2009. What Is Comparative Political Theory? *The Review of Politics*, 71 (4). P. 531–565. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0034670509990672>.
- Mitzen J., 2006. Ontological Security in World Politics: State Identity and the Security Dilemma. *European Journal of International Relations*, 12 (3). P. 341–370. DOI: <https://doi.org/10.1177/1354066106067346>.
- Nauruzbayev D. M., Altayev Z. A., Abdimomynov N. T., 2024. Yūsuf Khāṣṣ-Hājib on Virtuous Leadership: A Medieval Turko-Islamic Philosophical Discourse. *RUDN Journal of Philosophy*, 28 (2). P. 450–466. DOI: <https://doi.org/10.22363/2313-2302-2024-28-2-450-466>.
- Radloff W., 1894–1899. *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. 3 vols. St. Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. [in German].
- Ross E. D., Thomsen V., 1930. The Orkhon Inscriptions: Being a Translation of Professor Vilhelm Thomsen's Final Danish Rendering. *Bulletin of the School of Oriental Studies, University of London*, 5 (4). P. 861–876. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0041977X00090558>.
- Skinner Q., 1969. Meaning and Understanding in the History of Ideas. *History and Theory*, 8 (1). P. 3–53. DOI: <https://doi.org/10.2307/2504188>.
- Steele B. J., 2008. *Ontological Security in International Relations: Self-Identity and the IR State*. London–New York: Routledge. 217 p.

Tekin T., 1968. A Grammar of Orkhon Turkic. Bloomington: Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, Vol. 69. 419 p.

Thomsen V., 1896. Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées. Helsingfors: Société Finno-Ougrienne (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne, V). 224 p. [in French].

Weber M., 1978. Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology. Eds. G. Roth, C. Wittich. Berkeley: University of California Press. 1469 p.

Yavari N., 2024. Yūsuf Khāṣṣ Ḥājib: Wisdom of Royal Glory (ca. 1060s). In: Zemmin F., Yavari N., Dressler M., Stadler N. (eds.), Global Secularity: A Sourcebook, Volume 2: The Middle East and North Africa. Berlin–Boston: De Gruyter. P. 64–74. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783111254067-010>.

Information about the author:

Verri Federico, Doctor of Business Administration, Independent Researcher, British International School of Timisoara, 8 Aurora Str., Timisoara, Romania.

Автор туралы мәлімет:

Верри Федерико, іскерлік әкімшілік докторы (DBA), тәуелсіз зерттеуші, Тимишоара Британдық халықаралық мектебі, Аврора көш., 8, Тимишоара, Румыния.

Сведения об авторе:

Верри Федерико, доктор делового администрирования (DBA), независимый исследователь, Британская международная школа Тимишоара, ул. Аврора, 8, Тимишоара, Румыния.

Мүдделер қақтығысы.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей

**Функциональные и семантические аспекты глагола пол-
в хакасском языке****Р.А. Авакова^а, Д. Кулмаматов^б, *А.А. Авалиев^с**^аКазахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
ORCID: 0000-0003-4631-17552(E-mail: raushangul.Avakova@kaznu.edu.kz)^бУзбекский государственный университет мировых языков, Ташкент, Узбекистан

ORCID: 0009-0005-8757-3710

(E-mail: kulmamatov1956@mail.ru)^сКазахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

ORCID: 0000-0001-5284-8693

(E-mail: adildok@mail.ru). *Автор для корреспонденции: adildok@mail.ru

ARTICLE INFO

Ключевые слова:

хакасский язык,
глагол пол-,
существование,
семантика,
синтаксические
функции,
предикативность,
модальность,
грамматизи-
кализация,
аналитические
конструкции,
аспектуальность,
экзистен-
циальные
значения,
тюркские языки.

МРНТИ 16.41.25

DOI: <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-3-99-120>

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются семантические и синтаксические особенности глагола пол- в современном хакасском языке. Данный глагол характеризуется высокой частотностью употребления и многофункциональностью, выступая как полнозначная лексическая единица и как компонент аналитических и предикативных конструкций. Цель исследования заключается в выявлении основных значений глагола пол-, определении его синтаксических функций и описании процессов его грамматикализации в системе хакасского языка.

Материалом исследования послужили примеры из художественных, фольклорных и иных текстов на хакасском языке, отражающие различные типы употребления исследуемой единицы. В работе применены описательный, контекстуальный, структурно-семантический и сравнительно-сопоставительный методы анализа. Рассматриваются основные значения глагола пол-, связанные с семантикой бытия, существования, становления, изменения состояния и результата, а также особенности их реализации в различных синтаксических контекстах.

Особое внимание уделяется конструкциям, в которых пол- функционирует как вспомогательный глагол и участвует в выражении временных, аспектуальных и модальных значений. Анализ показывает, что в подобных сочетаниях происходит

частичная десемантизация исходного лексического значения глагола и усиление его грамматической функции.

В зависимости от контекста пол- может участвовать в формировании результативных, перфектных, модальных и условно-гипотетических значений. Отдельно рассматриваются случаи его употребления в предикативных и экзистенциальных конструкциях, где глагол способствует формированию смысловой и грамматической структуры высказывания. Установлено, что функционирование глагола пол- отражает последовательный переход от полнозначного глагола со значениями бытия и становления к грамматикализованному компоненту аналитических конструкций. При этом он сохраняет связь с исходной семантикой, что проявляется в выражении состояния, изменения, завершённости и результата. Такое взаимодействие лексического и грамматического значений позволяет рассматривать пол- как один из важных элементов глагольной системы хакасского языка. Сопоставление полученных данных с общетюркскими тенденциями показывает, что развитие вспомогательных функций глаголов бытия и становления представляет собой закономерный процесс, однако конкретный набор значений и моделей их реализации определяется особенностями грамматической системы отдельного языка. Это позволяет рассматривать хакасский материал как значимый источник для типологического изучения аналитических глагольных конструкций. Полученные результаты позволяют уточнить место глагола пол- в системе предикативных и аналитических конструкций хакасского языка, определить особенности его семантической структуры и описать направления функционального развития. Исследование способствует более последовательному описанию процессов грамматикализации глагольных единиц в хакасском языке и может быть использовано при сопоставительном изучении аналогичных глагольных форм в других тюркских языках.

Р.А. Авакова^а

“Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

ORCID: 0000-0003-4631-17552

(E-mail: raushangul.Avakova@kaznu.edu.kz)

Д. Кулмаматов^б

^бУзбекский государственный университет мировых языков, Ташкент, Узбекистан

ORCID: 0009-0005-8757-3710

(E-mail: kulmamatov1956@mail.ru)

Received 26 March 2026. Revised 30 April 2026. Accepted 12 June 2026. Available online 30 September 2026.

Для цитирования: Р.А. Авакова, Д. Кулмаматов, А.А. Авалиев Функциональные и семантические аспекты глагола пол- в хакасском языке // Turkic Studies Journal. 2026. Т. 8. № 3. 99-120 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-3-99-120>

For citation: R.A. Avakova, D. Kulmamatov, A.A. Avaliyev Functional and semantic aspects of the verb pol- in the Khakass language // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 3. P. 99-120. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-3-99-120>

***А.А. Авалиев^с**

^сӘл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

ORCID: 0000-0001-5284-8693

(E-mail: adildok@mail.ru)

**Байланыс үшін автор:adildok@mail.ru*

Хакас тіліндегі пол- етістігінің функционалдық және семантикалық аспектілері

Аннотация. Мақалада қазіргі хакас тіліндегі пол- етістігінің семантикалық және синтаксистік ерекшеліктері қарастырылады. Аталған етістік қолданыс жиілігінің жоғарылығымен және көпқызметтілігімен сипатталып, толық мағыналы лексикалық бірлік ретінде де, аналитикалық және предикативтік құрылымдардың компоненті ретінде де жұмсалады. Зерттеудің мақсаты – пол- етістігінің негізгі мағыналарын айқындау, оның синтаксистік қызметтерін анықтау және хакас тілінің жүйесіндегі грамматикалану үдерістерін сипаттау.

Зерттеу материалы ретінде хакас тіліндегі көркем, фольклорлық және басқа да мәтіндерден алынған, зерттеліп отырған тілдік бірліктің әртүрлі қолданыс түрлерін көрсететін мысалдар пайдаланылды. Жұмыста сипаттамалы, контекстік, құрылымдық-семантикалық және салыстырмалы-салғастырмалы талдау әдістері қолданылды. Пол-етістігінің болмыс, өмір сүру, қалыптасу, күйдің өзгеруі және нәтиже семантикасымен байланысты негізгі мағыналары, сондай-ақ олардың әртүрлі синтаксистік контекстерде жүзеге асу ерекшеліктері қарастырылады.

Пол- етістігінің көмекші етістік ретінде қызмет атқарып, шақтық, аспектуалдық және модальдық мағыналарды білдіруге қатысатын құрылымдарына ерекше назар аударылады. Талдау көрсеткендей, мұндай тіркестерде етістіктің бастапқы лексикалық мағынасы ішінара десемантикаланып, оның грамматикалық қызметі күшейеді. Контекске байланысты пол- нәтижелік, перфектілік, модальдық және шартты-гипотетикалық мағыналардың қалыптасуына қатыса алады. Сонымен қатар оның предикативтік және экзистенциалдық құрылымдарда қолданылу жағдайлары жеке қарастырылып, мұнда етістік сөйлемнің мағыналық және грамматикалық құрылымын қалыптастыруға ықпал етеді.

Зерттеу нәтижесінде пол- етістігінің қызметі болмыс пен қалыптасу мағыналарын білдіретін толық мағыналы етістіктен аналитикалық құрылымдардың грамматикаланған компонентіне қарай жүйелі ауысуды бейнелейтіні анықталды. Сонымен бірге ол өзінің бастапқы семантикасымен байланысын сақтап қалады, бұл күйді, өзгерісті, аяқталғандықты және нәтижені білдіруінен көрінеді. Лексикалық және грамматикалық мағыналардың осындай өзара әрекеттестігі пол- етістігін хакас тілінің етістік жүйесіндегі маңызды элементтердің бірі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Алынған деректерді жалпытүркілік үрдістермен салыстыру болмыс пен қалыптасуды білдіретін етістіктердің көмекшілік қызметтерінің дамуы заңды үдеріс екенін көрсетеді. Алайда олардың білдіретін мағыналары мен жүзеге асу модельдерінің нақты жиынтығы әрбір тілдің грамматикалық жүйесінің өзіндік ерекшеліктерімен айқындалады. Бұл хакас тілінің материалын аналитикалық етістік құрылымдарды типологиялық тұрғыдан зерттеу үшін маңызды дереккөз ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Алынған нәтижелер пол- етістігінің хакас тіліндегі предикативтік және аналитикалық құрылымдар жүйесіндегі орнын нақтылауға, оның семантикалық құрылымының ерекшеліктерін айқындауға және функционалдық даму бағыттарын сипаттауға мүмкіндік береді. Зерттеу хакас тіліндегі етістік бірліктерінің грамматикалану үдерістерін неғұрлым жүйелі сипаттауға ықпал етеді және басқа түркі тілдеріндегі ұқсас етістік формаларын салыстырмалы-салғастырмалы тұрғыдан зерттеу барысында пайдаланылуы мүмкін.

Кілт сөздер: хакас тілі, пол- етістігі, болмыс, семантика, синтаксистік қызметтер, предикативтілік, модальдылық, грамматикалану, аналитикалық құрылымдар, аспектуалдылық, экзистенциалдық мағыналар, түркі тілдері.

R.A. Avakova^a

^aAl-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

ORCID: 0000-0003-4631-17552

(E-mail: raushangul.Avakova@kaznu.edu.kz)

D. Kulmamatov^b

^bUzbek State World Languages University, Tashkent, Uzbekistan

ORCID: 0009-0005-8757-3710

(E-mail: kulmamatov1956@mail.ru)

***A.A. Avaliyev^c**

^cAl-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

ORCID: 0000-0001-5284-8693

(E-mail: adildok@mail.ru)

**Corresponding author: adildok@mail.ru*

Functional and semantic aspects of the verb pol- in the Khakass language

Abstract. This article examines the functional semantics of the verb pol- in Khakass. The verb is characterized by a high degree of functional and semantic productivity, functioning both as a full lexical verb and as a component of analytical predicates. The aim of the study is to identify the meanings and functions of pol- and to describe the processes underlying its grammaticalization within the grammatical system of Khakass.

The study is based on material drawn from literary, academic, and Khakass-language texts representing various types of usage of the unit under investigation. The analysis employs descriptive, comparative, structural, and contextual methods. Particular attention is paid to the meanings of pol- associated with being, becoming, existence, occurrence, and completion, as well as to the ways in which these meanings are realized in different contexts.

Special emphasis is placed on constructions in which pol- functions as an auxiliary verb and participates in the expression of tense, aspectual, and modal meanings. Depending on the construction, pol- may participate in the formation of present, past, perfect, future, and conditional-hypothetical forms. Its role in negative and interrogative constructions is also

examined separately, as *pol-* contributes to the formation of the semantic and grammatical structure of the utterance.

The study establishes that the functional development of the verb *pol-* reflects a gradual transition from its use as a full lexical verb to its grammaticalization as a component of analytical constructions. At the same time, *pol-* retains a semantic connection with its lexical meaning, particularly in the expression of states, processes of becoming, completion, and resultant states.

The interaction between the lexical and grammatical functions of *pol-* makes it possible to regard the verb as one of the important elements of the verbal system of Khakass. A comparison with other Turkic languages demonstrates that the functional development of verbs expressing states, becoming, and existence represents a widespread linguistic phenomenon. However, the specific meanings and grammatical patterns in which such verbs are used are determined by the particular grammatical systems of individual languages.

The findings make it possible to clarify the position of the verb *pol-* within the system of analytical predicates in Khakass, identify the features of its functional and grammatical structure, and determine the main stages of its functional development. The study contributes to a systematic understanding of the grammaticalization of lexical units in Khakass and provides a basis.

Keywords: Khakas language, verb *pol-*, existence, semantics, syntactic functions, predicativity, modality, grammaticalization, analytical constructions, aspectuality, existential meanings, Turkic languages.

Введение

Глагольная система хакасского языка представляет значительный интерес для современной тюркологии вследствие развитой системы аналитических конструкций, разнообразия аспектуальных, временных и модальных значений, а также активного участия отдельных глагольных единиц в процессах грамматикализации. Особое место среди них занимает глагол *пол-* со значениями 'быть', 'становиться', 'происходить', который характеризуется высокой частотностью употребления и широкими функциональными возможностями. В современном хакасском языке он может выступать как самостоятельный полнозначный глагол, связочный компонент, а также как вспомогательный элемент различных аналитических и предикативных конструкций. Такое сочетание лексических и грамматических функций определяет необходимость комплексного изучения его семантики и синтаксического поведения.

Исследование глаголов бытия и становления занимает важное место в тюркологической традиции. В разных тюркских языках соответствующие глагольные основы не ограничиваются выражением собственно существования или изменения состояния, но участвуют в формировании более сложных грамматических значений. В процессе исторического развития часть таких единиц подвергается десемантизации: первоначальное лексическое значение ослабляется, в то время как грамматическая функция становится более выраженной. В результате глагол может включаться в аналитические формы, обозначающие завершённость действия, его результат, временную соотнесённость, модальность или условность. Подобные процессы являются

одним из существенных механизмов развития грамматического строя тюркских языков и позволяют проследить переход лексических единиц в область грамматики.

В этом отношении хакасский глагол *пол-* представляет особый исследовательский интерес. В текстах различных жанров он употребляется в значении существования, возникновения, становления и изменения состояния, а также используется в сочетаниях с другими глагольными и именными формами. Его функционирование зависит от синтаксической структуры высказывания, типа предиката и семантики окружающих компонентов. В одних случаях *пол-* сохраняет самостоятельное лексическое значение, в других его семантическая самостоятельность ослабляется и он начинает выполнять преимущественно вспомогательную или грамматическую функцию. Поэтому разграничение полнозначных и грамматикализованных употреблений данного глагола требует анализа не только словарного значения, но и конкретного контекста.

Актуальность исследования обусловлена необходимостью более последовательного описания многофункциональных глаголов хакасского языка с учётом взаимодействия их лексической семантики, синтаксической позиции и грамматических функций. Несмотря на частотность глагола *пол-* и его значимость для организации предикативной структуры высказывания, отдельные типы его употребления нуждаются в систематизации и функционально-семантическом описании. Особую значимость представляет изучение случаев, в которых *пол-* участвует в формировании аналитических конструкций и демонстрирует различную степень десемантизации. Такой подход позволяет рассмотреть данный глагол не как совокупность изолированных словарных значений, а как функциональную единицу, занимающую определённое место в общей системе хакасского глагола.

Необходимость обращения к этой проблеме определяется также развитием исследований по грамматикализации в тюркских языках. Анализ перехода от полнозначного глагола к вспомогательному компоненту позволяет установить механизмы формирования новых грамматических значений и выявить промежуточные стадии функционального развития языковой единицы. Для глагола *пол-* особенно важным является вопрос о соотношении исходной семантики бытия и становления с теми значениями, которые возникают в составе сложных конструкций. В ряде контекстов связь с первоначальным значением сохраняется достаточно отчётливо, тогда как в других случаях на первый план выходят аспектуальные, временные, результативные или модальные характеристики. Таким образом, исследование данного глагола способствует уточнению границ между лексическим и грамматическим уровнями языка.

Дополнительную научную значимость имеет сопоставление хакасского материала с данными других тюркских языков. Глаголы, восходящие к общетюркской основе *bol-*, представлены в различных языках и обнаруживают как общие, так и специфические черты. Их сопоставление позволяет определить, какие функции могут рассматриваться как результат общетюркских тенденций развития, а какие получили самостоятельное развитие в отдельных языках. При этом задача настоящего исследования не ограничивается установлением формальных соответствий. Более существенным является выявление функциональных моделей, в которых глагол бытия и становления взаимодействует с другими компонентами высказывания и приобретает дополнительные грамматические значения.

Объектом исследования является глагол *пол-* в системе современного хакасского языка. Предмет исследования составляют его основные семантические значения, синтаксические функции и особенности употребления в полнозначных, предикативных и аналитических конструкциях. Особое внимание уделяется тем случаям, в которых наблюдается ослабление самостоятельного лексического значения глагола и усиление его грамматической функции.

Цель исследования заключается в комплексном описании семантических и синтаксических особенностей глагола *пол-* и определении его функциональной роли в современном хакасском языке. Для достижения поставленной цели предусматривается решение следующих задач: выявить и систематизировать основные значения глагола *пол-* на материале хакасских текстов; установить особенности его употребления в различных синтаксических позициях; разграничить случаи функционирования *пол-* как самостоятельного и вспомогательного глагола; определить его участие в выражении бытийных, результативных, аспектуальных, временных и модальных значений; охарактеризовать степень десемантизации глагола в аналитических конструкциях; рассмотреть взаимодействие *пол-* с другими компонентами предикативной структуры; сопоставить отдельные особенности его функционирования с соответствующими явлениями в других тюркских языках.

Научная новизна работы заключается в комплексном рассмотрении семантики и синтаксических функций глагола *пол-* с позиции взаимодействия его полнозначных и грамматикализованных употреблений. Анализ позволяет представить различные функции данного глагола как взаимосвязанные элементы единой функционально-семантической системы и проследить направление перехода от значения бытия и становления к вспомогательным и грамматическим функциям. Такой подход способствует уточнению характера десемантизации глагольной единицы и её роли в формировании аналитических конструкций хакасского языка.

Материалы и методы исследования

Материалом для данного исследования послужили тексты, отражающие живую структуру хакасского языка, включая фольклорные произведения, народные сказки, образцы разговорной речи, а также письменные источники – литературные, учебные тексты, опубликованные в хакасских периодических изданиях и сборниках XX-XXI веков.

В качестве источников иллюстративного материала в исследовании использованы фольклорные и литературные тексты на хакасском языке, позволяющие проследить особенности функционирования глагола *пол-* в различных контекстах. Существенный пласт материала составляют произведения хакасского фольклора, опубликованные в школьных хрестоматиях и учебных изданиях, среди которых «Хайхы», «Чазыда тооза хайылган», «Пос, хай!», «Арыг-Хан», «Алтын-Арыг», «Кун-Тигей», «Ай-Хуучин», «Көкетей-хан», «Хара Хыс», «Алтын Чүс», «Алып Хан», «Хан Мирген» и другие фольклорные тексты. Для сопоставительного анализа также привлечены литературные произведения хакасских авторов, в частности, тексты Н.Г. Доможакова, А.М. Топанова, С.А. Кадышева и других писателей, опубликованные в учебных и хрестоматийных изданиях по хакасской литературе. Таким образом, корпус исследования включает

разнообразные жанры хакасской устной и письменной словесности – богатырские сказания, фольклорные рассказы, легенды, диалоги и художественные произведения, что позволяет проследить функционирование глагола *пол-* в различных жанрово-стилистических и контекстуальных условиях и выявить особенности его лексико-семантической, грамматической и функциональной реализации.

Корпус исследования составили 474 страницы текстового материала, включающие 1411 глагольных употреблений. В ходе сплошной выборки выявлено 102 контекста с глаголом *пол-* в различных грамматических формах и синтаксических позициях. При анализе учитывались морфологическая форма *пол-*, характер его сочетаемости с другими глаголами, позиция в составе глагольной конструкции и степень самостоятельности его лексического значения. В зависимости от контекста выделялись основные функционально-семантические типы употребления *пол-* – значение состояния/существования, становления, результативности, фазовости, модальности и другие значения, формируемые в составе сложных глагольных конструкций.

Исследовательский вопрос был сформулирован следующим образом: какие семантические и синтаксические функции выполняет глагол *пол-* в хакасском языке и как они соотносятся с аналогичными функциями в других тюркских языках? Гипотеза заключалась в том, что глагол *пол-* является центральным элементом категории бытия и транзитивности состояний, который, сохраняя древнетюркские корни значений ‘быть’, ‘становиться’, в свою очередь развил широкий спектр синтаксических и модальных функций в хакасском языке.

Работа проводилась в несколько этапов. Первый этап включал сбор и систематизацию текстового материала из хакасских источников. Второй этап включал лингвистическую маркировку контекстов глаголом *пол-*, фиксацию морфологических форм и выделение грамматических конструкций. Третий этап включал семантический и синтаксический анализ употребления с целью выявления функций и моделей использования глагола в различных типах предложений. На заключительном этапе полученные данные сравнивались с аналогичными явлениями в других тюркских языках – тувинском, шорском, алтайском и хакасском – с целью выявления общих тюркских моделей и региональных особенностей.

Согласно проведенному анализу, глагол *пол-* реализует три ключевые функции: лексическую, выражающую семантику становления или трансформации состояния субъекта; грамматическую (связочную), проявляющуюся в составе предикативных конструкций с именными частями; и вспомогательную, задействованную в формировании сложных глагольных форм, в том числе модальных и результативных.

Уникальность методологического подхода заключается в систематизации функционально-семантических особенностей глагола *пол-* в хакасском языке на основе комплексного анализа его морфологических, синтаксических и семантических характеристик. Такой подход позволяет не только выявить основные значения и особенности функционирования глагола *пол-*, но и определить его роль в выражении состояния, существования, становления, результативности и других аспектуально-семантических отношений в хакасском языке.

Степень изученности темы

Исследования глагольной системы хакасского языка достигли значительных успехов благодаря фундаментальным трудам, но в отдельных узких областях остаются неизученные аспекты. Основоположником систематического описания глагола считается Н.П. Дыренкова, чья «Грамматика хакасского языка: фонетика, морфология» стала отправной точкой для дальнейших исследований.

В качестве источников языкового материала использованы фольклорные и литературные произведения на хакасском языке, представленные в электронном фонде Национальной библиотеки Республики Хакасия. В частности, фольклорный материал привлечен из богатырского сказания «Ах пора аттыг алып Ах Хан» («Ах Хан на белобуланом коне»), записанного от сказителя С.И. Шулбаева, текст записан А.К. Майтаковой, литературная обработка выполнена А.Е. Султрековым (Абакан, 2007, 276 с.). Кроме того, использованы материалы сборника «Алыптыг ныхмахтар» («Героические сказания»), подготовленного В.И. Доможаковым и Д.И. Чанковым (Абакан, 1951), в составе которого представлены отдельные героические сказания, в том числе «Албынчы», «Түлгү – Хызыл Алып-Хыс» и «Ах ойаттыг Алып-Хан». В качестве источника привлекается произведение «Чус» (ныхмах) К. М. Доброва (1958), а также сборник «Алыптыг ныхмахтар», подготовленный В.И. Доможаковым и Д.И. Чанковым. Для анализа литературного материала использованы учебные издания по хакасской литературе: «Хакас литературазы. 6 кл.» / «Хакасская литература. 6 кл.», составленное И.Е. Чебодаевой, И. М. Султрековой, А.А. Толмашовой (Абакан: Хакаское книжное издательство, 2014, 200 с.), и «Хакас литературазы. 7 кл.» / «Хакасская литература. 7 кл.», подготовленное П.Н. Боргояковой, Н.С. Тишковой, Д.Н. Мамышевой, П.П. Топоевым (Абакан: Хакаское книжное издательство, 2014, 182 с.). Таким образом, в анализе указываются не только библиографические источники, но и конкретные названия фольклорных и литературных произведений, из которых извлечены исследуемые контексты с глаголом *пол-*.

Важным источником для настоящего исследования является труд В.Г. Карпова «Изъявительное наклонение глагола в современном хакасском языке» (Абакан, 2014), в котором рассматриваются грамматические категории хакасского глагола и особенности их функционирования. Работа представляет особую значимость для анализа глагола *пол-*, поскольку содержит материал, позволяющий проследить его грамматические и функционально-семантические особенности в системе хакасского глагола. Положения и фактический материал, представленные в исследовании В.Г. Карпова, используются в настоящей работе при определении семантических, морфологических и синтаксических характеристик глагола *пол-*.

Анализ

Проблема изучения глагольной системы хакасского языка, в частности, многофункциональных глаголов, таких, как *пол-*, рассматривалась в работах как отечественных, так и зарубежных исследователей, однако всестороннего анализа этого глагола до настоящего времени не проводилось. Большинство фундаментальных работ посвящены

общим вопросам хакасской грамматики, морфологии и синтаксиса, но семантические и функциональные особенности глагола *пол-* упоминаются лишь в контексте общей структуры предикативных форм.

В грамматике по хакасскому языку Н.Дыренковой глагол *пол-* представлен в своем основном значении 'быть' или 'становиться' (Дыренкова, 1948: 108), но без детального контекстуального анализа, что указывает на необходимость более глубокого изучения семантических нюансов и грамматических функций этого слова.

Многозначность и функциональные особенности глагола *пол-* рассматриваются также в труде В.Г. Карпова, посвященном грамматическим особенностям глагольной системы хакасского языка. В работе анализируются формы и значения глагола, его функционирование в различных грамматических конструкциях, а также особенности выражения временных, модальных и аспектуальных значений (Карпов, 2014: 164).

Результаты исследования выявили широкий спектр семантических и синтаксических функций глагола *пол-* в хакасском языке, подтверждая его универсальный характер и центральное место в системе глаголов бытия. Анализ текстового корпуса, включающего литературные, фольклорные и педагогические источники, показал, что глагол *пол-* является не только лексическим, но и грамматическим элементом, участвующим в формировании различных типов предикативных конструкций (Menz, 2015: 6).

В древнетюркских литературных памятниках глагол *bol-* имеет два основных лексических значения: 1) 'быть', 'существовать' и 2) 'становиться'. Эти значения отражают как статическое состояние, так и динамический переход от одного состояния к другому, что делает *bol-* одним из центральных глаголов древнетюркской предикативной системы. В пассивном залоге *bolur* и возвратном залоге *bolun* глагол приобретает дополнительные смысловые нюансы – 'появляться', 'происходить', 'возникать', что указывает на его способность выражать непреднамеренное или естественное изменение состояния (Karabeyoğlu, 2025: 90).

В древнетюркском словаре глагол *bol-* представлен как самостоятельная лексическая единица с четырьмя основными значениями: 1) 'происходить', 'возникать', 'быть совершенным', 'совершаться'; 2) 'присутствовать', 'существовать'; 3) 'проходить' (в смысле временного движения); 4) 'становиться', 'превращаться в кого-то или что-то'. Такое семантическое разнообразие демонстрирует многофункциональность корня *bol-*, который сочетает в себе значения бытия, процесса и эффективности. В последующем развитии тюркских языков глагол *bol-* (в ряде фонетических вариантов: *пол-*, *ol-*, *bolu-*, *bolur*) сохраняет свой статус полноценного осмысленного глагола и обладает полной глагольной парадигмой, охватывающей все категории времени, наклонения, залога и лица (ДТС, 1969: 87). В то же время глагол активно участвует в формировании аналитических конструкций, где функционирует как вспомогательный или связочный глагол, выражающий значения эффективности, модальности, предположения и временного завершения действия (Ооржак:1997, 101).

Современные тюркские языки демонстрируют процесс дальнейшей семантической конкретизации древнего абстрактного значения 'быть', 'происходить'. Так, в тувинском, хакасском, шорском и алтайском языках *бол* и его фонетические варианты приобретают специфические коннотации: 'стать кем-то', 'происходить', 'выявиться', 'возникать', 'иметь результат'. Эта конкретизация зависит от грамматической формы,

синтаксической позиции и лексического контекста глагола, отражая естественный путь его грамматикализации – от экзистенциального глагола к универсальному оператору предикативности и модально-временного значения (Юлдашев, 1965: 17).

Глагол *пол-* в хакасском языке представляет собой лексическую единицу исключительной древности и семантической насыщенности, этимологически восходящую к древнетюркскому *bol-*. Его исходное экзистенциальное значение заключалось в выражении феномена существования, наличия или онтологического факта, что иллюстрируется, в частности: *Көрбелерде Айдолай агабыс ээліг, улуғ хайчыл полган* (Курбижекова, 2020: 38) “В преданиях старший брат Айдолай был хозяином и великим сказителем”, *Ол Харатас тузында полтыр* (Боргоякова, Майнагашева, 2014: 15) “Это было во времена Харатаса”, *Түжип Теакабаалыр Тибен Арт мен полчам* (Добров, 1959: 11) “Я – Тибен Арт, родившийся от Теек-аба”. В данных случаях категория рода выступает как маркер бытия, фиксируя статическое состояние мира, времени или индивида, а не его динамику. Это значение уходит корнями в древнетюркскую экзистенциальную функцию глагола *bol-*, зафиксированную в орхоно-енисейских текстах, где глагол использовался для констатации присутствия, существования и утверждения факта бытия в определенном временном или пространственном континууме (Кормушин, 1984: 89).

Постепенно, наряду с экзистенциальной семантикой, развивается результативное значение, придающее глаголу динамическую коннотацию. Данная система охватывает процессы формирования, изменения состояния или качественного перехода, когда субъект приобретает новую сущность, статус или качество. *Аннан сыгара тол сыйылып, оолах пала сын полган* “После этого у тебя появится мальчик” (Добров, 1958: 16), *Суға кірсең, чөлегің полар* (Шулбаева, 2007: 6) “В воду войдёшь – будет тебе опора”, *Пала чох чуртаан Ах Хан, Палалыг поларзың* (Шулбаева, 2007: 15) “Бездетным жил Ах Хан, [Теперь] будешь ты с дитем (станешь родителем)». Здесь форма *полар* выражает не только будущее действие, но и сам процесс трансформации, подчеркивая переход из одного состояния в другое. Таким образом, глагол *пол-* сохраняет экзистенциальную основу, связанную с обозначением существования и присутствия, но в то же время приобретает новые семантические оттенки, связанные с эффективностью, развитием и трансформацией (Тенишев, 2002: 134).

В хакасском языке глагол *пол-* также активно функционирует в значениях, связанных с познавательным осознанием, предположением и субъективной оценкой событий. Его фактическое значение отражает момент внезапного понимания, открытия или установления уже свершившегося факта, что приближает его к конструкциям, передающим сознательное восприятие результата. Если смотреть на функционирование формы *пол-* в хакасском языке в широком контексте *А, хончыхтыңады Апонка полтыр* (URL)¹ “И, оказывается, девочку зовут Апонка”, глагол выражает не действие, а момент осознания факта; в предложении *Төрлері оларның пір полтыр* (Тоданова, 1977: 77) “Их почётное место (төр) оказалось одним” он обозначает переход от существования к небытию, понимаемый как факт изменения состояния. Конструкция *Худайның ізик хадарчатқан пір оол полтыр* “Оказывается, у Худая был один мальчик, охранявший его дверь” (Боргоякова, Майнагашева, 2014: 6) также содержит познавательную

¹<https://sostik.info/corpus/?action=3&id=2> (дата обращения: 25.12.2025)

коннотацию, передающую недоумение и поиск причины. В каждом из трех представленных примеров хакасский глагол *полтыр* функционирует как маркер, не обозначающий действие, а в фиксации установленного состояния или факта, который становится очевидным для говорящего.

Наряду с фактивностью, *пол-* выполняет модально-предположительную функцию, выражая неопределенность, вероятность и субъективное суждение. В примере: *Хайди за Чаа-ча осхас ниме полар? ба чир үстүнде* “Разве может быть на свете что-то такое же [страшное], как война” (Боргоякова, Майнагашева, 2014: 57) глагол передает не утверждение, а предположение. Форма имеет *Чаа полбаан полза* “Если бы война не случилась” (Боргоякова, Майнагашева, 2014: 57). Сочетания с отрицанием *полар-полбасчирдең кис полбассың* “через мир бытия и небытия (землю сущую и не сущую) ты пройти не сможешь” формируют семантику сомнения, типичную для повествовательных и разговорных жанров. В этих случаях *пол-* выражает не факт существования, а гипотетический способ высказывания, придавая речи субъективный оттенок (Щербак, 1981: 134).

Особое место занимает эмоциональное и оценочное употребление, где глагол *пол-* выражает отношение говорящего к произошедшему – удивление, одобрение, сожаление или восхищение. *Ханаттары чох полган* (Тоданова, 1977: 122) “Оказались без крыльев” демонстрирует неуверенность, намек на самоанализ; в фольклоре *...улуғ той, улуғ чыргал полчададыр* (Доможаков, Чанков, 1951: 77) “...большой праздник, большое счастье наступило” глагол придает повествованию поэтическое выражение, передавая чувство удивления или возвышенного впечатления. В предложении *Хыстын тойы ... хысха полчан полты* (Доможаков, Чанков, 1951: 78) “Девичий праздник оказался коротким” *пол-* передаёт полное восприятие картины, фиксируя эмоционально насыщенное состояние наблюдателя.

В хакасском языке глагол *пол-* также развил условно-гипотетическую и отрицательно-результативную семантику, что подтверждает его сложную грамматическую эволюцию и высокую степень абстракции. В форме *полза* он используется в условных конструкциях, где выражает предположение, потенциальное состояние или гипотетическую возможность действия. Так, в предложении *Кирек полза, от сапча тирің полза, от сапча тиріңні сығарпирербіс* (Тоданова, 1977: 103) “Если понадобится, мы дадим тебе силу (выпустим твой пот), чтобы ты мог косить огонь” *полза* обозначает предположение, а не установленный факт. Че, ур чөрбес ползар “Но пусть не опаздывает” (Доможаков, Чанков, 1951: 83), *Чарабас чоох полза, тохтат саларбыз* (Тоданова, 1977: 101) “Если будет [идти] неподобающий разговор, мы его прекратим”. Здесь глагол теряет лексическое значение “быть”, переходя в разряд грамматических показателей сослагательного и условного наклонений. Таким образом, *полза* функционирует как морфологический маркер гипотетического и условного наклонений, сохраняя лишь общее семантическое ядро бытия, но служа инструментом для выражения вероятности и потенциальности (Шамина, 1988: 144).

В то же время глагол *пол-* реализует отрицательно-результативное значение, обозначая отсутствие достигнутого результата, невозможность бытия или прекращение состояния. В отрицательной форме *полбин, полбас, полбаган* глагол выражает не только отрицание действия, но конкретно нереализацию или несобытие становления. *Полбин*

– «не стал, не произошло»; *Чазырып таа, нимезін сені чобадым, мин кизі алаахтыр полбас ах сагыстыг кизібін* (Чебодаева, Карачакова, 2014: 60) “Хоть и скрывал, я ни в чём тебя не обидел – я человек с чистыми помыслами, не способный на зло”, *Инеліп-чобалып, біл-полбин одырыбысхан* (Доможаков, Чанков, 2014: 80) “Измучившись и испереживавшись, он (она) так и остался сидеть, ничего не понимая (совершенно растерявшись)” передает значение полного небытия, исчезновения. В таких случаях глагол выражает границу между существованием и отсутствием, что придает ему философско-онтологическое значение, типичное для хакасского языкового мировоззрения, где бытие и небытие рассматриваются как взаимосвязанные, но противоположные состояния.

В синтаксисе *пол-* выступает в качестве универсального связующего элемента, выполняющего грамматическую функцию соединения подлежащего с именной частью сказуемого. *Сын андауох иледе улуг ай полча* (Чебодаева, Карачакова, 2014: 76) “Месяц марала там же [в небе] становится довольно большим (полным)”, *Чир пөзігі аргалыг сын, орнында тур полбин* (Чебодаева, Карачакова, 2014: 72) “Высь земная – могучий хребет, [он настолько велик/подвижен], что не может стоять на одном месте” – глагол лишен процедурной семантики, выступая в качестве чистого индикатора времени и модальности. В этой функции *пол-* образует систему именных предикатов, подобную связочным структурам в других тюркских языках, но с более широкой парадигмой временных форм.

Кроме того, *пол-* активно участвует в построении аналитических форм, сочетаясь с другими глаголами: *полып тур* “есть, остается”, *полып чадыр* “продолжает быть”, *полып одыр* “сидит, остается”. Такие сочетания выражают различные оттенки длительности, полноты или стабильности состояния, подтверждая способность *пол-* выступать в качестве вспомогательного оператора аспектуальности. В предложениях типа *пол парды* “стал / превратился во что-л.” (в зависимости от контекста), *полып турған* “продолжал быть”, *полып чаага парран* “встал и ушел” глагол образует сложные предикаты, передающие временные и фазовые отношения.

Глагол *пол-* в хакасском языке имеет широкий функционально-семантический спектр, проявляющийся как в выражении существования, так и в передаче оценочных и модальных нюансов. В конструкциях типа *Ас па, ер бе полуан...* (Чебодаева, Карачакова, 2014: 15) глагол *пол-* теряет своё специфическое лексическое значение и функционирует как неопределённый экзистенциальный маркер, передающий смысл “То ли пища (изобилие) была, то ли богатырь был...”, он устанавливает существование определённого факта, не уточняя его природу. *Пизүлеўнцү аразында чалау Ташаўах Матыр ла полуан* (Чебодаева, Карачакова, 2014: 15) форма *полуан* указывает на участие или присутствие человека среди других “Среди пятидесяти [богатырей] лишь один Тасхая Матыр и был”. Такие случаи использования демонстрируют способность глагола *пол-* обозначать существование, принадлежность, включение в ситуацию, в то время как его семантика варьируется от простого указания на факт существования до передачи неопределённости, включения и оценки. Таким образом, *пол-* играет ключевую роль в выражении существования, становления и модальности, формируя сложную систему предикативных и семантических отношений в хакасском языке.

Таблица 1. Грамматические формы глагола пол- в хакасском языке и их пояснение.

Table 1. Grammatical Forms of the Verb пол- in the Khakas Language and Their Explanations.

1-кесте. Хакас тіліндегі пол- етістігінің грамматикалық формалары және олардың түсіндірмесі.

Структура	Форма	Грамматическое значение	Перевод
пол- + -ча	полча	настоящее время, 3-е лицо единственного числа	есть, является, становится
пол- + -ча + -м	полчам	настоящее время, 1-е лицо единственного числа	я являюсь, я есть, я становлюсь
пол- + -ған	полған	прошедшее время; завершённое состояние или результат изменения	был, стал, оказался
пол- + -тыр	полтыр	косвенное, прошедшее; говорящий узнал о факте или установил его по результату	оказывается, был; как выяснилось, оказался
пол- + -ар	полар	будущее время; возможное или предполагаемое состояние	будет, станет; вероятно, окажется
пол- + -ар + -зың	поларзың	будущее время, 2-е лицо единственного числа	ты будешь, ты станешь
пол- + -чаң	полчаң	обычное или повторявшееся состояние, чаще в прошлом	обычно был, бывал
пол- + -чада-дыр	полчада-дыр	расширенная форма обычного настоящего, характерная также для фольклорного повествования	бывает, обычно происходит, наступает
пол- + -за	полза	условное наклонение	если будет, если станет, если окажется
пол- + -бас	полбас	отрицательная форма будущего времени или постоянной невозможности	не будет, не станет, не может быть
пол- + -баан	полбаан	отрицательная форма прошедшего времени	не был, не стал, не произошло
пол- + -бин	полбин	отрицательное деепричастие	не будучи, не становясь, не став
пол- + -бин + -ча	полбинча	отрицательная форма настоящего времени	не является, не становится, отсутствует
пол- + -ып	полып	соединительное деепричастие	будучи, став, оказавшись

В таблице представлены основные грамматические формы хакасского глагола пол- «быть, становиться». Различные аффиксы придают ему временные, условные,

отрицательные и модальные значения, а также позволяют использовать его как связочный и вспомогательный глагол (таблица 1).

Анализ материала показывает, что хакасский глагол *пол-* генетически восходит к общетюркскому *bol-* и имеет соответствия в большинстве тюркских языков, в том числе в шорском *пол-*, алтайском *бол-*, древнеуйгурском *bol-*, казахском *бол-*, киргизском *бол-*, татарском *бул-*, башкирском *бул-*, тувинском *бол-*, якутском *буол-* и турецком *ol-* / *olmak*. Несмотря на общность происхождения, в отдельных языках наблюдаются различия в степени грамматикализации и функционально-семантическом развитии данного глагола.

В тюркских языках глагол *bol-* в основном сохраняет значения ‘быть’, ‘существовать’, ‘становиться’, ‘происходить’, ‘случаться’, а также участвует в формировании аналитических глагольных конструкций. В казахском, киргизском и других кыпчакских языках широко представлены значения ‘быть’, ‘становиться’, ‘происходить’, тогда как в турецком *olmak* реализует значения ‘быть’, ‘становиться’, ‘происходить’, ‘осуществляться’. В хакасском языке глагол *пол-* отличается особенно широким функционально-семантическим диапазоном: наряду с основными экзистенциальными и становительными значениями он участвует в выражении результативных, аспектуальных, фазовых, модальных и других значений (Насилов, 1976: 158-168).

Таким образом, хакасский *пол-* представляет собой не только лексический эквивалент общетюркского *bol-*, но и многофункциональный глагольный компонент, участвующий в формировании различных типов аналитических конструкций. Это позволяет рассматривать его как значимый элемент выражения экзистенциальных, аспектуальных, модальных и иных грамматико-семантических отношений в хакасском языке.

Результаты

Результаты исследования показали, что глагол *пол-* в хакасском языке является многофункциональным центром категории бытия и предикативности и реализует широкий спектр лексико-семантических и грамматических значений. На основе материала из литературных, фольклорных и учебных текстов установлено, что *пол-* функционирует не только как полноценный глагол со значениями “быть/существовать” и “становиться”, но и как важный языковой маркер, сигнализирующий о модальности, времени, результате и источнике информации. Прежде всего, выявлено, что в своем первоначальном экзистенциальном употреблении *пол-* фиксирует сам факт присутствия или существования объекта/человека/ситуации без какой-либо выраженной процессуальности, создавая статичную картину мира и устанавливая “факт бытия” как грамматически значимую основу для повествования. В то же время подтверждается динамическая (становление) семантика, в которой *пол-* образует переход к новому состоянию, статусу или качеству, подчеркивая результат изменения и, таким образом, выступая в качестве носителя результата и “качественной трансформации” субъекта.

Контекстный анализ показал, что в хакасском языке когнитивно-фактические значения глагола *пол-* значительно развиваются, когда глагол не описывает действие как таковое, а отмечает момент установления факта, “внезапно стало ясно/оказалось”, то есть фиксирует результат познания или осознания. Исследуемая функция глагола

пол- сближает его с механизмами эвиденциальности, то есть с теми средствами языка, которые указывают на источник информации. Глагол пол- может использоваться для выражения того, что говорящий “обнаружил” или “прояснил” событие. Наряду с этим была обнаружена еще одна важная функция – модально-предполагающая. Эта функция особенно характерна для неформальной, разговорной речи и повествований. В таких случаях пол- теряет часть своего первоначального значения как глагол “быть” и начинает функционировать как грамматический оператор, который помогает организовать и выразить отношение говорящего к тому, что он сообщает.

Результаты исследования описывают условную сферу, отмечая, что использование формы глагола полза- является регулярным элементом условных конструкций. В некоторых случаях он функционирует как грамматический маркер *гипотетичности/потенциальности*, абстрагируя фундаментальную семантику бытия. Также показано, что отрицательные формы полбин/полбас/полбаган выражают не только отрицание, но и отрицательно-результативную семантику (нереализация результата, невозможность становления, исчезновение/прекращение состояния), благодаря чему пол- становится средством обозначения границы между “бытием” и “небытием”, что важно для интерпретации хакасской языковой картины мира.

В синтаксическом плане установлено, что пол- является универсальным связующим элементом в именных предикатах и предикативных конструкциях: он соединяет подлежащее с именной частью предиката и несёт грамматические значения времени/модальности с минимальной лексической нагрузкой. Кроме того, подтверждена активная роль пол- в формировании аналитических предикатов и аспектуально-фазовых конструкций (с глаголами типа “стоять/сидеть/лежать” и т.д.), где пол- выступает в качестве вспомогательного компонента и участвует в выражении длительности, стабильности состояния, полноты или непрерывности ситуации. Это доказывает, что в современном хакасском языке пол- функционирует как ключевой механизм предикативной организации высказываний, объединяя лексические и грамматические свойства в единую систему.

Заключение

Проведённое исследование показало, что хакасский глагол пол- представляет собой многофункциональную единицу глагольной системы, сочетающую лексические и грамматические функции. Его значение определяется не только собственной семантикой, но и морфологической формой, синтаксической позицией, характером сочетающихся с ним компонентов и общим контекстом высказывания.

В самостоятельном употреблении пол- реализует прежде всего значения состояния, существования и становления. Значение становления связано с переходом субъекта или объекта в новое состояние, приобретением определённого качества либо достижением результата.

Особое место занимает употребление пол- в составе сложных и аналитических глагольных конструкций. В таких случаях его лексическое значение может ослабляться, а сам глагол приобретает функцию вспомогательного компонента. Значение всей конструкции формируется взаимодействием пол- с основным глаголом

и его грамматическими показателями. В результате могут выражаться различные аспектуально-темпоральные, результативные и модальные отношения.

Анализ материала позволил установить несколько основных направлений функционального употребления *пол-*: экзистенциальное, становительное, результативное, аспектуальное и модальное. При этом отдельные значения могут взаимодействовать и образовывать переходные семантические оттенки. Поэтому разграничение функций *пол-* осуществляется с учётом не отдельного значения глагола, а всей конструкции и её контекстуального окружения.

Синтаксическое функционирование *пол-* также характеризуется вариативностью. В самостоятельной позиции он сохраняет лексическое значение и выступает основным предикативным компонентом. В составе сложных конструкций его значение может быть частично грамматикализовано. В таких случаях *пол-* тесно связан с другим глагольным компонентом и участвует в формировании общего значения конструкции. Таким образом, глагол занимает промежуточное положение между самостоятельной лексической единицей и вспомогательным грамматическим компонентом.

Материал исследования показывает, что значение *пол-* во многом зависит от типа текста и коммуникативного контекста. Его употребление прослеживается в различных жанрах, включая фольклорные, повествовательные и письменные тексты. Это позволяет выявить как устойчивые модели его функционирования, так и контекстуально обусловленные значения.

Количественный анализ выявленных употреблений дополняет качественное описание глагола и позволяет определить частотность отдельных форм и конструкций. Полученные данные подтверждают регулярность функционирования *пол-* в различных типах глагольных структур и позволяют выделить наиболее продуктивные модели его употребления.

Таким образом, исследование подтверждает, что хакасский *пол-* является многофункциональным глаголом, реализующим как самостоятельные лексические значения, так и вспомогательные грамматические функции. Его функционально-семантическая структура формируется во взаимодействии лексического значения, морфологических показателей, синтаксической организации и контекста. Полученные результаты уточняют особенности функционирования *пол-* и могут быть использованы в дальнейшем исследовании хакасской глагольной системы, аналитических конструкций и сопоставительной грамматики тюркских языков.

Литература

Karabeyoğlu A.R., 2015. Orhon yazıtlarında bol- ve er- fiilleri üzerine. [Электронный ресурс] – URL: [https](https://www.researchgate.net/publication/338111111) (дата обращения: 17.05.2025).

Menz A., 2015. The Conditional in South Siberian Turkic. [Электронный ресурс] – URL: [https](https://www.researchgate.net/publication/338111111) (дата обращения: 27.08.2025).

Боргоякова М.П., Майнагашева Н.С., Тишкова В.С., Боргоякова Д.М., Мамышева Н.А., Толмашова Н.А., Топоев Р.П., 2014. Хакас литературазы 7 класс: учебник для общеобразовательных организаций. Абакан: Хакасское книжное издательство. 182 с.

- Боргоякова М.П., Майнагашева Н.С., Тишкова В.С., Боргоякова Д.М., Мамышева Н.А., Толмашова Н.А., Топоев Р.П., 2014. Хакас литературазы 9 класс: учебник для общеобразовательных организаций. Абакан: Хакаское книжное издательство. 248 с.
- Добров М.К., 1958. Алтын Чус: чаалыг ныхмах. Абакан: Хакаское книжное издательство. 96 с.
- Древнетюркский словарь, 1969. Л.: Наука. 676 с.
- Доможаков В.И., Чанков Д.И., 1951. Героические сказания = Алыптыг ныхмахтар. Абакан: Хакаское областное государственное издательство. 320 с.
- Дыренкова Н.П., 1948. Грамматика хакаского языка: фонетика, морфология. Абакан: Хакаское областное национальное издательство. 122 с.
- Карпов, В.Г., 2014. Изъявительное наклонение глагола в современном хакаском языке. Абакан: Издательство ФГБОУ ВПО «Хакаский государственный университет им. Н. Ф. Катанова». 164 с.
- Кормушин И.В., 1984. Система времён глагола в алтайском языке. М.: Наука. 85 с.
- Курбижекова А.В., Торокова. Е.С. Көрбелер, 2020. Сборник статей. Абакан: ООО «ИПП Журналист». 120 с.
- Насилов Д.М., 1976. К истории вспомогательных глаголов в тюркских языках. Тюркологические исследования. М. С. 158–168.
- Ооржак Б.Ч., 1997. Система грамматической модальности в тувинском языке (в сопоставлении с тюркскими языками Сибири). Новосибирск: Наука. 517 с.
- Тенишев Э.Р. (ред.), 2002. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. М.: Наука. 767 с.
- Тоданов П.В., 1977. Хара Хусхун : героическое сказание = Хара Хусхун : алыптыг ныхмах. Абакан: Красноярское книжное издательство, Хакаское отделение, 195 с.
- Чебодаева Л.И., Карачакова Е.Г., Султрекова З.И., Тахтаракова М.Л., Толмашова Н.А., 2014. Хакас литературазы. 6-класстың учебниги. Абакан: Хакас кітап издательствозы. 200 с.
- Шамина Л.А., 1988. Зависимое сказуемое с формами глагола бол- в роли второго компонента предложения. Компоненты предложения. Новосибирск. С. 143–153.
- Шулбаева С., 2007. Хан на белобуланом коне. Абакан: Хакаское книжное издательство, 276 с.
- Щербак А.М., 1981. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). Л.: Наука. 224 с.
- Юлдашев А.А., 1965. Аналитические формы глагола в тюркских языках. М.: Наука. 274 с.

References

- Karabeyoglu, A.R., 2015. Orhon yazitlarinda bol- ve er- fiilleri uzerine [On the Verbs bol- and er- in the Orkhon Inscriptions]. [Electronic resource]. URL: https://www.researchgate.net/publication/280875509_The_conditional_in_South_Siberian_Turkic (accessed: 17.05.2025). [in Turkish].
- Menz, A., 2015. The Conditional in South Siberian Turkic. [Electronic resource]. URL: https://www.researchgate.net/publication/280875509_The_conditional_in_South_Siberian_Turkic (accessed: 27.08.2025). [in English].
- Borgoyakova, M.P., Maynagasheva, N.S., Tishkova, V.S., Borgoyakova, D.M., Mamysheva, N.A., Tolmashova, N.A., Topoev, R.P., 2014. Hakas literaturazy 7 klass: uchebnik dlya

obshcheobrazovatelnyh organizacij [Khakass Literature. Grade 7: Textbook for General Education Organizations]. Abakan: Hakasskoe knizhnoe izdatelstvo. 182 p. [in Khakass].

Borgoyakova, M.P., Maynagasheva, N.S., Tishkova, V.S., Borgoyakova, D.M., Mamysheva, N.A., Tolmashova, N.A., Topoev, R.P., 2014. Hakas literaturazy 9 klass: uchebnik dlya obshcheobrazovatelnyh organizacij [Khakass Literature. Grade 9: Textbook for General Education Organizations]. Abakan: Hakasskoe knizhnoe izdatelstvo. 248 p. [in Khakass].

Dobrov, M.K., 1958. Altyn Chus: chaalyg nymah [Altyn Chus: Heroic Tale]. Abakan: Hakasskoe knizhnoe izdatelstvo. 96 p. [in Khakass].

Drevnetyurkskij slovar, 1969 [Old Turkic Dictionary]. Leningrad: Nauka. 676 p. [in Russian].

Domozhakov, V.I., Chankov, D.I., 1951. Geroicheskie skazaniya = Alyptyg nymaltar [Heroic Tales]. Abakan: Hakasskoe oblastnoe gosudarstvennoe izdatelstvo. 320 p. [in Khakass].

Dyrenkova, N.P., 1948. Grammatika hakasskogo yazyka: fonetika, morfologiya [Grammar of the Khakass Language: Phonetics, Morphology]. Abakan: Hakasskoe oblastnoe nacionalnoe izdatelstvo. 122 p. [in Russian].

Karpov, V.G., 2014. Izjavitel'noe naklonenie glagola v sovremennom hakasskom yazyke [Indicative Mood of the Verb in Modern Khakass Language]. Abakan: Izdatel'stvo FGBOU VPO «Hakasskij gosudarstvennyj universitet im. N. F. Katanova». 164 p. [in Russian].

Kormushin, I.V., 1984. Sistema vremyon glagola v altajskom yazyke [The System of Verb Tenses in the Altai Language]. M.: Nauka. 85 p. [in Russian].

Kuberzhikova A.B., Torokova E.S. Korbelet, 2020. Sbornik statej [Collection of Articles]. Abakan: ООО «IPP Zhurnalist». 120 p. [in Russian].

Nasilov, D.M., 1976. K istorii vspomogatelnyh glagolov v tyurkskikh yazykah [On the History of Auxiliary Verbs in the Turkic Languages]. Tyurkologicheskie issledovaniya [Turkological Studies]. M. Pp. 158–168. [in Russian].

Oorzhak, B.Ch., 1997. Sistema grammaticheskoy modalnosti v tuvinskom yazyke (v sopostavlenii s tyurkskimi yazykami Sibiri) [The System of Grammatical Modality in the Tuvan Language (in Comparison with the Turkic Languages of Siberia)]. Novosibirsk: Nauka. 517 p. [in Russian].

Tenishev, E.R. (ed.), 2002. Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika tyurkskikh yazykov. Morfologiya [Comparative-Historical Grammar of the Turkic Languages. Morphology]. M.: Nauka. 767 p. [in Russian].

Todanov, P.V., 1977. Hara Husfun: geroicheskoe skazanie = Hara Husfun: alyptyg nymah [Hara Husfun: Heroic Tale]. Abakan: Krasnoyarskoe knizhnoe izdatelstvo, Hakasskoe otdelenie. 195 p. [in Russian].

Chebodaeva, L.I., Karachakova, E.G., Sultrekova, Z.I., Tahtarakova, M.L., Tolmashova, N.A., 2014. Hakas literaturyzy 6-klass [Khakass Literature. Grade 6]. Abakan: Hakas kitap izdatelstv. 200 p. [in Khakass].

Shamina, L.A., 1988. Zavisimoe skazuemoe s formami glagola bol- v roli vtorogo komponenta predlozheniya [Dependent Predicate with Forms of the Verb bol- as the Second Component of the Sentence]. Komponenty predlozheniya [Sentence Components]. Novosibirsk. Pp. 143–153. [in Russian].

Shulbaeva, S., 2007. Han na belobulanom kone [akh Khan on the Buckskin Horse]. Abakan: Hakasskoe knizhnoe izdatelstvo. 276 p. [in Khakass].

Shcherbak, A.M., 1981. Ocherki po sravnitel'noj morfologii tyurkskih yazykov (glagol) [Essays on the Comparative Morphology of the Turkic Languages (Verb)]. L.: Nauka. 224 p. [in Russian].

Yuldashev, A.A., 1965. Analiticheskie formy glagola v tyurkskih yazykah [Analytical Forms of the Verb in the Turkic Languages]. M.: Nauka. 274 p. [in Russian].

Сведения об авторах:

Авакова Раушангуль Амирдиновна, доктор филологических наук, профессор, заведующий кафедрой тюркологии и теории языка, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, пр. аль-Фараби, 71, Алматы, Республика Казахстан.

Scopus ID: 55917762700

Кулмаматов Дусмамат Саттарович, доктор филологических наук, профессор, Узбекский государственный университет мировых языков, Кичик халка йули, дом 21А, Ташкент, Узбекистан.

Scopus ID: 57221849459

Авалиев Адильжан Алимжанович, PhD докторант, кафедра тюркологии и теории языка, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, пр. аль-Фараби, 71, Алматы, Республика Казахстан.

Information about the authors:

Avakova Raushangul Amirdinovna, Doctor of Philology, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, 71 al-Farabi Ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: 55917762700

Kulmamatov Dusmamat, Doctor of Philology, Professor, Uzbek State University of World Languages, 21a Kichik khalka Str., Tashkent, Uzbekistan.

Scopus ID: 57221849459

Avaliyev Adilzhan Alimzhanowich, PhD student, Department of Turkology and Language Theory, Al-Farabi Kazakh National University, 71 al-Farabi Ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.

Авторлар туралы мәлімет:

Авакова Раушангуль Амирдиновна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Түркітану және тіл теориясы кафедрасының меңгерушісі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, әл-Фараби даңғ., 71, Алматы, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: 55917762700

Кулмаматов Дусмамат Саттарович, филология ғылымдарының докторы, профессор, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, Кичик халка йули, 21А, Ташкент, Өзбекстан.

Scopus ID: 57221849459

Авалиев Адильжан Алимжанович, PhD докторант, Түркітану және тіл теориясы кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, әл-Фараби даңғ., 71, Алматы, Қазақстан Республикасы.

Вклад авторов:

Авакова Р.А. осуществляла критический анализ исследовательского материала, сформировала фундаментальную теоретическую основу работы; принимала участие в интерпретации полученных результатов и научном редактировании рукописи, обеспечив методологическую целостность и логическую последовательность изложения.

Кулмаматов Д. провел детальный семантический анализ глагола pol- и его аналитических конструкций; обеспечил интерпретацию юридических терминов в историко-филологическом аспекте.

Авалиев А.А. – автор, ответственный за переписку; определил цель и задачи научной статьи, работал с материалами и методами исследования, осуществлял сбор и анализ теоретических источников, а также провел комплексный семантический анализ глагольных форм на основе сравнительного метода.

Contributions of authors:

Avakova R.A. carried out a critical analysis of the research material and established the fundamental theoretical framework of the study; participated in the interpretation of the results and the scientific editing of the manuscript, ensuring methodological integrity and logical consistency of the presentation.

Kulmamatov D.S. conducted a detailed semantic analysis of the verb pol- and its analytical constructions; provided the interpretation of legal terms from a historical and philological perspective.

Avaliyev A.A. – corresponding author; defined the aim and objectives of the scientific article, worked with research materials and methods, collected and analyzed theoretical sources, and conducted a comprehensive semantic analysis of verb forms based on the comparative method.

Авторлық үлес:

Авакова Р.А. зерттеу материалына сыни талдау жасады, жұмыстың іргелі теориялық негізін қалыптастырды; алынған нәтижелерді интерпретациялауға және қолжазбаны ғылыми редакциялауға қатысып, мазмұнның әдістемелік тұтастығы мен қисынды жүйелілігін қамтамасыз етті.

Кулмаматов Д. Pol – етістігі мен оның аналитикалық құрылымдарына егжей-тегжейлі семантикалық талдау жасады; құқықтық терминдердің тарихи-филологиялық тұрғыдан түсіндірілуін қамтамасыз етті.

Авалиев А.А. хат-хабарға жауапты автор; ғылыми мақаланың мақсаты мен міндеттерін айқындады, зерттеу материалдары мен әдістерімен жұмыс істеді, теориялық дереккөздерді жинақтау мен талдауды жүзеге асырды, сонымен қатар салыстырмалы әдіс негізінде етістік формаларына кешенді семантикалық талдау жүргізді.

Мүдделер қақтығысы.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

«Бабырнама» тіліндегі әйел бейнесі: тарихи-лингвистикалық талдау

М.Қ. Ескеева^a, *А.Р.Халметов^b

^aЛ.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы
ORCID: 0000-0002-7647-817X

(E-mail: tag61103@inbox.ru)

^bЛ.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы
ORCID: 0009-0000-1148-5478

(E-mail: aisher.rahimjan@outlook)

*Байланыс үшін автор: aisher.rahimjan@outlook

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:
түркі жазба
ескерткіштері,
Захир ад-дин
Мұхаммед Бабыр,
«Бабырнама»,
шағатай жазба
тілі, Ұмай
культі, түркілік
дүниетаным,
этномәдени
мазмұн,
қоғамдағы
әйел рөлі,
антропоним,
тілдік
репрезентация.

FTAMP 03.41.91

DOI: <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-3-121-138>

АННОТАЦИЯ

Мақалада түркі дүниесінің ұлы перзенті Захир ад-дин Мұхаммед Бабырдың (XV-XVI ғғ.) «Бабырнама» тарихи шығармасының тілі негізінде түркі қоғамындағы әйелдің орны сараланады. Мұхаммед Бабыр Орталық Азия түркілерінің іштей ыдырауына сәйкес жаңа мемлекеттік құрылымдардың қалыптасу үдерістері қарқынды жүріп жатқан күрделі кезеңде өмір сүрді. Қоғамдағы күрделі мәдени-әлеуметтік үдерістердің арнасын туған халқының мүддесіне қарай бейімдеу ерекше ақыл-ой иелерінің шығармашылығы мен іс-әрекеті арқылы жүзеге асады. Кемел тұлға әрдайым өз заманының, өз халқының проблемасын терең түсінеді, тұлғалық сапасы неғұрлым жоғары болған сайын оның рухани-моральдық жауапкершілігі де жоғарылай беретіні белгілі. Захир ад-дин Мұхаммед Бабырдың шығармашылығы дәстүрлі мәдениетті өзге мәдениеттердің ықпалынан сақтауға, түркілік дүниетанымды насихаттауға, түркілердің тарихи шежіресін келер ұрпаққа жеткізуге бағытталады. Түркітануда қалыптасқан дәстүр бойынша «Бабырнама» қарлұқтық тілдік белгілері сипаттайтын классикалық (ескі) өзбек тілінің үлгісі ретінде қарастырылатыны белгілі. Түркі тіл біліміндегі мұндай бір жақты көзқарасты «Бабырнама» ескерткішінің мазмұны мен Орталық Азияны мекендейтін түркі халықтарының тарихы, жазба мұраның тілдік ерекшеліктері теріске шығарады. «Бабырнама» ескерткішінің тілі – оғыз-қарлұқ-қыпшақ аралас тілдік жүйені сақтаған Орталық Азия түркілерінің бәріне ортақ жазба тіл. «Бабырнама» мәтініндегі хан-сұлтандардың аналары мен әйелдері, әпке-қарындастары мен қыздары туралы деректерді саралау – түркітану ғылымында әлі зерттеу нысанына

алынбаған мәселе. Бұл көне түркілер дүниетанымынан бастау алатын «әйелге құрмет» идеясын сипаттайтын тілдік бірліктерді тарихи-лингвистикалық тұрғыдан саралаудың түркі тіл біліміндегі өзектілігін сипаттайды. Зерттеудің мақсаты – «Бабырнама» мәтініндегі әйел бейнесін сипаттайтын синтаксистік, мәнмәтіндік деңгейдегі тілдік репрезентацияның этномәдени мазмұнын ашу арқылы түркі әйелінің қоғамдағы орнын анықтап, «әйелге құрмет» идеясын жалпытүркілік рухани-мәдени құндылық ретінде дәйектеу. Нәтижесінде, XVI ғасырдағы түркі әйелдерінің үлкен құрметке ие қоғамның толыққанды мүшесі болғаны; отбасындағы, бала тәрбиесіндегі әйелдің орны жоғары бағаланғаны; белгілі бір дәрежеде саяси-дипломатиялық істерге араласқаны анықталып, тілдік деректер негізінде дәйектелді. «Бабырнама» ескерткіш тілінде хан әулеті әйелдерінің өздігінен ажырасу құқығы болғаны туралы деректердің сақталуы Захир ад-дин Мұхаммед Бабыр заманындағы гендерлік теңдіктің айқын дәлелі бола алады. «Бабырнама» ескерткішінде әулеттегі әйелдер туралы барлық мәліметтердің – шежірелік тегі, бастан кешкен оқиғалары, қыздардың кімге ұзатылғаны және қанша ұлқызы болғаны толық жазылуы тек Захир ад-дин Мұхаммед Бабырдың ғана емес, тұтас қоғамның әйелдерге деген көзқарасын айқындайды. Көнетүркілік Ұмай-ана культінен бастау алатын әйелге құрмет жалпытүркілік дүниетанымды сипаттайтын рухани-мәдени құндылық тұрғысынан қарастырылды.

M.K. Yeskeyeva^a

^a*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan*

ORCID: 0000-0002-7647-817X

(E-mail: mag61103@inbox.ru)

***A.R. Khalmetov^b**

^b*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan*

ORCID: 0009-0000-1148-5478

(E-mail: alisher.rahimjan@outlook)

*Corresponding author: alisher.rahimjan@outlook

The image of women in the language of 'Baburnama': historical and linguistic analysis

Abstract. This article examines the role of women in Turkic society as reflected in the language of the historical text 'Baburnama', written by the prominent Turkic leader Zahir ad-

Received 14 April 2026. Revised 19 May 2026. Accepted 29 June 2026. Available online 30 September 2026.

Дәйексөз үшін: М.Қ. Ескеева, А.Р. Халметов «Бабырнама» тіліндегі әйел бейнесі: тарихи-лингвистикалық талдау // Turkic Studies Journal. 2026. Т. 8. № 3. 121-138 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-3-121-138>

For citation: M.K. Yeskeyeva, A.R. Khalmetov The image of women in the language of 'Baburnama': historical and linguistic analysis // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 3. P. 121-138. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-3-121-138>

Din Muhammad Babur (fifteenth–sixteenth centuries). Babur lived during a turbulent period marked by the internal disintegration of the Central Asian Turks and the emergence of new state formations. In this context, intellectual and political elites played an important role in shaping cultural and social processes and articulating them in line with contemporary ideological and dynastic interests. Babur's work reflects an effort to preserve elements of Turkic cultural heritage, articulate a shared historical consciousness, and transmit genealogical and historical knowledge to future generations. Within Turkological scholarship, the 'Baburnama' has traditionally been regarded as a representative text of Classical (Old) Uzbek, characterized primarily by Karluk linguistic features. However, both its historical content and linguistic characteristics challenge a unidimensional classification. The text demonstrates features of a broader Central Asian Turkic linguistic continuum and preserves a mixed Oghuz–Karluk–Kipchak linguistic system. The analysis of references to mothers, wives, sisters, and daughters of khans and sultans in the 'Baburnama' addresses an aspect that has received limited attention in Turkological research. This perspective highlights the importance of a historical-linguistic approach to expressions of respect toward women, which are rooted in ancient Turkic cultural traditions. The study aims to explore the social position of Turkic women and to examine 'respect for women' as a pan-Turkic cultural and spiritual value through linguistic representations in the 'Baburnama'. The findings, based on linguistic evidence, suggest that Turkic women occupied an integral position within society and were accorded a high degree of social respect in the sixteenth century. Their roles in family life and child-rearing were socially significant, and they also participated in political and diplomatic affairs. The ability of women in the khan's dynasty to initiate divorce is presented in the text as evidence of their legal agency within the social norms of the period. The detailed documentation of dynastic women in the 'Baburnama' reflects both Babur's narrative perspective and broader societal attitudes toward women. Finally, the concept of respect for women, traced to ancient Turkic beliefs such as the cult of Mother Umay, is discussed as part of a wider pan-Turkic cultural worldview.

Keywords: Turkic written monuments, Zahir ad-Din Muhammad Babur, 'Baburnama' Chagatai written language, cult of Umay, Turkic worldview, ethnocultural content, the role of a woman in society, anthroponym, linguistic representation.

М.К. Ескеева^a

*^aЕвразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева
Астана, Республика Казахстан
ORCID: 0000-0002-7647-817X
(E-mail: mag61103@inbox.ru)*

***А.Р. Халметов^b**

*^bЕвразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева
Астана, Республика Казахстан
ORCID: 0009-0000-1148-5478
(E-mail: alisher.rahimjan@outlook)*

**Автор для корреспонденции: alisher.rahimjan@outlook*

Образ женщин в языке «Бабурнаме»: историко-лингвистический анализ

Аннотация. В настоящей статье на материале языка исторического сочинения выдающегося тюркского государственного деятеля Захир ад-дина Мухаммеда Бабура (XV-XVI вв.) «Бабурнаме» анализируется социальный статус женщины в тюркском обществе. Бабур жил в переломный период, когда на фоне внутренней дезинтеграции среднеазиатских тюрков активно протекали процессы формирования новых государственных структур. Благодаря действиям и творчеству незаурядных мыслителей, подобных Бабуру, осуществлялась адаптация сложных культурно-социальных процессов к интересам родного народа. Творчество Бабура было направлено на сохранение традиционной тюркской культуры от инокультурного влияния, пропаганду тюркского мировоззрения и трансляцию исторической родословной тюрков будущим поколениям. Согласно устоявшейся в тюркологии традиции, «Бабурнаме» рассматривается как образец классического (староузбекского) языка, характеризуемого карлукскими языковыми чертами. Однако история тюркских народов Центральной Азии, а также содержание данного памятника и его языковые особенности опровергают этот односторонний взгляд. Язык «Бабурнаме», также известный в науке как чагатайский, или тюрки, представляет собой общий письменный язык всех среднеазиатских тюрков, сохранивший смешанную огузо-карлукско-кыпчакскую языковую систему. Анализ сведений, содержащихся в тексте «Бабурнаме» о матерях, жёнах, сёстрах и дочерях ханов и султанов, затрагивает проблематику, до сих пор не становившуюся объектом специального исследования в тюркологии. Данное обстоятельство обуславливает актуальность историко-лингвистического анализа языковых единиц, вербализующих идею «уважения к женщине», которая восходит еще к мировоззрению древних тюрков. Цель исследования – посредством раскрытия этнокультурного содержания языковой репрезентации образа женщины в «Бабурнаме» на синтаксическом и контекстуальном уровнях определить социальное положение тюркской женщины в обществе и обосновать идею «уважения к женщине» как общетюркскую духовно-культурную ценность. В результате анализа лингвистических данных, авторами установлено и доказано, что в XVI веке тюркские женщины являлись полноправными уважаемыми членами общества, их роль в семейной жизни и воспитании детей высоко ценилась, и они в определённой мере участвовали в политико-дипломатических делах. Сохранившиеся в языке памятника сведения о наличии у женщин ханской династии права на самостоятельное расторжение брака служат убедительным свидетельством гендерного равенства во времена Бабура. Полнота и детальность фиксации в «Бабурнаме» всех сведений о женщинах династии – их родословной, жизненных событиях, брачных союзах дочерей, количестве детей – отражает отношение к женщине не только самого Захир ад-дина Мухаммеда Бабура, но и всего тюркского общества в целом. Уважение и почет, оказываемые женщинам, прослеживаются от древнетюркского культа богини-матери Умай и рассматриваются в статье в качестве духовно-культурной ценности, характеризующей общетюркское мировоззрение.

Ключевые слова: тюркские письменные памятники, Захир ад-дин Мухаммед Бабур, «Бабурнаме», чагатайский письменный язык, культ Умай, тюркское мировоззрение, этнокультурное содержание, роль женщины в обществе, антропоним, языковая репрезентация.

Кіріспе

Түркі халықтарының рухани және материалдық мәдениеті үздіксіз даму үдерісінің нәтижесі. Ұлы далада қалыптасқан ғұламалық ой-сананың тереңдігі мен тұрақтылығын, мемлекеттілік дәстүрдің беріктігін түркі жазба мұраларынан көрініс беретін лингвистикалық мәліметтер мен тарихи-мәдени ақпараттар, философиялық пайымдаулар айқындайды. Ұлы тұлғалар шығармашылығы шығыс өркениеті мен батыс өркениеті аралығында өзіне тән даралығы бар түркі мәдениетінің орныққанын сипаттайды. Ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан түркілердің рухани-мәдени құндылықтар жүйесі бүгінгі түркі халықтарының да рухани мәдениетінің, мемлекеттілік дәстүрінің өзегі болып табылады.

Түркі әлемінің ұлы перзенті – Захир ад-дин Мұхаммед Бабыр Орталық Азияны мекендейтін Шыңғыс ханнан тараған әулеттер арасындағы текетірес өршіген, сыртқы ықпалдар да күшейген күрделі кезеңде өмір сүрді. Бұл түркілердің іштей ыдырауына, жаңа мемлекеттік құрылымдардың қалыптасу үдерістерінің қарқын алуына ықпал етті. Өмірлік идеалдар мен қалыптасқан құндылықтар жүйесінің өзгерістерге ұшырауы жекелеген адам үшін ғана емес, бүкіл қоғамға да ауыр сын. Қоғамдағы күрделі мәдени-әлеуметтік үдерістердің арнасын туған халқының мүддесіне қарай бейімдеу ерекше ақыл-ой иелерінің шығармашылығы мен іс-әрекеті арқылы жүзеге асады. Шығармашылық арқылы халық санасын ояту, рухани-мәдени құндылықтарды алға тарту негізінде халықтың рухын көтеру – санадағы өзгерістер ағымын дұрыс арнаға бұрудың негізгі құралдарының бірі. Кемел тұлға әрдайым өз заманының, өз халқының проблемасын терең түсінеді, тұлғалық сапасы неғұрлым жоғары болған сайын оның рухани-моральдық жауапкершілігі де жоғарылай беретіні белгілі. Халықтың тарихи жолы мен рухани-мәдени құндылықтары «әсіресе, қоғамның адамгершілік нормалары мен мәдени дәстүрлерінің құнсыздануы мен деградациясы кезінде өзінің өзектілігін байқатады» (Ғабитов, 2005: 292). Захир ад-дин Мұхаммед Бабырдың дәстүрлі мәдениетті өзге мәдениеттердің ықпалынан сақтауға, түркілік дүниетанымды насихаттауға, түркілердің тарихи шежіресін келер ұрпаққа жеткізуге бағытталған шығарма жазуы да сол заманның талабы болды. Ерекше парасат иесі Захир ад-дин Мұхаммед Бабырдың «Бабырнама» атты еңбегі хан-сұлтандардың тарихи шежіресі ғана емес, сол дәуірдегі Орталық Азия түркілерінің дүниетанымы мен тілдік ерекшеліктерін де сипаттайтын асыл мұра. «Бабырнама» қазіргі түркі халықтарының мемлекеттілік тарихы мен рухани, материалдық мәдениетіне, географиясына, флорасына және фаунасының ерекшеліктеріне қатысты мол мағлұмат береді.

Мұхаммед Бабыр шығармасының ерекше қырларының бірі – XV-XVI ғасырлардағы түркі қоғамындағы әйелдің орны жайлы мәліметтердің берілуі. Заманауи түркі қоғамында әйелдер проблемасы әлі де күн тәртібінен түспей келеді. Патриархаттық жүйеге негізделген Орталық Азия түркілерінің қоғамдағы әйелдің орны туралы бұдан төрт жарым ғасыр бұрын жазылған деректердің мазмұнын саралау бүгінгі түркі әйелдерінің өміріндегі артықшылықтар мен проблемалардың ара жігін ажыратуға, әйел мәртебесінің тарихи-әлеуметтік және рухани-мәдени негіздерін анықтауға ықпалын тигізетін өзекті мәселе. Адамзат әлеміндегі әрбір индивидті даралаушы лингвистикалық таңба – адам есімдері этнос санасында танылған идеялар

жиынтығының сұрыпталған жүйесі. Шағатай жазба мұралары тіліндегі әйел есімдерін саралаудың түркі антропонимдер жүйесінің даму ерекшеліктерін, түркілік қабат пен араб-парсылық қабаттың, түркілік-араб-парсылық аралас қабаттың жігін ажыратуға, түркі дүниетанымындағы әйел концептісінің тілдік бейнесін толықтыруға да ықпал етуі тақырыптың түркі тіл біліміндегі өзектілігін айқындайды. Мақала «Бабырнама» шығармасындағы тілдік деректер негізінде XV-XVI ғасырлардағы әйелдің қоғамдағы орны мен өмір салтын, отбасындағы жағдайын, Мұхаммед Бабырдың әйелдерге деген көзқарасын тарихи-лингвистикалық тұрғыдан саралауға бағытталған.

Материалдар және зерттеу әдістері

Зерттеудің материалы ретінде XVI ғасыр мұрасы – «Бабырнама» шығармасы мәтінінің транскрипциясы мен аудармасы және факсимилесі берілген – *The Bābur-nāma in English (Memoirs of Bābur) Translated from the original Turki Text Zahiru'd-din Muḥammad Bābur Pādshāh Ghāzī (Beveridge, 1922); Бабу-наме. Записки Бабура (Салье, 1958); Baburname. Babur'un Hatıratı (Arat, 1970); Zahiriddin Muhommad Bobur. Boburnoma (Shamsiyev, 2015: 3-5)* еңбектеріндегі лексикалық, синтаксистік, мәнмәтіндік деңгейдегі тілдік деректер алынды.

Зерттеу барысында дәстүрлі сипаттау, жүйелеу әдістері, тарихи-лингвистикалық тәсілдемеге негізделген салыстырмалы-тарихи әдіс, лексика-семантикалық талдау, мәнмәтіндік талдау амалдары; әйел есімдерінен тұратын антропонимдерге қатысты статистикалық талдау тәсілі қолданылды. Сондай-ақ, тілдік бірліктердің мазмұнындағы этно-дүниетанымдық ерекшеліктерді ашу мақсатында лингвофилософиялық тәсілдеме әдістері пайдаланылды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Шығыста орта ғасырдағы мемуарлық әдебиеттің көрнекті туындысы болып табылатын «Бабырнама» еңбегіне деген қызығушылық Бабырдың замандастарынан, яғни XVI ғасырдан басталады. Түркі тілінде сөйлейтіндер ғана емес, басқа халықтар тарапынан да кеңірек оқылсын деген ниетпен сол кездегі шығыстың ортақ әдеби жазба тілі қызметін атқарған парсы тіліне аударылады. Мұхаммед Бабырдың көзі тірісінде, 931 (1524-1525) жылы жазылған ең көне аударма Тегерандағы Салтанат Кітапханасының Бабыр жинағында сақтаулы. Бұл – түркі тіліндегі еңбектің әр сөйлемінің арасына жазылған сөзбе-сөз аударма. Сондай-ақ, еңбекті көпшілікке таныту мақсатында Абдуррахим хан парсы тіліне аударып, 998/1590 жылы император Акбарға сыйлыққа бергені жайлы дерек сақталған (Благова, 1966: 168).

Батыста Мұхаммед Бабырдың еңбегін жұртшылыққа таныстыру мәселесі XVII ғасырдан бастау алады. Шығыстанушылар Б. Эрбело, Н. Витсен еңбектің кейбір бөлімдерін аударады (*"Babur ou Baber", Bibliothèque Orientale, ou Dictionnaire Universel contenant généralement tout ce qui regarde la connaissance des peuples de l'Orient, Paris 1697; Noord en Oost Tartarye, ofte bondigh ontwerp van eenige dier landen, en volken, zo als voormaels bekent zyn geweest, Amsterdam 1692; Noord en Oost Tartaryen: behelzende eene Beschryving van verscheidene Tartarsche en Nabuurige Gewesten, in die Noorder Oostelykste*

deelen van Azien en Europa, Amsterdam 1785). XIX ғасырдың бірінші жартысында «Бабырнама» шығармасының құндылығы мен маңыздылығының жақсы таныла бастауы оның бірнеше тілге аударылуына жол ашты. 1826 жылы Абдуррахим ханның парсы тіліндегі аудармасы негізінде Дж. Лейден мен У. Эрскиннің ағылшын тіліндегі аудармасы жарияланды (Leyden, Erskine, 1826). Шағатай тіліндегі түпнұсқадан орыс тіліне аударылған алғашқы еңбек Н.И. Ильминскийдің аудармасы (Ильминский, 1857). 1871 жылы Паве-де-Куртейль француз тіліне аударады. Кейінгі жылдары «Бабырнама» ескерткішін аударумен А. Беверидже, Р. Арат, М. Салье, Б.Қожабеков (Қожабеков, 1993), П. Шамсиев (Shamsiyev, 2015) т.б. зерттеушілер айналысты.

Мұхаммед Бабырдың тарихи тұлғасы, шығармаларының түркі жазба әдеби тілдеріндегі орны, ғазалдарының мазмұны, «Бабырнаманың» лингвистикалық, жалпы филологиялық қырларына байланысты пікірлер А.Н. Самойлович, И.В. Стеблева, Г.Ф. Благова, В. Зохилов, С. Азимжонова, С. Мирзаев т.б. зерттеушілердің еңбектерінде қарастырылды. Ғалымдардың пікірі бойынша, түркі, жалпы шығыс әдебиетіндегі алғашқы автобиографиялық еңбектің үлгісі болып табылатын «Бабырнаманың» жанры жалпы ислам әдебиетінің ең сирек нұсқасы саналады (Благова, 1966: 168-169).

Түркітануда қалыптасқан дәстүр бойынша «Бабырнама» қарлұқтық тілдік белгілерді сипаттайтын ескі өзбек тілінің үлгісі ретінде қарастырылатыны белгілі (Благова, 1954). Өзбек ғалымдары да Захир ад-дин Мұхаммед Бабырды «классикалық өзбек жазба әдебиетінің өкілі», «Бабырнаманың» тілін «ескі өзбек тілінің төл үлгісі» деп таниды (Shamsiyev, 2015: 3-5). Түркі тіл біліміндегі мұндай бір жақты көзқарасты «Бабырнама» ескерткішінің мазмұны мен Орталық Азияны мекендейтін түркі халықтарының тарихы, жазба мұраның тілдік ерекшеліктеріндегі қарлұқтық-қыпшақтық белгілер теріске шығарады.

«Бабырнама» мәтінінің функционалдық-стилистикалық қырлары, мәтін жасаудағы тілдік қолданыстар зерттеліп, «автор – мәтін – адресат» қатынастар жүйесін шағатай жазба тілі стилі дамуының категориясы тұрғысынан қарастырылды (Благова, 1994: 301-302), автордың тілдік тұлғасы жайлы пайымдаулар Мұхаммед Бабырдың Орталық Азия түркілеріне ортақ тарихи тұлға екенін, тілі де осы өңірді мекендейтін барлық түркі халықтарының жазба тілінің XVI ғасырдағы қалып-күйін сипаттайтынын дәйектейді. «Бабырнама» тілі мен қазақ тілі арасындағы сабақтастықтың зерттелуі өз деңгейінде емес, ал «Бабырнама» мәтініндегі хан-сұлтандардың аналары мен әйелдері, әпке-қарындастары мен қыздары туралы деректерді саралау жалпы түркітану ғылымында әлі зерттеу нысанына алынбаған мәселе.

Талдау

Түркі мәдениетіндегі әйелге деген құрмет жалпытүркілік мифологиялық дүниетанымның негізгі ұғымдарының бірі – Ұмай культінен бастау алады. Көне түркі ескерткіштері тілдік деректері Ұмай культінің VII-IX ғасыр түркілері танымында ерекше орын алған қасиетті ұғымдардың бірі екенін көрсетеді. Дүниеге ақылды да ержүрек ұл әкелген хан әйелдерін түркілер Ұмайға теңегені белгілі, мысалы: On jašta Umaj teg ögim qatun qutıña, inim Kültegin er at boltı КТү.31 «Он жаста Ұмай тектес шешем қатынның бағына (құтына) інім Күлтегін ер атанды» (Айдаров, 1995: 177). Адамзаттың өсіп-өнуінің

пірі, шаңырақтың ұйтқысы, отбасының қорғаушысы саналған Ұмай ұрпақты аман-есен дүниеге келтіреді, сәбиді ауру-сырқаудан, көз, тіл тиюден қорғайды деп сенген көне түркілер Ұмайды қасиетті Әйел-Ана деңгейінде таниды. Ұмайды грек аңыздарындағы Афродитамен, авесталық Ардвисура Анахитамен байланыстырушы көзқарастар да бар (Кондыбай, 2005: 230). Зерттеушілер көне түркілер дүниетанымындағы Ұмай анаға деген үлкен құрмет «Тәңірі мен Ұмай арасындағы жұбайлық сипаттағы (божественная супружеская чета) қарым-қатынас жайлы мифтер негізінде қалыптасқан» деген қорытындыға келеді (Кляшторный, 1981: 133). Көне түркілер дүниетанымындағы Ұмай анаға деген үлкен құрметтің қалыптасуына «Жер-Ана мен Ұмай-Ана» параллелінің ортақ функционалдық қызметін сипаттайтын – адамзаттың өсіп-өнуіне жағдай тудырушы киелер туралы аңыздар негіз болуы да мүмкін. Түркілер танымы бойынша жоғарғы әлемдегі адамзаттың өсіп-өнуін қадағалайтын Ұмай-Ана болса, төменгі әлемдегі тіршіліктің жалғасуын Жер-Ана қамтамасыз етеді (Ескеева, 2011: 204).

Этнографиялық зерттеулер дерегі Ұмай культінің ислам дінін қабылдаған түркі халықтарының да, ислам дінін қабылдамаған, басқа діндегі түркі халықтарының да дүниетанымында әлі де кеңінен орын алғанын көрсетеді. Бұл жалпытүркілік дүниетанымның тұрақтылығын, діни құндылықтарға тәуелсіздігін айқындайды. Сондықтан ата-бабалардан жалғасып келе жатқан әйелге деген құрмет пен қоғамдағы әйел орнының маңызын сипаттайтын деректердің XVI ғасыр мұрасы «Бабырнама» мәтінінде де сақталуы да ұрпақ сабақтастығының көрінісі болып табылады.

Бабыр әулеті әйелдерінің шыққан тегі. Түркі халықтарының әйелге деген құрметі қазақ тіліндегі «Әйел бір қолымен бесікті тербетсе, екінші қолымен әлемді тербетеді» деген мақалдың мазмұнынан айқын аңғарылады. Сондықтан түркі халықтары хан-сұлтандардың, жалпы ер-жігіттің анасының шыққан тегіне айырықша мән береді. Хан-сұлтандардың ұлдарына текті жерден қыз айттыруы басты талаптардың бірі болды.

Бабыр жазбаларында хандар мен сұлтандардың аналарының шыққан тегін тәптіштеп жазып отыруы түркілердің қалыптасқан дәстүрін сипаттайды. Мысалы, Омар Шейхтың (Бабурдың өз әкесі) әйелдері және ұлдарының аналары туралы бөлімдерде өз анасы туралы: *Bari oğlanlarıdın uluq mên, Zahîrüddîn Muhammed Bâbur êdim; Anam Qutluq Nigâr Hânım êdi...* *بارى اوغلانلاريدين اولوق مين ظهير الدين محمد بابير ايديم. انام قتق نكار خانيم ايدي* Бн. 9a «Ұлдардың ішінде ең үлкені мен Захиреддин Мұхаммед Бабыр едім, анам Құтлық Нигар ханым еді» деген деректер келтіріледі. Тіпті нағашысы Юнус ханның анасы туралы да мәлімет беріледі: *Yûnus Hân'nuñ anası Türkistânlık Kıpçak bégleridin Têmür Bêg ri'âyet kılğan Şeyh Nûreddîn Bêg'nin kızı yâ nebîrêsi bolur. يونس خان نيك اناسى تركستان ليق قپچاق بيكلاريدين تيمور بيك* Бн. 9b «Юнус ханның анасы түркістандық қыпшақ бектерінен және Тимур бектің қорғауында болған Нұр ад-дин бектің қызы немесе немересі еді» (Arat, 1970). Сондай-ақ, бауыры Жахангирдің анасы туралы: *Yana bir oğul Cihāngir Mîrzâ êdi, mênidin iki yaş kiçik êdi. Anası Moğul'nuñ tûmen bégleridin êrdis, Fâtûma Sultân atlık. ينه بر اوغول جهانگير ميرزا ايدي ميندين ايكي ياش كيچك ايدي اناسى مغول نيك تومان پكلاردين ايردى* Бн. 9a «Тағы бір ұлы менен екі жас кіші Джихангир мырза еді, оның анасы моңғолдардың түмен бектерінен Фатима Сұлтан еді». Сұлтан Абу Саид мирзаның анасы жайлы: *Anası Ordu Buğa Tarhan'nuñ kızı Derviş Muhammed Tarhan'nuñ egeçisi êdi. Mîrzânuñ âtibârlık hatunı êdi. اناسى اوردو بوغا ترخان نيك فيزى درويش محمد ترخان نيك ايكچيسى ايدي. ميرزانيك اعتبارليق خاتونى ايدي* Бн. »; Сұлтан «Анасы Орда Бұға Тарханның қызы, Мұхаммед Тарханның әпкесі,

мырзаның қадірлі әйелі еді»; Сұлтан Масуд мырзаның анасы туралы: *anası Mir Büzürg Tirmizî'niñ kıızı edı*. اناسی میر بزرگ ترمذی نیک قیزی ایدی. Бн, 27a «Анасы Ханзада Бегім Мир Бүзүрг Термизидің қызы еді»; Байсұңқар мырзаның анасы жайлы: *Onası Peşe Bëgim edı* اناسی پشه بیکم ایدی. Бн. 27a «Анасы Паша Бегім еді»; Сұлтан Хүсейн мырзаның шешесі туралы: *anası Hwānzāde Bëgim, Mir Büzürg'niñ nebiresi edı* اناسی خوانزاده بیکم میر بزرگ نیک نبیره سی ایدی. Бн. 27a «Оның анасы Мир Бүзүргинің немересі Ханзада Бегім еді»; Сұлтан Уәйс мырзаның шешесі туралы: *anası Yūnus Hān'niñ kıızı mēniñ anamniñ Siñli Sultān Nigār Hānum edı*. اناسی یونس خان نیک قیزی منیک انام نیک سیکی سلطان نکار خانیم ایدی. «оның анасы Сұлтан Нигар ханым еді, Жүніс ханның қызы, менің анамның сіңлісі» деген мәліметтер келтіреді (Shamsiyev, 2015: 48). Бұл деректер түркі хан-сұлтандарының жар таңдауға ерекше маңыз бергенін сипаттайды. Бабыр заманындағы «ақылды, тәрбиелі анадан ақылды перзент дүниеге келеді» деген идеяға негізделген принцип қазақ тіліндегі «Үйдің жақсысы ағашынан, жігіттің жақсысы нағашыдан», «Жақсы жігіттің нағашысын сұра», «Жақсылық та, жамандық та – жатырдан» деген мақалдардың паремиосемантикалық уәжіне де негіз болып тұр.

Әйел әдебі мен құқығы. Өмірде әртүрлі жағдай болады, кейде текті жерден алған әйел де ерсі қылықтар көрсетуі мүмкін. «Бабырнама» мәтінінен мұндай деректерді де кездестіруге болады. Мысалы, Сұлтан Ахмед мырзаның сүйікті әйелдерінің бірі жайлы: *ينه بیر قت قبیکم ایدی اوشبو ترخان بیکم نیک کولداشی ایدی سلطان احمد میرزا عاشق لبق لار بیله ألیب ایدی اسرو کوب سیوکولوک ایدی وکوب مسلط ایدی چاغر ایچار ایدی انیک تیرکلیکی دا سلطان احمد میرزا اوزکا حرم غهب ارماس ایدی اخر* Бн, 20b *Yana bir kütük Bëgim edı. Uşbu Tarhan Bëgim'niñ kökeldaşı edı. Sultān Aḥmed Mirzā 'aşıklıklar bile alıp edı. Asru köp sevgülüğ edı ve köp musallat edı. Cağır içer edı. Aniñ tiriglikide Sultān Aḥmed Mirzā özge ḥaremğa barmas edı. Āḥır öltür dive bednāmıgđin , ḥalāş boldi* (Beveridge, 1922); «Енді біреуі Кутук/Катак Бегім еді, Тархан Бегімнің сүт бауыры. Сұлтан Ахмет мырза оған ғашық болып үйленген және қатты жақсы көрген еді. Ол үлкен билікке ие еді, шарап ішетін еді. Ол тірі кезінде Сұлтан Ахмет мырза басқаларға бармайтын еді. Соңында оны өлтіріп жаман аттан құтылды» деген мәлімет беріледі. Бұл ер азамат үшін әйелінің әдепсіз қылықтары үлкен сын екенін көрсетеді.

Бабыр жазбаларынан хан-сұлтандар әйелдерінің еркіндігін сипаттайтын деректер жиі кездеседі. Бабыр өз әйелдерінің бірі – Сұлтан Ахмед мырзаның қызы туралы былай деп жазады: *اوچونچی قیزی عایشه سلطان بکیم ایدی بیش یاشیمدا سمرقندغه کیلکاندا مکا قویوب ایدیلا سوکرا قزاق لبق لاردہ : خجند قه کیلادی ألیب ایدی سمرقندنی اکینچی نوبت ألعانده بیر کینه قیزی بولوب ایدی نچه کوندین سونک تینکری رحمتی غه باردی تاشقند بوزو غلوعی دین بورونراق ایکاچی سی نیک اینکزی بیله میندین چیققی* Бн. 20a *Üçünçi kız 'Āyişe Sultān Bëgim edı. Bëş yaşımda Semerkand'ğa kēlgende maña koyup ediler. Soñra qazaqlıklarda Hocend'ka kēldi. Alıp edim. Semerkand'nu ikinçi nevbet alğanda bir kine kıızı bolup edı. Nēçe kündin soñ Tēñri rahmetiğa bardı. Taşkend bozuğluğıdın burunraq egeçisiniñ engizi bile mēndin çıktı* «Үшінші қызы – Айша Сұлтан бегім. Мен бес жасымда Самарқанға келгенде маған айттырылған еді. Кейін қазақтық кезеңінде ол Хожантқа келіп, мен оған үйлендім. Мен екінші рет Самарқанды алғанда оның жалғыз қызы дүниеге келді; бірнеше күннен кейін ол қыз дүниеден өтті. Ташкенттегі жеңіліске дейін Айша Сұлтан бегім әпкесінің қолдауымен менен ажырасып кетті» (Салье, 1958: 30). Бұл Бабыр заманындағы хан әйелдерінің (хан тұқымынан

шыққан) өз еркімен ажыраса алатын құқығы болғанын дәйектейді. Сондай-ақ, күйеуі қайтыс болғаннан кейін де әйелдердің төркініне кетіп қалу хұқы болғанын аңғарамыз, мысалы: *سلطان محمود ميرزا اولكاندين سوكن اوغلى نى أليپ حج كيمكا خبر قلمای تاشقندكأغا لارىغه* *باريپ ايدى بيرنچه يل دين سونك اديك سلطان غه كيم جنكيز خان نيك اولوق اوغلى جوجى نسلى قزاق سلطان لارين دور* *Бн. 12a Sultān Maḥmūd Mirzā ölgendin soñ oğlını alıp hiç kimgе haber kılmay Taşkend'ke ağalarğa barıp edi. Bir neçe yıldın soñ Adik Sultān Sultān'ğa, kim Çiñgiz Hān'niñ uluқ oğlı Cuci nesli Qazaқ sultānlarındur, bērdiler. Adik Sultān'dın soñ Qazaқ ulusınıñ hānı Kāsım Hān aldı «Сұлтан Махмұд мырзаның өлімінен кейін Сұлтан Нигар ханым баласын алып, ешкімге хабар бермей Ташкентке ағаларына барған еді. Бірнеше жылдан кейін оны қазақ сұлтандарынан Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошының ұрпағы Әдік сұлтанға берді. Әдік сұлтаннан кейін қазақ ұлысының ханы Қасым хан алды» (Салье, 1958: 31).*

Қалыптасқан шығыс дәстүрі бойынша моғол хандары да гарем ұстағаны, текті жерден арнайы айттырып алған әйелдерімен қатар тұтқын әйелдері де болғаны, олардан туған ұлдар да сұлтан мәртебесін иеленіп, басқа балалармен бірдей тең құқылы мұрагер болатыны жайлы да деректер сақталған: *اوغول ناصر ميرزا ايدى اناسى اندجانلىغ ايدى غنچه چى ايردى اميد اتلىق ينه بر* *Бн. 9a Yana bir oğul Nāşir Mirzā edi. Anası Andicānliғ edi, gunçaçi érди, Ümid atlık «Нәсір мырзаның тағы бір ұлы бар. Оның анасы әндіжандық Үміт атты күң (олжаға түскен) еді» (Shamsiyev, 2015: 18-19); Сұлтан Махмұд мырзаның бір ұлының анасы туралы – اوزبك ايدى غومه ايدى ينه بر اوغول سلطان على ميرزل ايدى اناسى زهره بكيم اغا ايدى* *Бн. 27a Yana bir oğul Sultān Ali Mirzā edi. Anası Zuhra Bēgim Ağa edi, Özbek edi, guma edi «Енді бір ұлы Сұлтан Әли мырза еді. Оның анасы Зухра бегім еді, өзбек еді, олжаға түскен күң еді» (Салье, 1958: 40).*

Түркілер дәстүрі бойынша ата-ана қыз баланың тәрбиесіне, болашақ тағдырына үлкен жауапкершілікпен қарайды. Себебі қыз – болашақ жар, болашақ келін, болашақ ана. Немере қыздарының тәрбиесіне әжелер де ерекше мән береді. Бабыр өзінің қарындастарын тәрбиелеуде әжесінің де ат салысқанын жазады, мысалы: *Yādigār Sultān Bēgim'ni mēniñ uluқ anam Eсен Devlet Bēgim saһlap edi* *Бн.9a (Shamsiyev, 2015: 20; Салье, 1958: 19; Mukherjee, 2001: 116). «Ядгар Сұлтан бегімді менің әжем Есен Дәулет бегім тәрбиелеген еді».*

Тарихи шежіреде хан-сұлтандардан тараған қыздардың қай әйелінен туғаны, кімге ұзатылғаны, олардан туылған ұл-қыздар, жаугершілік жағдайдағы тағдыры жайлы мәліметтер де кеңінен қамтылады. Мысалы, Сұлтан Ахмед мырзаның қыздары туралы мынадай деректер жазылған: *ايكي اوغلى بولوب ايدى كيچك ليكى دا قالمادى بيش قيزى بار ايدى تورتي قيق بيكم*

دين باريدين اولوق رابعه سلطان بيكم ايدى قرا كوز بيكم ديرلار ايدى سلطان محمود خان غه اوزى حياتى دا چيقاريپ ايدى *خاندین بر اوغلى بولو بدى بابا خان اتلىق خيلى مقبول غينه اوغلان ايدى اوزبك لار خان نى خجند ته شهيد قيلغاندا نى و ينه*

Бн. 19b, 20a İki oğul bolup edi. Kiçiklikide қалмады. Bēş kıızı bar edi, törti Qutluқ Bēgim'din. Barıdın uluқ Rābi'a Sultān Bēgim edi, Qaraköz Bēgim dērler edi. Sultān Maḥmūd Hānga özi ḥayātıda çıkarıp edi. Hāndın bir oğlı bolup edi, Bābā Hān atlık. Ḥayli makbulğına oğlan edi. Özbekler ḥānni Hocend'te şehid kılğanda anı ve yana andak neçe nāresideni žāyi' kıldılar. Sultān Maḥmūd Hān'niñ vāki'asıdın soñ Cāni Bēg Sultān aldı (Shamsiyev, 2015: 30) «Екі ұлы бар еді,

кішкентай кездерінде дүниеден өтті. Бес қызы бар еді, төртеуі Кутук/Катак бегімнен. Ең үлкені Рабия Сұлтан, Қаракөз Сұлтан деп атайтын. Көзі тірісінде Сұлтан Махмұд ханға берген еді. Ханнан Бабахан атты бір ұлды болды, өте өнегелі бала еді. Өзбектер Хожантта ханды өлтірген кезде Бабахан мен ол сияқты тағы бірнеше жасөспірімді өлтірген еді. Махмұд ханның өлімінен кейін Рабия Сұлтан Жәнібек сұлтанға берілген еді». Шежіре мәтініндегі әулеттен тараған қыздар мен олардан туған жиендер туралы толыққанды мәлімет беретін сөйлемдер мен мәтіндер де «әйелге құрмет» идеясының тілдік репрезентациясы қызметін атқарады.

Әйел және саясат. Түркі халықтары тарихында әйелдің саясат пен ел басқару ісіне де араласқаны белгілі. Бабырдың жазбаларынан да әйел бейресми болса да, саясатта едәуір ықпалды орын алғанын көруге болады. Ескерткіш мәтініндегі Бабырдың өзі өте жақсы көрген әрі аса құрметтеген әжесінің көмегімен қиын жағдайлардан шығуы, оның кеңестеріне сүйене отырып саяси шешімдер қабылдауы туралы деректердің сақталуы әйелдің ел басқару ісіндегі, сыртқы, ішкі саясаттағы бейресми, бірақ ықпалды рөлін айқын көрсететін мысалдардың бірі. Мұхаммед Бабыр өзінің естеліктерінде әжесі Есен Дәулет бегімді бірнеше рет құрметпен еске алады. Ескерткіш мәтінінде Есен Дәулет бегім – қайратты, шешен, саяси жағдайларда бастама көтере алатын, немересі Бабырға ықпалы зор әйел ретінде көрініс табады. Қайсар мінезді, ақылды Есен Дәулет бегім немересі Бабыр үшін де батыл шешімдерге барғаны сипатталады (Gülbeden, 1987: 124).

Әйелдің дипломатия мен саясаттағы орнын айқындайтын деректердің бірі – құдандалық дәстүрі. Ескерткіш тілінен мемлекеттік құрылымдар арасындағы, әулеттер арасындағы қарым-қатынасты жақсарту немесе нығайту, одақ құру немесе жаулықты тоқтату мақсатында қыз алысып, қыз берісу кеңінен көрініс табады. Бұл некенің белгілі бір дәрежеде саяси-дипломатиялық институт қызметін атқарғанын сипаттайды. Мәселен, Бабырдың ата-анасының некесі де дәл осындай саяси мақсатпен жүзеге асқан. Төменде келтірілетін Бабырнама үзінділерінен неке институтының әскери және саяси күшке ие болу, бейбітшілік орнату немесе қарым-қатынасты дамыту құралы ретінде қолданылғанын көруге болады:

مغولستان دا اسين سلطان أبو سعيد ميرزا تخت الغاندا چريك تارتيب باريب ينك دين ناری اسبره دا
 بوغا خان نی یخشی بستی مونینك فتنه سی نيك دفعی غه سلطان أبو سعيد مرزا یونس خان نی بو مناسب تبيله کیم عبد العزیز
 میرزا الغان ایکاجی سی خانیم الیب ایدی عراق وخراسان دین تیلاب طوی لار قلیب
 Бн. 10 b *Sultān Ebū Sa'id*
Mirzā taht alganda çerig tartıp barıp Yangi'dın nari Aspara'da Moğulistān' da Ėsen Buğa Hān'nu
yaḥşı bastı. Munıñ fitnesiniñ defūğa Sultān Ebū Sa'id Mirzā Yūnus Hān'nu bu münāsebet bile kim
'Abdu'1 'Aziz Mirzā alğan egeçisi Hānim'ni alıp edi, 'Irāk ve Horāsān'dın tilep toylar kılıp dostlar
bolup «Сұлтан Абу Саид Мырза таққа отырған кезде Есен Бұға ханға қарсы әскерді басқарған еді... Бұл аласапыранды тоқтату үшін Сұлтан Абу Саид Мырза осыған дейін Абдулатиф Мырзаның әйелі болған (Юнус ханның) әпкесі Ханымға үйленіп... Той жасап достасқан еді» (Shamsiyeu, 2015: 20; Салье, 1958: 22).

«Бабырнама» мәтініндегі әйелдің саяси-дипломатиялық қатынастардағы орнын сипаттайтын тілдік бірліктердің мазмұны «Әйел – ел мен елді табыстырушы, араздықты бітістіруші, жауласқан елді дәнекерлеуші» идеясын сипаттайды.

Нәтижелер

Захир ад-дин Мұхаммед Бабыр «Бабырнама» мәтінінің мазмұнындағы түркі әйелінің қоғамдағы рөлі мәдени дәстүрлер мен рухани-адамгершілік құндылықтарды сақтаушы, оны ұрпақ бойына сіңіруші қызметтері арқылы сипатталады. Шежіре тіліндегі әйел бейнесінің лексемалық деңгейдегі тілдік репрезентациясын негізінен әйел есімдерінен тұратын антропонимдер құрайды.

«Бабырнама» ескерткіші мәтінінде кездесетін әйел есімдері. «Бабырнама» ескерткіші мәтінінде 62 әйел адамның есімдері аталады: Кутлук Нигар ханум *Qutluq Nigār Hānum* قۇتقۇ نىگار خانىم Бн. 8b; Фатима Султан *Fātima Sultān* فاطمه سلطان Бн. 8b; Ханзада биким *Hānzāde Bēgim* خوانزاده بکیم Бн. 8b; Михр Бану биким *Mihr Bānū Bēgim* مهر بانو بکیم Бн. 9a; *Şah Begim Şāh Bēgim* شاخ بکیم Бн.10b; Ядгар Султан биким *Yādgār Sultān Hānum* يدگار سلطان خانىم Бн. 9a; Аға бегім *Ağa Bēgim* آغه بکیم Бн.168a; Рукайя Султан биким *Ruķiyue Sultān Bēgim* رقيه سلطان بکیم Бн. 9a; Исан Даулат биким *İsen Devlet Bēgim* ايسن دولت بکیم Бн. 157a; Салиха Султан биким *Şālīha Sultān Bēgim* صالحه سلطان بکیم (20a), Айша Султан биким *‘Āyīşe Sultān Bēgim* عايشه سلطان بکیم Бн. 20a; Ак биким *Aķ Bēgim* اق بکیم Бн.168a; Кара Куз биким *Qara Kōz Bēgim* كوز بکیم Бн. 168a; Мухиб Султан *Muhib Sultān* محب سلطان Бн. 28a т.б. (Салье, 1958: 483-512). Антропонимдік аталым уәждері түркілік мәдениет пен ислами мәдениеттің сабақтастығына негізделіп, түркі халықтарының әйел болмысы жайлы пайым-түсініктерінің жиынтығын сипаттайды.

Негізгі мәліметтер хан-сұлтандардың әйелдеріне, әпке-қарындастары мен қыздарына қатысты болғандықтан антропонимдер бегім, ханым, сұлтан сияқты титулалық лексемалардың тіркесуі арқылы жасалған. Бабыр жазбаларындағы әйел есімдерінің бір бөлігін таза түркілік антропонимдер (Ақ бегім, Қара Көз бегім, Құтлұқ ханым, Қатақ бегім, Улус аға), негізгі бөлігін түркі және араб-парсы лексемаларынан тұратын аралас антропонимдер (Құтлұқ Нигар ханым, Есен Дәулет бегім, Салиха Сұлтан бегім, Рукайя Сұлтан бегім т.б.) құрайды. «Бабырнама» тіліндегі әйел бейнесін сипаттайтын антропонимдердің жалпы этномәдени мазмұны «сұлу, әдемі, көркем», «сымбатты», «нәзік» «ақылды», «парасатты», «батыл», «сабырлы», «бақытты», «ырысты, құтты», «мейірімді», «қамқор» т.б. мәндерден тұрады.

«Бабырнама» тіліндегі таза түркілік және түркі-араб-парсылық есімдерді тудыратын жиі қолданылатын антропокомпоненттердің бірі – *bēgim*/бегім лексемасы. Титулалық лексеманың түбірі – билеуші тап өкілдеріне, қағанның туыстары мен балаларына тән титулалық лексема *beg* «бек, ханзада, басшы»: *toquz oғuz begleri, budunī KТү.* 34 «тоғыз оғыз бектері, халқы ...» (Айдаров, 1995: 168) ~ қаз., ноғ., құм., ққалп. *bek*. Жалпы түркі тілдеріндегі *bek* ≈ *beg* ≈ *bej* ≈ *bij* сөзінің ерекшелігі ретінде гендерлік негізде жіктелуін айтуға болады: бек → бегім, би → бике, бикеш, бибі, бүбі. Түркі тілдеріндегі -м/-ым/-ім/-им, -ум/-үм қосымшасы антропонимжасамда белсенді түрде қолданылады: Ханым, Айым, Гүлім т.б.

Ескерткіш тіліндегі *bēgim* сөзі арқылы жасалған антропонимдердің екінші сыңарын құрайтын лексемалар қатарында жалпытүркілік дүниетанымда көпмағыналылығымен, символдық-сакралды мәнімен ерекшеленетін түр-түс атаулары да жиі кездеседі: *Aķ Bēgim* اق بکیم Бн.168a антропонимі құрамындағы *aķ* лексемасының мазмұнындағы түске қатысты негізгі семантикадан туындаған «тазалық, пәктік», «сұлулық», «мейірімділік»,

«әділдік», «қасиеттілік» семалары *bəgim* сөзінің мазмұнындағы «тектілік», «әдептілік», «ақсүйектік», «мәдениеттілік» семаларымен сабақтаса отырып, хан-сұлтан әулетінен шыққан әйелдерге қойылатын басты талаптардан туындайтын ата-ананың арман-тілегінің жиынтығын құрайды әрі антропонимнің аталымдық-семантикалық уәжін айқындайды. *Qara Kōz Bəgim* قارا كوز بگيم Бн. 168а антропонимдерінің бірінші сыңарын құрайтын *Qara kōz*/Қаракөз тіркесі қазіргі қазақ антропонимдер жүйесінде дербес есім ретінде кеңінен қолданылады. Этномәдени мазмұнында тура мағынасынан басқа «қасиетті, киелі», «қастерлі», «ұлы, үлкен», «қалың», «қою», «қарапайым көпшілік», «тұңғыық», «терең», «қасірет», «қайғы» т.б. мәндерін сақтаған *qara* лексемасының «мөлдір, тұңғыық, үлкен» семалары *kōz* сөзінің денотаттық мағынасына, яғни соматикалық атауға ерекше белгілер үстемелеп («ерекше әдемі көз», «қап-қара тұңғыық көз», «аялы көз»), антропонимінің семантикалық уәжін сипаттайды.

«Бабырнама» мәтінінде кездесетін түркі-парсылық аралас антропонимдердің бірі – *Qutluq Nigār Hānum* قتق نكار خانيم Бн. 8b. Антропонимнің бірінші сыңары – *Qutluq*/Құтты. Түбірі – *qut* «құт, бақ-береке, ырыс-несібе»: *Anta kisre teñri jarilqazu qutim bar üiün KTү.* 29 «Содан кейін тәңірі жарылқаған бағым бар үшін» (Айдаров, 1995: 177) ~ қаз., ққалп., ноғ. *qut*. Түркі халықтарының мифологиялық танымында құт ұшу қабілетіне ие рух ретінде танылады, үйге, отбасына, жеке адамға ырыс-несібе, береке-бақыт дарытушы кие. Түркі тілдеріндегі есім сөз тудырушы *-лық/лік*(*-дық/-дік, -тық/-тік*), *-луқ/-лүк, -луг/-лүг* морфемасы белсенді жұрнақтар қатарынан орын алады. Қазақ тілінде құтты (құт + ты) тұлғасында қалыптасқан сөз қазақ есімдері құрамында де кездеседі: Құттыбай, Құттыбек, Құттыбала, Құттықыз т.б. Антропонимнің екінші сыңары – *Nigār*/Нигар антропонимі парсы тіліндегі «сурет, бейне» мағынасын беретін نگار сөзімен байланыстыра қарастырылады, яғни негізгі мәні – «сурет сияқты әдемі, сұлу, мінсіз». Күрделі антропонимнің үшінші сыңары – *hānum*/ханым «ханның әйелі, ханның анасы» титулалық лексемасы Захир ад-дин Мұхаммед Бабырдың анасы, Жүсіп ханның қызы – Құтлық Нигярдың тегі мен мәртебесіне сәйкес, бойжетіп, тұрмысқа шыққаннан кейін қосылған сияқты. Есімнің этномәзмұны «текті», «ырыс-несібелі, құтты», «сұлу», «мәртебелі», «ханның анасы, ханның әйелі» семаларының жиынтығынан тұрады.

Мұхаммед Бабыр заманындағы әйелдердің қоғамдағы рөлі және «әйелге құрмет» идеясы. Ұлы Моғол империясының негізін қалаушы Мұхаммед Бабырдың жазбалары – тек саяси оқиғалардың жылнамасы немесе әулеттің генеалогиялық шежіресі ғана емес, сонымен бірге оның жеке тұлғалық қасиеттерін, отбасы мүшелерімен қарым-қатынасын, әйелдерге деген көзқарасын сипаттайтын маңызды тарихи-лингвистикалық мұра. Мұхаммед Бабырдың әйелдер жайлы ақпараты XV-XVI ғасырларда Орталық Азияны мекендеген түркі әйелдерінің тұрмыс-тіршілігі мен қоғамдағы орнын айқындайды.

Мұхаммед Бабыр өз айналасындағы әйелдер туралы барлық мәліметтерді – олардың шежірелік тегін, бастан кешкен оқиғаларын толық жазу арқылы әйелдің бала тәрбиесіндегі, қоғамдағы орнын көрсетуді мақсат еткенін, әйелдерге мейірімділікпен, құрметпен қарауды, сүйген жарға адал болуды үндейді. «Бабырнама» тіліндегі әйел бейнесінің синтаксистік және мәнмәтіндік деңгейдегі тілдік бірліктерінің этномәдени және этнотанымдық мазмұны бойынша: әйел – адамзат тіршілігінің негізі, ұрпақ болашағын айқындайтын өмір айнасы, қоғамның қозғаушы күші, сұлулық пен даналықтың, бірлік пен берекенің ұйтқысы, мейірім мен шапағат көзі; әйел – ана, ақылшы, тәрбиеші, шаңырақтың береке-ырысы.

Бабыр жазбаларында инаугурация кезінде ханды ақ киізге әйелімен бірге отырғызу дәстүрі де болғаны суреттеледі: یونس خان انيك قیزی ایسن دولت بکیم نی الدی مغول تورا سی بیله خان نی یونس خان انیک قیزی ایسن دولت بکیم نی بیر اق کییز استیکا اولتور غوزوب خان کوتاردیلار Бн. 10b *Yūnus Hān Anıñ kızı Ėsen Devlet Bėgim'ni aldı. Moğul töresi bile hānnı ve Ėsen Devlet Bėgim'ni bir aq kiyiz üstige olтурғузup hān köterdiler* (Салье, 1958: 31) «Юнус хан оның қызы Есен Дәулет бегімге үйленеді. Моғол дәстүрі бойынша үйлену рәсімі өткізіліп, Жүніс хан мен Есен Дәулет бегім ақ киізге көтеріліп, хан етіп жарияланады. Бұл түркі қоғамындағы ханның әйеліне деген үлкен құрметті, қоғамдағы әйел орнының маңыздылығын сипаттайды.

«Бабырнама» мәтінінде жаңа түскен келіннің бетін ашу дәстүрі жайлы мәліметтер де сақталған, мысалы: ینه برخانزاده بکیم ایدی ترمز خانزاده لاری دین ایدی مین سمرقندغه بییش یاشیم دا سلطان احمد میرزا قاشیغه کیلکان فرصت ته آلیب ایدی هنوز یوز یاپوғы бар ایدی ترکانه رسم بیله منکا بویوردی لار من یوزینی اچتیم Бн. 20b *Yana bir Hānzāde Bėgim ědi. Tirmiz hānzāderidin ědi. Mēn Semerqand'ga bēş yaşımda Sultān Aḥmed Mırzā qaşığa kēlgen furşatta alıp ědi. Henüz yüz yapuğı bar ědi. Türkāne resm bile maña buyurdılar, mēn yüzini açtum.* (Shamsiyev, 2015: 37; Салье, 1958: 31) «Тағы бір әйелі Термез ханзадаларынан шыққан Ханзада Бегім еді. Мен бес жасымда Самарқанға келгенде ол енді үйленген еді, әлі беті ашылмаған еді. Түрік дәстүрі бойынша бетін ашу маған бұйырды». Беташар дәстүрі де түркі мәдениетіндегі ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан жаңа түскен жас келінге көрсетілетін үлкен құрмет.

Әйел-ана ұл тәрбиелей отырып, ел мен жер иесін тәрбиелейді, қыз тәрбиелей отырып тұтас ұлтты тәрбиелейді. Бабыр заманындағы сүйікті жар, ардақты ана, ибалы қыз, инабатты келін, қамқор әпке-қарындас, дана әже ұғымдарының жиынтығынан тұратын әйел бейнесі қазіргі түркі халықтарының дәстүрлі рухани мәдениетіндегі әйел бейнесінің өзегін құрайды.

Қорытынды

«Бабырнама» – шағатай жазба әдеби тілінде жазылған түркі халықтарының аса құнды тарихи-лингвистикалық мұрасы. Тарихи шежіреде XV-XVI ғасырлардағы қазақ хандары жайлы деректердің сақталуы, әйелдердің қоғамдағы орнын сипаттайтын салт-дәстүрлердің қазіргі қазақ мәдениетімен ұштасып жатуы, тіліндегі қарлұқтық белгілермен қатар, қазақ тіліне тән қыпшақтық белгілердің молынан қолданылуы, әйел есімін білдіретін таза түркілік антропонимдердің немесе олардың компоненттерінің қазақ тілі антропонимдер жүйесінде белсенді қолданыста болуы (Қаракөз, Ақбике, Ақбегім, Бегім т.б.) «Бабырнама» ескерткішін ескі қазақ жазба тілінің де үлгісі ретінде қарастыруға толық мүмкіндік береді.

Захир ад-дин Мұхаммед Бабырдың дәстүрлі мәдениетті өзге мәдениеттердің ықпалынан сақтауға, түркілік дүниетанымды насихаттауға, түркілердің тарихи шежіресін келер ұрпаққа жеткізуге бағытталған шығармасынан әйелдің қоғамдағы рөлі мен әйел құқығы, отбасы мен бала тәрбиесіндегі орны, қыз баланың тәрбиесі, әйелдің әдеби т.б. мәселелер де орын алады. Тілдік деректердің мазмұны Мұхаммед Бабырдың әйелдерге аса құрметпен, мейірімділікпен, қателіктеріне кешіріммен қарағанын көрсетеді. Жазба мұра тіліндегі әйелге қатысты тілдік бірліктер лексемалық, синтаксистік және мәнмәтіндік деңгейлерді қамти отырып, XV-XVI ғасырларда Орталық

Азияны мекендеген түркі халықтарының дүниетанымындағы әйел болмысы жайлы тұжырымдамалық ойды сипаттайды.

Әйелдердің құқықтық еркіндігі мен билікке ықпалы, кей жағдайларда жаугершілікте олжаға түскен күндерге бостандық берілуі, күйеуінен ажырасу құқығының болуы XV-XVI ғасырларда Орталық Азияны мекендеген түркі халықтары белгілі бір дәрежеде ізгілік пен гендерлік теңдікке негізделген қоғамдық-әлеуметтік орта қалыптастырғанын көрсетеді. Саяси-дипломатиялық немесе әулетаралық қарым-қатынастарды ретке келтірудің негізгі тетігі ретінде құдандалық, қыз беріп-қыз алысу дәстүрі кеңінен таралғанын; жаугершілік кезінде қыз-келіншектердің олжаға түсіп, өзі қаламаған адамдарға «сый» ретінде ұсынылғанын, әмеңгерлік салттың қолданыста болғанын тілдік деректер дәйектейді. Сондай-ақ, Бабыр заманындағы әйелдердің жеке өміріндегі мұндай қиындықтар мен қайшылықтар әйелдің ақыл-парасатына сәйкес реттеліп, олардың үлкен құрметке ие болғанын да «Бабырнама» тіліндегі әйелге қатысты тілдік репрезентацияның этномәдени мазмұны айқындайды.

XV-XVI ғасырларда шағатай жазба тілінде жазылған түркі мұрасы «Бабырнама» ескерткіші мәтініндегі әйел бейнесін сипаттайтын лексемалық деңгейдегі тілдік репрезентанттар арқылы әйел есімдерінің аталымдық-семантикалық уәжі анықталды; синтаксистік және мәнмәтіндік деңгейдегі тілдік репрезентанттар мазмұны негізінде хан-сұлтандар әулетінің және әулетке қатысы бар әйелдердің шыққан тегі, түр-келбеті, мінез-құлқы, іс-әрекеті, басынан өткізген оқиғалары мен құқы жайлы ақпараттар талданып, әйелдер қауымының отбасындағы және қоғамдағы орны анықталды. «Бабырнама» тіліндегі әйел бейнесі, әйел болмысы жайлы көзқарасты айқындайтын тілдік бірліктердің жалпы этно-мәдени мазмұны түркі халқының дәстүріндегі ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан әйел-анаға деген ерекше құрметті сипаттайды.

Шартты қысқартулар:

БН – «Бабырнама» ескерткішінің мәтіні

КТҮ.31 – Күлтегін, үлкен жазба

Әдебиет

Айдаров Ғ., 1995. Күлтегін ескерткіші. Алматы: Ана тілі. 232 б.

Бабур-наме. Записки Бабура, 1958. Перевод. М. Салье. Ташкент: Издательство АН УзССР. 528 с.

Бабыр Захир ад-дин Мұхаммед. Бабырнама, 1993. Аударған Б.Қожабеков. Алматы: Ататек. 448 б.

Благова Г.Ф., 1954. Характеристика грамматического строя (морфологии) старобухарского литературного языка конца XV в. По «Бобур-наме». Москва. 17 с.

Благова Г.Ф., 1966. К истории изучения «Бобур-наме» в России. Тюркологический сборник: к 60-летию А.Н. Кононова. Москва: Наука. С.168-176.

Благова Г.Ф., 1994. Бобур-наме. Язык, прагматика текста, стиль: К истории чагатайского литературного языка. Москва: Наука. 403 с.

Ескеева М., 2011. Көне түркі жазба ескерткіштерінің лингвофилософиялық негізі. Астана: Сарыарқа. 319 б.

Ильминский Н.И., 1857. Бабер-намэ или Записки Султана Бабера. Казань. 508 с. <https://nodir.natlib.uz/Record/Details/17985>

Кляшторный С. Г., 1981. Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках. Тюркологический сборник. Москва: Наука. С. 131-137.

Кондыбай С., 2005. Казахская мифология. Алматы: Нұрлы әлем. 272 с.

Философия, 2005. Құрастырған Т.Ғабитов. Алматы. 400 б.

Arat R., 1970. Baburname. Babur'un Hatıratı. İstanbul. 403 s.

Beveridge A. S., 1922. The Bābur-nāma in English (Memoirs of Bābur) Translated from the original Turki Text Zahiru'd-dīn Muḥammad Bābur Pādshāh Ghāzī. London: Luzac. 880 p.

Gülbeden, Hümayunname. 1987. Farsçadan çeviren Abdürrab Yelgar. Ankara: Türk Tarih Kurumu. 368 s.

Mukherjee S., 2001. Royal Mughal Ladies and Their Contributions. New Delhi: Gyan Publishing House. 286 p.

Zahiriddin Muhommad Bobur. Boburnoma, 2015. Nashrga tayyorlovchi P. Shamsiyev. Toshkent: Yangi asr avlodi. 704 b.

Reference

Aidarov Ğ., 1995. Kültegin eskertkishi [The monument of Kultegin]. Almaty: Ana tili. 232 p. [in Kazakh].

Babur-name. Zapiski Babura, 1958. Perevod. M. Sal'e [Babur-name. The Memoirs of Babur].. Tashkent: Izdatel'stvo AN UzSSR. 528 p. [in Russian].

Babyr Zakhir ad-din Mukhammed. Babyrnama, 1993. Audarğan B.Qojabekov. Almaty: Ataek. 448 p. [in Kazakh].

Blagova G.F., 1954. Kharakteristika grammaticheskogo stroya (morfologii) starouzbekskogo literaturnogo yazyka kontsa XV v. Po «Bobur-name» [Characteristics of the grammatical structure (morphology) of the Old Uzbek literary language of the late 15th century, based on 'Babur-name']. Moskva. 17 p. [in Russian].

Blagova G.F., 1966. K istorii izucheniya «Babur name» v Rossii [On the history of the study of 'Babur-name' in Russia]. Tyurkologichskiy sbornik: k 60-letiyu A.N. Kononova. Moskva: Nauka. P.168-176. [in Russian].

Blagova G.F., 1994. Babur-name. Yazyk, pragmatika teksta, stil': K istorii chagatayskogo literaturnogo yazyka [Babur-name. Language, Text Pragmatics, Style: Toward a History of the Chagatai Literary Language]. Moskva: Nauka. 403 p. [in Russian].

Eskeeva M., 2011. Köne türki jazba eskertkishteriniñ lingvofilosofiyalıq negizi [Linguophilosophical basis of the ancient Turkic written monuments]. Astana: Saryarqa. 319 b. [in Kazakh].

Il'minskiy N.I., 1857. Baber-name ili Zapiski Sultana Babera [Babur-name, or The Memoirs of Sultan Babur]. Kazan'. 508 p. <https://nodir.natlib.uz/Record/Details/17985> [in Russian].

Klyashtorny S. G., 1981. Mifologicheskie syuzhety v drevnetyurkskikh pamyatnikakh [Mythological themes in ancient Turkic monuments]. Tyurkologichskiy sbornik. Moskva: Nauka. S. 131-137. [in Russian].

Kondybay S., 2005. Kazakhskaya mifologiya [Kazakh mythology]. Almaty: Nürly álem. 272 s. [in Russian].

Filosofiya, 2005. Qurastyrgan T.Gabitov. Almaty: Raritet. 400 b. [in Kazakh].

Arat R., 1970. Baburname. Babur'un Hatıratı. İstanbul. 403 s. [in Turkish].

Beveridge A. S., 1922. The Babur-nama in English (Memoirs of Babur) Translated from the original Turki Text Zahiru'd-din Muḥammad Bābur Padshah Ghazi. London: Luzac. 880 p.

Gülbeden, Hümayunname. 1987. Farschadan cheviren Abdürrab Yelgar. Ankara: Türk Tarih Kurumu. 368 s. [in Turkish].

Mukherjee S., 2001. Royal Mughal Ladies and Their Contributions. New Delhi: Gyan Publishing House. 286

Zahiriddin Muhommad Bobur. Boburnoma, 2015. Nashrga tayyorlovchi P. Shamsiyev. Toshkent: Yangi asr avlodi. 704 p. [in Uzbek].

Leyden J., Erskine W., 1922. Memoirs of Zehir-ed-din Muhammed Babur Emperor of Hindustan. Written by himself translated by Leyden J., Erskine W. Oxford University Press. 426p.

Авторлар туралы мәлімет:

Ескеева Мағрипа Қайнарбайқызы, филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: 57192307825

Халметов Алишер Рахимжанович докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

Information about authors:

Yeskeyeva Magripa, Doctor of Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: 57192307825

Khalmetov Alisher, PhD Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Сведения об авторах:

Ескеева Мағрипа Қайнарбаевна, доктор филологических наук, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилёва, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

Scopus ID: 57192307825

Халметов Алишер Рахимжанович, докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилёва, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

Авторлық үлес:

М.Қ. Ескеева «Бабырнама» мәтіні бойынша материалдар жинап, талдаулар жасады және зерттеудің жалпы тұжырымдамасы мен әдіснамасын әзірледі.

А.Р. Халметов материалдарды «Бабырнаманың» факсимилесі бойынша жинап, оларды интерпретациялауға қатысты, сондай-ақ қолжазбаны редакциялап, баспаға дайындады.

Author contributions:

M.K. Yeskeyeva collected and analyzed the materials related to "Baburnama", and also developed the general concept and methodology of the research.

A.R. Khalmetov collected and analyzed the materials on the facsimile of "Baburnama", performed the analysis and interpretation of the materials, and also edited the manuscript for publication.

Авторский вклад:

М.К. Ескеева осуществила сбор и анализ материалов по «Бабурнаме», а также разработала общую концепцию и методологию исследования.

А.Р. Халметов осуществил сбор материалов по факсимиле «Бабурнаме», выполнил анализ и интерпретацию материалов, а также осуществил редактирование рукописи и подготовку её к публикации.

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Мүдделер қақтығысы.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

Article

Лексемы питания в средневековом памятнике «Тарджуман» (XIV в.)¹
(на материале «*Kitāb-i mağmūʿ-i tarğumān-i turkī wa ʿağamī wa muğālī wa fārsī*»))

Б. Джубатова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3653-5870>(E-mail: baiyan.zhubatova@kaznu.edu.kz)

ARTICLE INFO

Ключевые слова:
лексика питания,
«Тарджуман»,
мамлюки,
культурные
лакуны,
переводческая
стратегия,
экспликация,
историко-
сравнительный
анализ,
семантика,
еда, напитки,
молочные
продукты.

ГРНТИ 16.27.07

DOI: <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-3-139-160>

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена анализу лексем питания, представленной в средневековом арабско-тюркском словаре XIV века «*Kitāb-i Mağmūʿ-i Tarğumān-i Turkī wa ʿAğamī wa Muğālī wa Fārsī*» («Тарджуман»), рассматриваемой как источник реконструкции языковой и культурной картины мира тюрков-мамлюков. Актуальность работы обусловлена необходимостью комплексного изучения лексики питания как культурно значимого пласта языка, отражающего хозяйственный уклад, социальную структуру, религиозные представления и межкультурные контакты. Цель исследования заключается в выявлении семантических, структурных и социокультурных особенностей лексем питания и определении её роли в репрезентации пищевых практик мамлюкского общества. Материалом исследования послужил тринадцатый тематический раздел словаря, посвящённый еде, напиткам и молочным продуктам. Методологическую основу составили методы историко-сравнительного, семантического, этимологического и культурно-исторического анализа. В работе используются данные «Диван лугат ат-тюрк» Махмуда Кашгари и современного казахского языка для выявления исторической преемственности, семантической эволюции и степени сохранности тюркской лексики питания, а также результаты историко-культурных исследований в мамлюковедении. Анализ лексики питания проведён в контексте междисциплинарного подхода, объединяющего историческую лингвистику, этнолингвистику и культурную антропологию. Особое внимание уделяется переводческим стратегиям автора словаря, связанным с передачей

¹Исследование выполнено в рамках научного проекта «BR28712621 «Рукописное наследие Казахстана: реестрирование, реставрация, научная каталогизация, оцифровка и комплексные кодикологические исследования»

специфических реалий и преодолением лакун между тюркской и арабской культурами. В результате исследования установлено, что пищевая лексика «Тарджумана» отражает кочевой тип хозяйства и мясо-молочную модель питания тюрков-кипчаков. Наиболее репрезентативными представляются наименования мясных и молочных продуктов, относящихся к пищевой культуре. Установлено, что автор словаря активно применяет развернутые описания и сравнительные конструкции для передачи реалий, отсутствующих в арабской культуре, что позволяет рассматривать данную переводческую стратегию как средство преодоления культурных лакун. Особое внимание уделено лексике алкогольных напитков, отражающей специфику культурных контактов в мамлюкском обществе. Лексика питания выполняет не только номинативную, но и социально-символическую функцию, выступая маркером власти, статуса и этнокультурной идентичности. Исследование демонстрирует, что средневековые переводные словари являются важными этнокультурными источниками для реконструкции истории и культуры тюркских народов. Анализ лексики питания показывает, что она обладает высокой степенью устойчивости: значительная часть лексических единиц (около 80%) сохранилась в современном казахском языке, что является показателем преемственности и глубокой исторической укорененности мясо-молочной модели питания в тюркской культуре.

Б.Жұбатова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан Республикасы

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3653-5870>

(E-mail: baiyan.zhubatova@kaznu.edu.kz)

«Тарджуман» (XIV ғ.) жазба ескерткішіндегі тағамға қатысты лексемалар
(«*Kitāb-i maǧmūʿ-i tarǧumān-i turkī wa ʿaǧamī wa muǧālī wa fārsī*» материалы бойынша)

Аннотация. Зерттеу жұмысы XIV ғасырдағы ортағасырлық араб-түркі сөздігі («*Kitāb-i maǧmūʿ-i tarǧumān-i turkī wa ʿaǧamī wa muǧālī wa fārsī*» («Тарджуман») материалында берілген тағамға қатысты атауларды талдауға арналған және ол түркі-мәмлүк әлемінің тілдік-мәдени бейнесін реконструкциялаудың дереккөзі ретінде қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі тағам лексикасының тілдің мәдени мәні бар қабаты ретінде кешенді түрде зерттеу қажеттілігімен айқындалады, өйткені ол халықтың айналысқан шаруашылық құрылымын, қоғамдағы әлеуметтік жүйені, діни ұстанымдарды және мәдениетаралық байланыстарды бейнелейді. Зерттеудің

Received 28 April 2026. Revised 30 May 2026. Accepted 02 July 2026. Available online 30 September 2026.

For citation: Б. Джубатова Лексемы питания в средневековом памятнике «Тарджуман» (XIV в.) (на материале «*Kitāb-i maǧmūʿ-i tarǧumān-i turkī wa ʿaǧamī wa muǧālī wa fārsī*») // Turkic Studies Journal. 2026. Т. 8. № 3. 139-160 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-3-139-160>

For citation: B. Jubatova Food vocabulary in the Medieval written monument “Tardjuman” (14th Century) (Based on the material of “*Kitāb-i maǧmūʿ-i tarǧumān-i turkī wa ʿaǧamī wa muǧālī wa fārsī*”) // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 3. P. 139-160. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-3-139-160>

мақсаты – тағам лексикасының семантикалық, құрылымдық және әлеуметтік-мәдени ерекшеліктерін анықтау және оның мәмлүктер қоғамындағы тағам практикаларына қатысты рөлін айқындау. Зерттеу материалы ретінде сөздіктің он үшінші тақырыптық бөлімі алынды. Бұл бөлім тамақ, сусындар және сүт өнімдерінің атауларына арналған. Зерттеудің әдістемелік негізін тарихи-салыстырмалы, семантикалық, этимологиялық және мәдени-тарихи талдаулар құрайды. Түркі тағамдары лексикасының тарихи сабақтастығын, семантикалық эволюциясын және қазіргі қазақ тілінде сақталуын анықтау мақсатында Махмуд Қашқаридің «Диуан лұғат әт-түрк», қазіргі қазақ тілінің деректері, сондай-ақ мәмлүктанудағы тарихи және мәдени зерттеулердің нәтижелері пайдаланылады. Тағам лексикасын талдау тарихи лингвистиканы, этнолингвистиканы және мәдени антропологияны біріктіретін пәнаралық тәсіл аясында жүргізіледі. Сөздік авторының түркі мәдени реалийлерін жеткізуде және түркі мен араб мәдениеттері арасындағы айырмашылықтарды түсіндіруде қолданған аударма стратегияларына ерекше назар аударылады. Зерттеу «Тарджумандағы» тағам лексикасының көшпелі өмір салтын ұстанған түркі-қыпшақтардың тамақтану рационасында ет пен сүттің ерекше маңызға ие екенін көрсетеді. Ең көп кездесетін тағам атаулары ет және сүт өнімдерімен байланысты және олардың көпшілігі (80% жуығы) қазіргі қазақ тілінде сақталған. Бұл түркі тамақтану мәдениетіндегі сабақтастықтың жоғары деңгейін көрсетеді. Сөздіктің авторы араб мәдениетінде жоқ реалийлерді жеткізу үшін егжей-тегжейлі сипаттамалар мен салыстыруларды белсенді түрде қолданатыны анықталды, бұл аударма стратегиясын мәдени кедергілерді жою құралы ретінде қарастыруға болатынын көрсетеді. Мәмлүк қоғамындағы мәдени байланыстардың ерекше сипатын көрсететін алкогольді ішімдіктердің сөздік қорына ерекше назар аударылады. Тамақтану сөздігі тек номинативті ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік-символдық функцияны да атқарады. Олар биліктің, мәртебенің және этномәдени сәйкестіктің белгісі ретінде қызмет етеді. Зерттеу ортағасырлық аударма сөздіктердің түркі халықтарының тарихы мен мәдениетін реконструкциялауда маңызды этномәдени дереккөздер болып табылатынын көрсетеді.

Кілт сөздер: тағам лексикасы, Тарджумана, мәмлүктер, мәдени лакуналар, аударма стратегиясы, экспликация, тарихи-салыстырмалы талдау, семантика, тағам, сусындар, сүт өнімдері.

B. Jubatova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3653-5870>

(E-mail: baiyan.zhubatova@kaznu.edu.kz)

Food vocabulary in the Medieval written monument “Tardjuman” (14th Century)

(Based on the material of “Kitāb-i maǧmū‘-i tarǧumān-i turkī wa ‘aǧamī wa muǧālī wa fārsī”)

Abstract. This article examines food-related vocabulary in the fourteenth-century Arabic-Turkic dictionary Kitāb-i Maǧmū‘-i Tarǧumān-i Turkī wa ‘Aǧamī wa Muǧālī wa Fārsī (“Tardjuman”), considering it as a source for reconstructing the linguistic and cultural worldview of the Turkic Mamluks. The relevance of the study lies in the need for a comprehensive

investigation of food vocabulary as a culturally significant component of language that reflects economic organization, social structure, religious beliefs, and intercultural interactions. The study aims to identify the semantic, structural, and sociocultural characteristics of food-related vocabulary and to determine its role in representing the dietary practices of Mamluk society. The research is based on the thirteenth thematic section of the dictionary, which is devoted to food, beverages, and dairy products. The methodological framework combines historical, comparative, semantic, etymological, and cultural-historical approaches. Drawing on data from Mahmud al-Kashgari's *Dīwān Luġāt at-Turk* and the modern Kazakh language, the study traces historical continuity and semantic evolution and assesses the degree to which Turkic food-related vocabulary has been preserved. The analysis also incorporates findings from historical and cultural studies of Mamluk society. An interdisciplinary approach integrating historical linguistics, ethnolinguistics, and cultural anthropology is employed. Particular attention is paid to the strategies used by the dictionary's compiler to convey culturally specific information and bridge the cultural gap between Turkic and Arabic societies. The findings demonstrate that the food vocabulary of the *Tardjuman* reflects the nomadic economic system and meat-and-dairy dietary model of the Turkic Kipchaks. The most representative lexical groups are the names of meat and dairy products, many of which have been preserved in modern Kazakh, indicating a high degree of continuity in Turkic food culture. The dictionary's compiler actively employs extended descriptions and comparisons to convey realia that were unfamiliar or absent in Arabic culture. This translation strategy can therefore be interpreted as a means of overcoming cultural lacunae. Particular attention is also given to the vocabulary of alcoholic beverages, which reflects the specific characteristics of cultural interaction within Mamluk society. Food vocabulary serves not only a nominative function but also a sociocultural and symbolic one, functioning as a marker of power, social status, and ethnocultural identity. The study demonstrates that medieval bilingual dictionaries constitute valuable sources for reconstructing the history and culture of Turkic peoples. The analysis further indicates a high degree of stability in food-related vocabulary, with approximately 80% of the identified lexical units preserved in modern Kazakh. This continuity points to the deep historical rootedness of the meat-and-dairy dietary model in Turkic culture. Overall, the findings contribute to a better understanding of the linguistic and cultural heritage of the Turkic Mamluks and demonstrate the value of historical lexicographic sources for tracing the continuity and transformation of Turkic vocabulary.

Keywords: food-related vocabulary, “*Tardjuman*”, Mamluks, cultural lacunae, translation strategy, explication, historical-comparative analysis, semantics, food, beverages, dairy products.

Введение

В современной тюркологии и зарубежном мамлюковедении лексика питания изучается в контексте социальной и культурной истории этноса. Так, в словаре Махмуда Кашгари фиксируются многочисленные наименования пищи, отражающие кочевой уклад и хозяйственные практики тюркских народов. Это позволяет рассматривать лексику питания как важный источник реконструкции культурно-исторических реалий.

Исходя из вышеизложенного, в настоящем исследовании под лексикой питания (или пищевой лексикой) понимается совокупность языковых единиц, обозначающих продукты питания, блюда и напитки, которые отражают культуру питания, хозяйственный уклад и культурные традиции этноса.

Пищевая лексика является важным компонентом любого языка, отражая повседневную жизнь, экономическую деятельность и культурное взаимодействие. Особое значение в этом отношении приобретают средневековые лексикографические источники, поскольку они сохраняют лингвистический материал, документирующий контакты между различными этническими и языковыми общностями. Арабско-тюркский словарь XIV века *Kitāb-i mağmūʿ-i tarğumān-i turkī wa ʿağamī wa muğālī wa fārsī* («Тарджуман») представляет собой ценный лингвистический источник, содержащий широкий спектр лексических единиц, связанных с едой и напитками, технологией их приготовления, утварью и пищевыми практиками. Основанием для обращения к кулинарной лексике «Тарджумана» является растущий интерес к исторической лексикологии и реконструкции культурных явлений с помощью лингвистических данных.

Актуальность исследования обусловлена тем, что лексика питания является культурно значимым пластом словарного состава языка, которая обладает двойственной природой. С одной стороны, она характеризуется семантической и функциональной подвижностью, обусловленной изменениями кулинарных практик, межкультурных контактов, типов хозяйств и быта, а с другой стороны, она аккумулирует в себя устойчивую культурную информацию о пищевом поведении, этнокультурную самобытность этноса. Таким образом, лексика, связанная с пищей, функционирует как важный компонент языковой картины мира у этноса, совмещая в себе динамические и консервативные свойства. Обращение к материалу средневекового словаря «Тарджуман» позволяет углубить понимание языковых процессов, протекавших в условиях интенсивного взаимодействия тюркского и арабского миров в эпоху мамлюкского правления на Ближнем Востоке. Несмотря на высокую ценность данного памятника, наименования пищи и напитков, представленные в нем, не получили достаточно системного и комплексного описания в рамках современной лингвистики, что свидетельствует о наличии исследовательского пробела и определяет научную значимость данной работы.

В современной лингвистике стало актуальным изучение вопросов взаимоотношения культуры и языка, влияния культуры на формирование и развитие языка. Очевидно, что тюркско-арабские отношения, начавшиеся в древние времена и продолжавшиеся несколько веков, оказали влияние на культуру и язык двух народов. История многовековых языковых и этнокультурных связей между арабским и тюркским народами должна занимать определенное место в системе человеческих ценностей. Всестороннее изучение особенностей тюркско-арабских языковых и культурных контактов с помощью использования в качестве ценных источников письменных памятников, появившихся в период мамлюкского правления (XIII-XV вв.), является актуальным не только для востоковедения, но и для источниковедения, исторической лингвистики, тюркологии, культурологии, кыпчаковедения и мамлюковедения. В связи с тем, что письменный источник «Тарджуман» является лексикографическим трудом, который включает такие языки как тюркский, арабский и монгольский, повышается актуальность исследования.

Цель данной статьи – проведение всестороннего анализа пищевой лексики, представленной в «Тарджумане» (XIV век), и определить её языковые и культурные особенности. Для достижения поставленной цели решаются задачи: (1) пересмотреть систематизацию пищевой лексики, связанной с пищевой практикой; (2) проанализировать их семантическую структуру и преемственность путем сравнения пищевой лексики с «Диван лугат ат-турк» Махмуда Кашгари (XI в.); (3) выявить влияние языковых контактов на формирование данного лексического пласта; (4) интерпретировать культурно-исторический фон лексических единиц, привлекая результаты научных исследований в области смежных наук.

Объектом исследования выступает лексико-семантическая группа «питания», представленная в «Тарджуман».

Новизна исследования заключается в целенаправленном изучении пищевой лексики «Тарджумана» как объекта лингвистического исследования. В статье предлагается структурированная классификация пищевой лексики, выявляются семантические связи внутри лексикона и демонстрируется потенциал словарного материала для реконструкции аспектов средневековой пищевой культуры мамлюков тюркско-кипчакского происхождения на Ближнем Востоке. Лексика питания рассматривается как символ власти, показателем социальной иерархии, степени религиозности власти. Стратегия автора «Тарджуман» в переводе лексики питания на арабский язык, культурная лакуна, возникшая из-за разницы пищевых практик и решение таких задач переводчиком, – эти вопросы рассматриваются впервые.

Развитие междисциплинарных подходов обуславливает выход проблематики средневековой тюркской пищевой лексики за пределы лингвистического анализа и предопределяет необходимость её комплексного изучения. В связи с этим тюркская пищевая лексика рассматривается в контексте социокультурно-этнической идентичности. Пищевая лексика средневековых письменных памятников выступает как социально-культурный маркер. Рассматриваемая проблематика коррелирует с приоритетными направлениями современной казахстанской тюркологии и сохраняет свою научную актуальность.

Арабские буквы в статье переданы системой научной транслитерации, использованной А. Гарковцом в своем издании «Тарджуман».

Материалы и методы исследования

Основную эмпирическую базу исследования составляет лексикографический труд XIV века «Kitāb-i Maǧmūʿ-i Tarǧumān-i Turkī wa ʿAǧamī wa Muǧālī wa Fārisī» («Тарджуман»), созданный в Египте и отражающий языковую практику двуязычной мамлюкско-кипчакской среды. Указанный письменный памятник был ориентирован на удовлетворение прикладных коммуникативных потребностей средневекового общества. В качестве дополнительных источников привлечены «Словарь аюбидских, мамлюкских и османских терминов арабского, персидского и тюркского происхождения» Хасана Халлака и Аббаса Себага и «Словарь историзмов Египта мамлюкского периода» Мухаммада Ахмада Дахмана на арабском языке.

В качестве источниковедческой базы исследования привлечено современное научное издание письменного памятника, подготовленное А. Н. Гаркавцом (Гаркавец, 2019), в котором осуществлены транскрипция и реконструкция текста, а также систематизация лексикографического материала. Данное издание может рассматриваться как репрезентативный и надежный источник, обеспечивающий доступ к исторически аутентичному лексическому корпусу кулинарной лексики.

В методологическом отношении издание А. Гаркавца выполняет двойную функцию: во-первых, оно служит эмпирической базой, предоставляя верифицированный текстовый материал для анализа; во-вторых, выступает основанием для постановки новых исследовательских задач, ориентированных на выявление экстралингвистических параметров функционирования антропонимов в социокультурном пространстве мамлюкского общества.

В словаре «Тарджуман» репрезентирована тюркская пищевая лексика, функционировавшая в сфере повседневной коммуникации соответствующей эпохи, что позволяет рассматривать данный источник как значимый материал для реконструкции внутренней языковой и культурной организации мамлюкского общества.

Принципы отбора кулинарной лексики и способ интерпретации материала, реализованные средневековым автором, носят неслучайный характер: включённая в словарь пищевая лексика образует корпус социо- и культурно маркированных единиц, отражающих взаимодействие арабской и тюркской языковых традиций и обладающих высокой степенью воспроизводимости в коммуникативной практике средневекового социума.

С целью выявления и уточнения семантических и этимологических характеристик, а также динамики развития средневековой тюркской кулинарной лексики как автономных языковых единиц в исследовании были привлечены специализированные издания: словарь М. Дахмана (Dahmaan, 1990), фиксирующий историческую лексику эпохи мамлюков в Египте, и комплексный словарь (Khallaq, Sebah, 1999), охватывающий терминологию арабского, персидского и тюркского происхождения, функционировавшую в периоды айюбидов, мамлюков и османской эпохи.

Методологическая база исследования формируется в рамках комплексного междисциплинарного подхода, интегрирующего методы исторической лексикологии, этнолингвистики и лингвистической антропологии. Еда в современных гуманитарных исследованиях рассматривается не только как элемент материальной культуры, но и как важная составляющая символической и языковой системы общества. Как показывает К. Герхардт, пища и язык обладают сходной структурной организацией и выполняют аналогичные социальные функции: они культурно обусловлены, участвуют в формировании идентичности и отражают социальные различия. В этом контексте лексика питания представляет собой значимый аналитический материал, позволяющий выявить культурные контакты, процессы заимствования и трансформации традиций. Таким образом, анализ лексики питания открывает возможности для изучения социальной и культурной истории.

Применение данного подхода к мамлюкскому материалу позволяет рассматривать пищевые практики не только на уровне потребления и социальной стратификации (как это показано в работах А. Леванони), но и на уровне языка, через который фиксируются

и передаются культурные особенности. В частности, анализ кулинарной лексики позволяет выявить влияние различных традиций – арабской, персидской и тюркской – в формировании пищевой культуры мамлюкской эпохи. Исследование опирается на концептуальные положения А. Леванони (Levanoni, 2009), в соответствии с которыми социальные практики, включая пищевые, интерпретируются как социально значимое явление.

Историко-социальный контекст исследования формируется на основе концепций школы мамлюковедения А. Леванони, посвящённых анализу социальной структуры и функционирования дворцовых институтов мамлюкского общества. В указанных работах акцентируется значимость культурных маркеров, включая язык и еду, в процессах конструирования и поддержания групповой идентичности, а также приводятся исторические факты, значимые для изучения темы еды в языке.

Исследование основано на междисциплинарном подходе, сочетающем методы исторической лингвистики и историко-культурной интерпретации. Пищевая лексика памятника XIV века анализируется с применением метода семантических полей, что позволяет выявить структурные связи между лексическими единицами, их функциональную нагрузку и культурную маркированность. Дополнительно привлекается этимологический анализ для определения происхождения лексики и выявления «следов» межкультурных контактов.

Представленные теоретические положения ранее не были интегрированы в практику лексического анализа средневековых источников, включая словарь «Тарджуман», что обуславливает их использование в настоящем исследовании в качестве контекстуальной модели интерпретации. При анализе лексики питания учитывается обзор научных подходов, изложенных в немецко- и англоязычных исследованиях и концептуально-методологические выводы К. Герхардт (Gerhardt, 2013), позволяющие расширить интерпретационные возможности исследования.

В исследовании реализуется сочетание методов семантической классификации и контекстуального анализа. Пищевая лексика раздела разбита на подразделы для семантического анализа.

Пищевая лексика средневекового словаря исследуется методом историко-сравнительного анализа с привлечением данных «Диван лугат ат-турк» Махмуд Кашгари и современного казахского языка для выявления эволюции значений, степени лексической преемственности. Для определения развития семантики тюркских заимствований в арабском языке используются данные из арабских лексикографических трудов.

В исследовании используется междисциплинарный культурно-исторический анализ, при котором лексикографические данные дополняются сведениями из истории, социологии и культурологии. Это позволяет рассматривать лексику питания не только как языковую единицу, но и как источник информации о пищевом поведении, и выявлять его расширенные семантические характеристики.

В фокусе внимания была не только лексика питания, но и переводческая стратегия автора словаря, рассматриваемая через анализ культурных лакун, возникающих в тех случаях, когда в языке перевода отсутствуют словарные соответствия. Особое внимание также уделялось проявлению оппозиции «свой – чужой» через язык, включая

использование местоименных и оценочных маркеров («мы», «они», «у нас», «у них»), позволяющих выявить место автора словаря в культурном пространстве.

Степень изученности темы

Историография лексики питания «Тарджуман» следует оценивать на стыке трех областей исследований: (а) изучение пищевой лексики в тюркских языках, (б) работы по тюркским лексическим пластам, связанным с кочевым образом жизни и (с) исследование средневековой ближневосточной культуры питания.

Интерес к исследованию средневековых тюркских лексикографических памятников сохраняет устойчивую актуальность в современной тюркологии. Описательная характеристика лексического состава словаря содержится в работах Б. Джубатовой и К. Аубакировой (Жұбатова, Аубакирова, 2019; 2022). Хотя авторы не рассматривают пищевую лексику специально, предоставляют эмпирическую базу для последующих исследований.

Статья М. Сабыр и А. Рамановой (Сабыр, Раманова, 2024) посвящена исследованию наименований продуктов питания в письменных памятниках Золотой Орды, и их отражению в современном казахском языке. Хотя «Тарджуман» не входит в источниковедческую базу исследования, характерные черты той эпохи частично установлены. Статья демонстрирует, что пищевая лексика является важным элементом культурной памяти казахского народа. Вместе с тем исследование имеет некоторые ограничения: анализ ограничен лексическим уровнем, меньше внимания уделяется семантической эволюции, функциональной динамике слов в разных эпохах.

Вопросы лексики питания в тюркских языках получили освещение в работах, выполненных в русле лексикологии, этнолингвистики и лингвокультурологии. Наиболее системное исследование представлено А. Жилкубаевой (Жилкубаева, 2012), где представлено комплексное описание тематической группы «пища», выявлены принципы номинации и охарактеризовано общетюркское ядро данной лексики наряду с национально-специфическими особенностями. Автор рассматривает пищевую лексику тюркских народов в синхроническом плане. Это обуславливает необходимость дальнейшего изучения ее на материале тюркских письменных памятников, включая «Тарджуман».

Исследования кочевых пищевых традиций в тюркском мире обеспечивают более тесную сравнительную основу. В данном направлении большой интерес представляют исследования К. Ыылдырым, которая проводит филологический анализ лексики, связанной с пищевой культурой, содержащейся в словарях мамлюкско-кипчакского языка на Ближнем Востоке в контексте диахронического и синхронического изучения кипчакских языков. Основой ее исследования послужили названия, относящиеся к кулинарии и пищевой культуре, выявленные в словарях и грамматических трудах мамлюкско-кипчакского тюркского языка (Yıldırım, 2019, 2020²). Исследования проведены на основе лексических данных мамлюкских тюркско-арабских словарей и грамматических трактатов, таких, как Kitâbu'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk и Et-Tuḥfetü'z-

² Yıldırım K.D., 2020. Memlûk-Kıpçak sahasında Türk mutfak kültürü ile ilgili söz varlığı. Doktora tezi. 334 s.

Zekiyye fi'l-Luġāti't-Türkiyye. Несмотря на то, что «Тарджуман» не был включен в число источников, данная работа представляет собой одно из немногих лингвистических исследований, посвященных лексике питания у тюрков.

Рассматриваемый нами письменный памятник был создан в мамлюкском Египте, поэтому особую значимость приобретают исследования по ближневосточной истории и культуре. Исследования кулинарной практики у мамлюков развивались на пересечении социальной истории, истории материальной культуры, городских исследований Каира, истории исламской кухни и истории двора. В результате изучен корпус из базовых исследований по мамлюкскому периоду, каирской культуре питания, а также более широких работ по средневековой арабо-исламской гастрономии, которые помогают интерпретировать тюркско-мамлюкский материал. Особенностью таких исследований является то, что мамлюкская кухня редко изучается как автономная «этническая» кухня, а как часть придворной культуры Египта и Сирии, где синкретизированы арабские, персидские и тюркские практики. Это особенно видно в работах Амалии Леванони, Полины Левицка и Лимор Юнгман.

Работа А.Леванони (Levanoni, 2005) показывает, что пища в мамлюкском обществе была инструментом социальной и политической коммуникации. Она впервые системно связала кулинарные практики, социальную стратификацию и политическую символику мамлюкской эпохи. Но она не ставит этнокультурный вопрос о тюркских элементах как самостоятельную проблему.

Монография П.Левицка (Lewicka, 2011) посвящена средневековой пищевой культуре Каира, значительная часть которой приходится именно на мамлюкский период. Важность книги в том, что она сочетает реконструкцию меню, привычек питания, напитков, рынков потребления и источниковедческий обзор. На основе широкого круга средневековых арабских источников показывает, как пища отражала социальную стратификацию и экономические условия города. Важной частью исследования является анализ ферментированных напитков (в том числе и алкоголя), который, несмотря на религиозные запреты, играл заметную роль в городской жизни. П. Левицка отмечает, что тюркские народы после расселения в сельскохозяйственных регионах, таких, как Анатолия и Ближний Восток, претерпели значительные изменения в рационе питания, но некоторые структурные элементы сохранились: центральное место в питании занимали мясо и молочные продукты. Это говорит о том, что, хотя кухня изменилась, но «логика питания сохранилась».

Лимор Юнгман (Limor, 2017) рассматривает вкусовые предпочтения мамлюкского двора не только как гастрономические, но и как форму выражения элитной идентичности. На основе анализа кулинарных текстов, хроник и данных об импорте продуктов показывает, что мамлюкский вкус формируется под влиянием двух основных факторов: тюрко-монгольского степного наследия и развитой арабо-персидской придворной традиции. Л. Юнгман опирается на широкий круг источников, включающий кулинарные тексты, исторические хроники мамлюкского периода (ал-Макризи, Ибн Тагрибирди), а также данные об импорте и потреблении продуктов. Сопоставление этих источников позволяет автору реконструировать не только состав блюд, но и вкусовые предпочтения мамлюкской элиты и их культурное значение. Данная работа представляет ценность для исследования пищевой практики, благодаря

предложенной автором концепции «вкуса» как социально и культурно обусловленного феномена. В отличие от работ, сосредоточенных на описании пищевых практик, Юнгман рассматривает гастрономию как форму выражения элитной идентичности и инструмент символической репрезентации. Особенно важным является вывод Л.Юнгман о сложном синтетическом характере мамлюкской кухни, сформировавшейся на пересечении тюрко-монгольских степных традиций и арабо-персидской придворной гастрономической культуры (Limor, 2017: 95).

Таким образом, несмотря на наличие значительных научных исследований в смежных областях, выявлено, что лексика питания «Тарджумана» не была предметом целенаправленного изучения. В частности, ни одно исследование не изучало систематически, как пищевая лексика отражает взаимодействие между тюркскими кочевыми традициями и оседлой кулинарной культурой мамлюкского Ближнего Востока. Этот пробел подчеркивает актуальность и новизну настоящего исследования.

Анализ

Приступая к изучению темы, следует ответить на исследовательский вопрос: может ли средневековый переводной словарь, включающий в себя глоссарий и комментариев по грамматике, рассматриваться как этнокультурный источник? Предоставляет ли он материал для реконструкции культуры и языка определенного народа? Да, средневековые словари могут рассматриваться как важные этнокультурные источники, хотя его основная функция – лингвистическая. Следует понимать, что словарь – это не только фиксация языка, он может отражать менталитет, быт, межкультурные контакты в данном регионе, картину мира и систему ценностей носителей языка-объекта. Этнокультурная специфика особенно ярко проявляется в лексике, связанной с повседневной жизнью и материальной культурой народа. Одной из важнейших сфер материальной культуры является питание.

Еда является одним из самых важных и древних составляющих жизнедеятельности любого этноса. Еда – не только биологическая необходимость человека, она является маркером этнической, культурной и социальной идентичности. Группа наименования блюд репрезентирует целый пласт материальной культуры мамлюков тюркского происхождения, являясь ценным культурно-историческим, этнографическим источником, содержащим знания об истории и культуре тюрков в Египте и Сирии, вместе с тем свидетельствует о тюркском пласте ближневосточной культуры, репрезентированном в языке.

О кулинарном поведении и вкусе мамлюков-кипчаков тюркского происхождения XIV века на Ближнем Востоке повествует тринадцатый тематический раздел письменного памятника, в котором содержатся лексические единицы, связанные с пищей, напитками, наименованиями блюд и даже технологией приготовления некоторых из них. Автор дал название данному разделу «Пища, съестное, питье и молочные продукты», где для передачи общего понятия пищи применяет арабское слово *ta'ām* во множественном числе (*'at'ima*) с указанием на его широкое значение (*mutlaqan* «вообще, общее»), тюркским соответствие которого выступает аш. Следом автором приводится этикетная

формула «*Aş bolsun!*» с буквальным переводом: «*Aş bolsun! т. е. пусть будет на здоровье, букв. в пищу, и это – повеление тому, кому поручаешь пригнать на убой коня или скот*» (Гаркавец, 2019: 365). Составитель поясняет адресату, что данная формула произносится в двух случаях: во-первых, за трапезой – при обращении к сотрапезникам, и, во-вторых, при забое скота, предназначенного для употребления в пищу. Следует заметить, что упоминания здесь слова «конь» составителем прямо свидетельствует о потреблении конины мамлюками. Средневековые арабские источники отмечают это как характерные особенности кулинарного рациона мамлюков-кипчаков, выходцев из Центральной Азии. Но прямо указывающие на пищевые привычки слова *конина* и *кумыс* в рассматриваемом нами словаре не зафиксированы.

Следуя за логикой составителя, всю лексику раздела можно разбить на подразделы: еда ('*al-mā'kūl* от арабского глагола '*akla* «кушать»), напитки ('*al-mašrūb*, от арабского корня '*šariba* «пить») и молочные продукты (множественное число '*al-'albān* слова '*laban* «молоко»).

Подраздел «Еда» включает в себя названия продуктов, из которых готовят блюда. Центральное место в данном подразделе занимает ет «мясо» и наименования блюд из мяса, где отражены технологии приготовления и формы разделки мяса. В таблице приведены эти наименования в сравнении со словарем «Диван лугат ат-турк» Махмуда Кашгари (XI в.) и современным казахским языком.

Таблица 1. Названия мясных блюд.

1-кесте. Ет тағамдарының атаулары.

Table 1. Names of meat dishes.

	Тарджуман (XIV в.)	Диван лугат ат-турк (XI в.)	В современном казахском языке
1	ät «ет»	ät «мясо»	Ет «мясо»
2	müyin «бульон»	mün «суп»	-
3	şorba «бульон, похлебка»	-	Сорпа «бульон»
4	yağ «сало, жир»	yağ «сало, жир»	Сохранилось в составе парного слова <i>жылы-жұмсақ</i> «вкусная еда»
5	қуыруғ уағі «курдючный жир»	Yağ «курдючный жир»	Құйрық май
6	қавурма – قَوْزْمَا – жареное (мясо)	Quğırmağ «жареная пшеница»	Қуырдақ, қуырма, қуырмаш
7	Sökleñçi «жаркое»	Sökleñçi «жаркое»	-
8	çig ät	-	Шикі ет «сырое мясо»
9	bişmiş ät	-	Піскен ет «варёное мясо»

10	sökülmüş ät «мясо, разрезанное на кусочки»	глагол sökül- «жарить»	-
11	kesek ät	-	Кесек ет «кусочек мяса»

Из одиннадцати лексических единиц три слова (*müyin, söklençi, sökülmüş ät*) не встречаются в современном казахском языке. Возможно, они претерпели фонетические изменения и функционируют в другой форме, как, например, слово *yağ* «сало, жир», которое сохранилось в казахском только в составе парных слов *жылы-жұмсақ* (Сыздық, 2004: 97-98).

Хлебные изделия: *ekmek* «хлеб», *çörek* «лепёшка», *уырқа ekmek* «тонкий хлеб», *toğram* «кусочек хлеба», *soğum* «ломать». Данные слова сохранились в огузских диалектах тюркского языка, например, в турецком и туркменском. Эти примеры показывают, что разные ветви тюркских языков развили разные хлебные термины. Видимо, это было связано с типом хозяйства, которым они занимались.

Сладости. Из сладостей в словаре приведены только две единицы, это *bal* «мед» и *bekmes* «патока», которую автор относит к туркменскому, т.е. не кыпчакское слово.

Большое место в словаре отводится молочным продуктам, которые представлены в таблице 2.

Таблица 2. Названия молочных продуктов.

2-кесте. Сүт өнімдерінің атаулары.

Table 2. Names of dairy products.

	Тарджуман (XIV в.)	Диван лугат ат-турк (XI в.)	В современном казахском языке
1	Ürün «молоко»	Urung «белый» (724)	Данное слово отсутствует, это значение дает слово ақ «молочные продукты»
2	Yağurt	Yağurt (517)	Қатық
3	Ayran	Ayran (612)	Айран
4	Süt	Süt (5174)	Сүт
5	çiğit, yürümçik, peynir	Sügüt (1859)	Ірімшік «сыр»
6	tereyağ	?9666	?
7	sari yağ	sağ yağ (5422) [сливочное и т.п. масло]	Сары май «сливочное масло»

Перечисленные наименования молочных продуктов до сих пор активно функционируют в казахском языке, данные продукты занимают важное место в рационе и современных казахов. Слово *ürün* в современном казахском отсутствует. В турецком языке это «*urun*». Интересный факт: *urung* в словаре Махмуда Кашгари имеет значение

«белый». Похоже, оба словаря содержат данное слово, только значение «молочное» не указано у Махмуда Кашгари. В казахском языке семантика *aq* охватывает и значение «молочная продукция». Что касается синонимов *çiğit*, *yürümçik*, *penir* для обозначения сыра в «Диване» обозначено только *çiğit*. Можно предположить, что они являются разными видами сыра, где заимствованное персидское слово *пенир* появилось позднее как результат культурных контактов. В лексике питания основное место занимают мясные и молочные продукты и блюда.

Как показывает сравнительный анализ, в среднем 80 % наименований в употреблении современных носителей казахского языка. Совпадение этих названий в памятниках, включая труд Махмуда Кашгари, и их сохранность в современном казахском свидетельствуют о древности, устойчивости и культурной значимости мясо-молочной лексики в тюркских языках, а также о непрерывности традиционного хозяйства и питания тюркских народов.

Пищевая лексика представляет собой не только совокупность номинаций, но и важный источник реконструкции культурных связей между Центральной Азией и Ближним Востоком. Хотя словарь был составлен в Египте, он отражает быт, географические особенности, тип хозяйства, особенности степной культуры, где животноводство имело огромное значение. Суровый климат, кочевой образ жизни кочевников требовали калорийного питания для выживания. Простота технологии приготовления (варить, жарить, сушить), функциональность составляли особенность пищевого поведения тюрков Центральной Азии. Оказавшись в ином географическом пространстве, тюрки-мамлюки сохранили тип рациона питания кочевников.

Таким образом, средневековый письменный памятник предоставляет нам возможность сформировать представление о культуре питания тюрков-кипчаков в средневековом Египте. А исследования мамлюковедов-историков, проведенные на основе арабских источников, помогают реконструировать исторический фон и делать научные выводы.

Одной из ключевых характеристик мамлюкского общества была чёткая дифференциация питания в зависимости от социального статуса. Рацион низших слоёв населения Египта основывался преимущественно на хлебе, бобовых культурах и молочных продуктах. Мясо употреблялось редко и в ограниченных количествах, что объяснялось как экономическими причинами, так и особенностями распределения ресурсов. В противоположность этому, рацион правящей военной элиты, большую часть которой составляли кипчаки, отличался высоким содержанием мяса и сладостей. Эти продукты имели не только пищевую, но и символическую ценность, ассоциируясь с богатством и властью. Масштабы потребления мяса при дворе и на пиршествах свидетельствуют о демонстративном характере потребления, направленном на подтверждение высокого статуса (Levanon, 2005). Иными словами, питание перестало быть исключительно условием выживания, превратившись в маркер власти и социального статуса.

Отдельного внимания заслуживает подраздел «Питье». Из безалкогольных напитков упоминается только *sü* «вода», а все остальные пять наименований относятся к алкогольным напиткам: *bor* «вино», *süçü* «сладкое вино», *şaķir* «вареное вино», *kumlaķ* «хмель (крепкий алкогольный напиток)» и *boza* «питье, полученное из высевок, отрубей». И все они относятся к винным изделиям и переводятся арабским словом

hamr «вино», кроме *хамр* автором упоминается арабское слово *mizr* «один из видов алкогольного напитка».

В словаре не только перечисляются их разновидности, но и описываются технологии их ферментирования. Например: «Вино – **bor**. ... Вино ещё – **süçü**³, и оно самое сладкое из всех. Вино называется еще **çakır**, его также варят. У них есть другой алкогольный напиток, готовят из вареного меда с использованием шишек растения, похожих на головки (початки) рогозы, называют его **kumlak** «хмель» и он гораздо крепче виноградного вина, и они предпочитают его. И еще у них есть нечто, получаемое из высевок, отрубей и т.п., похоже на ячменное вино *mizr*, называют его *boza*» (Гаркавец, 2019: 268). Данный фрагмент свидетельствует о том, что такие разновидности вина, как виноградное вино (*хамр*), ячменное вино (*мизр*) (исследователи называют его и египетским пивом), хорошо известны коренному городскому населению или адресатам данного словаря, а что касается других видов алкогольных напитков, как *бор*, *боза*, *кумлак*, *чақыр*, *сүчү* – реалий чужой для них – тюркской кочевой культуры, составитель словаря пытается провести параллели и методом сравнения находит следующую аналогию: тюркское вино *бор* похоже на арабское вино – *хамр*, а *боза* напоминает по вкусу ячменное вино у египтян – *мизр*. Исторические данные, приведенные в «Словаре административных, военно-политических и социальных терминов эпохи аюбидов, мамлюков и османов, имеющие арабские, персидские и тюркские корни», подтверждают это следующим образом: **بُزْ** «Боза – напиток, получаемый путем брожения из кукурузы и пшеницы в период правления мамлюков и некоторые люди употребляли их. Затем в Сирии этим словом стали называть вид сладости из замороженного фрукта ((*Khallaq Khasan, Sebagh Abbas*, 1999: 45). По всей видимости, этимология слова *боза* восходит к тюркскому слову *буз/муз* «лед», и употребляли данный напиток в охлажденном виде. Позднее название было присвоено другой разновидности пищи.

Если обратиться к истории, то известно, что алкогольные напитки в период правления мамлюков в Египте и Сирии изготавливались и продавались, несмотря на запрет ислама. Существовал специальный экономический термин «Статья дохода от вина» (*Bab al-marz wa al-khamr*), государство получало доход от производства вина (*хамр*) и *мизр*, т.е. вина, полученного из кукурузы и пшеницы путем брожения. Судя по определению, данная статья дохода была не постоянной, а возникала тогда, когда необходимо было покрывать большие расходы султанов в казне (*Khallaq Khasan, Sebagh Abbas*, 1999: 31). К тому же наличие такого экономического термина в государстве мамлюков свидетельствует о том, что отношение власти к алкоголю было довольно лояльным.

В средневековых арабских словарях разновидности вина, как *bor*, *süçü*, *çakır*, *kumlak* не упоминаются, сведения о них мы можем найти в тюркском словаре XI века Махмуда Кашгари «Диван лугат ат-турк»: «многозначное тюркское слово (1910) **çakır** имеет и значение «вино»» (Махмуд ал-Кашгари, 2024: 354); слово **süçü** отсутствует в «Диване», хотя вполне вероятно, что слово **سوجك** *süçük* (2299) со значением «вино» является первоначальной формой *süçü*, которое в ходе развития языка эволюционировало, подверглось сокращению и потеряло конечную согласную букву к. Махмуд Кашгари отмечает, что данное слово имеет два противоположных значения: 1. «что-либо сладкое, приятное»; 2. «вино». Жители долины Илā, Йағма, Тухси и Жикил называют вино *quzul*

³В словаре пишут марз, тогда как во всех арабских источниках *мизр*

süçük, т.е. «красный напиток» (Махмуд ал-Кашгари, 2024: 394), там же зафиксировано другое словосочетание (2000) *bişig süçük* «подогретое вино» (Махмуд ал-Кашгари, 2024: 363). В ДЛТ находим и слово (5183) *būr* بۇر «вино»: пословица: «бӯр булмāзиб сиркā булмā» - так говорят юноше, который ведет себя как старец» (Махмуд ал-Кашгари, 2024: 840-841). В ДЛТ «*qumlaq* قملاق – [хмель] растение на землях Кипчаков, похожее на вьюнок, они (кипчаки) делают из него напиток, добавляя в него мед. Если это растение принести на судно, выходящее на море, то в море поднимется такой шторм, что все могут утонуть» (Махмуд ал-Кашгари, 2024: 451). Хотя прямо не указывается, что это вино, из контекста понятно, что данное растение является сырьем для изготовления вина, даже суеверие, связанное с этим растением, приписывает ему качество, способное вызвать могучую силу на море, значит и в человеке. Конечно, словари не могут содержать исчерпывающую информацию о каком либо предмете или явлении, но тем не менее могут дать нам возможность домысливать, строить предположение. И словарь Кашгари, и арабские источники фиксируют значение **кумлақ** как «хмель», который является ингредиентом для ферментированного напитка, только автор «Тарджуман» утверждает о существовании крепкого алкогольного напитка *qumlaq*, который был особенно популярен среди мамлюков.

Сравнение и описание как способы заполнения культурной лакуны. Следует отметить, что автор «Тарджуман» не только перечисляет названия алкогольных напитков, он пытается найти им аналогии в арабской культуре путем сравнения. К пяти наименованиям алкогольных напитков тюркского языка он приводит только два лексических соответствия – *хамр* и *мизр*. При отсутствии аналога применяет слова «нечто» («у них есть нечто, которое»). Например: *Вино (хамр) ещё – süçü, и оно самое сладкое из всех. Вино (хамр) называется ещё şakir, его также варят* (Гаркавец, 2019: 367). Другой пример: *И ещё у них есть нечто, получаемое из высевок, отрубей и т. п., похоже на ячменное вино mizr, называют его boza* (Гаркавец, 2019: 367). Таким образом, словарь не только регистрирует наименования напитков, вместе с тем предоставляет нам информацию о технологии приготовления вина (его вкус, способ приготовления, ингредиенты), стараясь заполнить образовавшиеся культурные лакуны способом развернутых описаний, что демонстрирует и переводческую стратегию составителя.

Следовательно, развернутое описание объекта, применение составителем личных местоимений **мы** и **они** в косвенном падеже (*у них, у нас*), указывающих на дистанцию «свой-чужой», прибежание к сравнению экзотического со своим исконным, автохтонным – все это в совокупности дает нам понять, что речь идет о предметах культуры, воспринимаемой составителем словаря как «чужая», особенности которой он стремится разъяснить.

Мамлюкские султаны сыграли большую роль в укреплении и развитии ислама на Ближнем Востоке. Вместе с тем в научной литературе неоднократно отмечался прагматизм их политического курса и нравов. Не вдаваясь в подробности, отметим только некоторые факты. Как отмечают историки, мамлюки отличались двойственным отношением к религии: с одной стороны, они примкнули к нормативному исламу городских улемов, с другой – сохраняли более чем рудиментарный интерес к религиозным идеям и практикам, связанным в целом с центральноазиатским шаманизмом. Все это может говорить о них не столько как об особой культурной группе,

сколько об удивительном разнообразии ислама в средневековом ближневосточном обществе (Berkey, 1998).

Тарджуман – прежде всего арабско-тюркский переводной словарь, составленный для практических целей. Автор письменного памятника дает перевод тюркских лексических единиц на арабский язык, т.е. каждому тюркскому слову находит арабское словарное соответствие из одной лексемы или же применяет описательный способ в случае отсутствия аналогии. Это касается еды или напитков, которые отсутствуют в той среде обитания тюрков, и автор заполняет эту культурную лакуну, описывая технологию их изготовления, вкусовые качества и даже внешний вид блюда. Следует отметить, что оппозиция «свой-чужой» проглядывается через описание автора, выдавая его нетюркское происхождение. Местами, описывая какой-нибудь денотат, он использует местоимения *они*, *у них*, т.е. представитель определенной культуры знакомит читателя с особенностями другой культуры, отличающейся от своей. Когда автор эксплицирует реалии неродной ему тюркской культуры, его дефиниция начинается такими словосочетаниями, выступающими как маркеры «*у них есть нечто...*», затем следует либо описание технологии приготовления блюда, либо описания предмета, признаки которого частично совпадают с предметом родной для него культуры. Например: «*У них есть нечто, изготавливаемое из молока и сыворотки, и оно очень черное, и кладут его в очищенный желудок, режут его ножом, и оно гораздо кислее, чем косточки граната, и называют его қара қурт, т.е. «черное насекомое»*» (17v4-8; Гаркавец, 2019: 369). Безусловно, носителю другой культуры не совсем понятно, почему называют блюдо «қара құрт», в его картине мира отсутствует такое понятие, соответственно и слово, он переводит данное словосочетание ошибочно, буквально, как «черное насекомое», а на самом деле речь идет о кисломолочном продукте, который изготавливается из верблюжьего молока и сыворотки (*іркіт*), хранят в желудке животного на зиму, и кара курт добавляли в бульон зимой. Представителю оседлой культуры проще объяснить вкусовые качества этого продукта, сравнивая его со вкусом знакомой и известной им косточки граната, именно поэтому он пишет: *гораздо кислее, чем косточки граната*, описывая его специфический кислый вкус, и это соответствует действительности.

О семантическом сдвиге. Словарь фиксирует значения лексических единиц в конкретный исторический момент – средние века, который может отличаться от его значения в современном языке. Тюркские заимствованные слова в арабском языке получили дальнейшего семантического развития в принимающем языке. В основном многие из них перешли в разряд военной терминологии. Данный вопрос заслуживает специального изучения. Тем не менее, можно проиллюстрировать данное явление одним примером из лексики материальной культуры, который имеет прямое отношение к приготовлению еды. Например, тюркское слово *oğaq* (ошақ, оджак) «очаг» в арабско-тюркских средневековых словарях зафиксировано в своем основном значении «огонь», «печь». Понятно, что переводной словарь не может отражать все значения той или иной лексики. Для семантизации слова следует обратиться к различным источникам, в число которых входят арабские исторические и терминологические словари. Словарь исторических терминов мамлюкского периода на Арабском Востоке дает семантическое развитие данного тюркского слова: очаг – тюркское слово с основным значением «место для разведения огня, печь из железа, глины», затем данным словом начали называть

общину людей, сгруппированных в одном месте, чуть позже – «общину людей, которые занимались одним общим ремеслом», в конце концов данное слово перешло в разряд военных терминов и им стали называть составные части, группы армии (Dahmaan, 1990: 152). Термином *ошақ* называли *وجاق* «четырёх людей, которые шли впереди свиты, процессии султана у мамлюков» (Khallaq Khasan, Sebagh Abbas, 1999: 27). Таким образом, тюркское слово *очаг* прошло долгий путь исторического развития: оно перешло из общеупотребительной лексики в разряд военной терминологии в мамлюкском Султанате. Дальнейшее развитие и расширение значения слова продолжалось и в Османской империи, где воины подразделялись на несколько частей, или так называемые сословия, и каждая из них называлась «ошақиййа» (Khallaq Khasan, Sebagh Abbas, 1999: 230). Как мы видим, в Египте понятие «очаг» как предмет материальной культуры перешло из названия материального предмета в разряд военно-социальной терминологии, приобретая в дальнейшем узкие терминологические значения. Таким образом, мы убеждаемся, что история языковых единиц позволяет проследить пути развития не только слов, но и понятия, смысла в системе заимствующего арабского языка или диалекта.

Результаты

Анализ лексики тринадцатого раздела письменного памятника XIV века «Тарджуман» («Названия пищи, еды, напитков и молочных продуктов») позволил выявить ряд устойчивых закономерностей, характеризующих пищевую культуру мамлюков-кипчаков.

Установлено, что структура лексики питания делится на три основные семантические группы: еда, напитки и молочные продукты. Центральное место в разделе отводится мясу (*et*) и производным от него наименованиям блюд. Зафиксированные в словаре лексемы отражают наименования пищи, вместе с тем способы его приготовления (варка, жарка, сушка, разделка). Это свидетельствует о важности мясной пищи в рационе мамлюков. Сравнительный анализ показал, что большинство этих наименований имеет параллели в более раннем словаре XI века и сохранилось в современном казахском языке.

В подразделе хлебных изделий выявлено наличие разнообразных терминов (*ектек*, *şörek*, *уирқа ектек*), которые в большей степени сохранились в огузских языках, что указывает на диалектное расслоение тюркского языкового пространства и зависимость лексики от хозяйственно-культурного уклада. Лексика сладостей представлена ограниченно (*bal*, *bekmes*), что подтверждает второстепенную роль данной категории в рационе.

Особое значение имеет подраздел молочных продуктов, который включает в себя значительное количество наименований (*ayran*, *süt*, *yağurt* и др.), большинство из которых активно функционирует в современном казахском языке. Это свидетельствует о высокой степени преемственности молочной лексики и устойчивости соответствующих пищевых традиций. Отсутствие отдельных слов (например, *ürün*) отражают процесс семантической трансформации в языке.

Количественный анализ показал, что около 80% лексических единиц, связанных с питанием, имеют соответствия в современном казахском языке, что указывает на то, что мясо-молочная модель степной пищевой культуры имеет длительную историческую устойчивость в тюркской культуре.

В подразделе «Питье» выявлено преобладание названий алкогольных напитков над безалкогольными. Зафиксированы различные типы алкогольных напитков ((*bor, sücü, şadır, kumlak, boza*), при этом автор словаря стремится объяснить их через аналогии с арабскими реалиями (*hamr, mizr*). Это свидетельствует о культурной лакуне и переводческой стратегии, основанной на развернутой дефиниции и бинарной оппозиции «свой-чужой».

Анализ описательных фрагментов словаря показал, что в случае отсутствия прямых эквивалентов автор использует развернутые определения, включающие указание на состав, технологию приготовления и вкусовые характеристики. Такая стратегия позволяет восполнить культурные лакуны и одновременно фиксирует особенности тюркской кочевой гастрономической традиции.

В целом полученные результаты демонстрируют, что пищевая лексика «Тарджумана» отражает кочевой тип хозяйства, основанный на животноводстве, с преобладанием мясных и молочных продуктов, высокой калорийностью пищи и относительно простой технологией её приготовления. Одновременно она не только свидетельствует о сохранении этнокультурной идентичности тюркских мамлюков в условиях Ближнего Востока, но и символизирует власть, а также показывает ее адаптацию к иной культурной среде, таким образом, тюркский пласт составляет прочную основу синкретизированной кухни Ближнего Востока.

Заключение

Средневековые лексикографические памятники могут рассматриваться как важные этнокультурные источники, хотя его основная функция – лингвистическая. Словарь – это не только фиксация языка, вместе с тем он может отражать менталитет, быт, межкультурные контакты в данном регионе, картину мира и систему ценностей носителей языка-объекта. Приоритетная лексика и переводческая стратегия средневекового автора «Тарджуман» наиболее точно характеризует средневековых тюрков-мамлюков на Ближнем Востоке.

Особенность «Тарджуман» в том, что здесь имена перечисляются по тематическим характеристикам, тогда как в других памятниках того же периода имена и глаголы только перечисляются в алфавитном порядке (по-арабски). Имена в «Тарджумане» разделены по двадцати шести темам, одна из которых посвящена теме пищи.

Средневековый лексикографический памятник XIV века «Тарджуман» не только лингвистический материал, но и важный этнокультурный и исторический ресурс. Зафиксированные в словаре наименования пищи, напитков и связанных с ними реалий образуют структурированную систему, отражающую особенности хозяйственного уклада, пищевого поведения и культурных традиций тюрков-кипчаков, попавших в Египет и Сирию в средние века.

Лексика питания обладает высокой степенью устойчивости: значительная часть лексических единиц (около 80 %) сохраняется в современном казахском языке, что является показателем преемственности и глубокой исторической укорененности мясо-молочной модели питания в тюркской культуре.

Доминирующее положение в системе питания мясных и молочных продуктов обусловлено кочевым образом жизни и животноводческим типом хозяйства. А наличие развитой терминологии свидетельствует о сформировавшейся кулинарной традиции.

Переводческая стратегия средневекового автора заключается в использовании развернутого описания и личных местоимений мы и они в передаче тюркских реалий.

Лексика питания выполняет не только номинативную, но и социально-символическую функцию. Он отражает социальную стратификацию мамлюкского общества, где характер питания выступает маркером статуса и власти, а также фиксирует элементы культурной идентичности тюркской военной элиты в условиях иноязычной среды.

Средневековый переводной словарь – это не только лингвистический инструмент, а окно в историю. Он может предоставлять уникальные материалы о материальной культуре, социальных устройствах, предпочтениях, ценностях, межкультурных контактах людей средневекового общества.

Перспективы дальнейших исследований связаны с более детальным изучением семантических трансформаций тюркских заимствований в арабском языке, а также с привлечением дополнительных источников для углубленной реконструкции пищевой культуры тюрков-кипчаков мамлюкского периода.

Литература

Гаркавец А.Н., 201. Китаб-и Маджму'-и Тарджуман-и Турки ва 'Аджами ва Мугали ва Фарси. «Сводная книга переводчика...» Халила бин Мухаммада бин Йусуфа ал-Кунави, при участии О.О. Туякбаева. Алматы: Баур. 600 с. ISBN 978-9965-854-51-4.

Жилкубаева А.Ш., 2013. Лексика питания в тюркских языках (лингвокультурологический аспект). Усть-Каменогорск: Изд-во ВКГУ им. С. Аманжолова. 292 с.

Жұбатова Б. Н., Аубакирова Қ. Қ., 2019. Мысырдағы мәмлүктер билігі тұсындағы түркі-араб мәдени-тілдік байланыстары (XIII–XV ғ.). Алматы: Қазақ университеті. 235 б.

Махмуд ал-Кашгари, 2024. Диван лугат ат-Турк (пер. и предисл. З.-А. Ауэзовой; индексы сост. Р. Эрмерсом). Баку: Zərdabi nəşr MMC. 1376 с.

Рагып М., Торебекова С., 2022. Мәмлүк-қыпшақ ескерткіштеріндегі араб тіліне енген түркі сөздері. *Turkic Studies Journal*. 3(4). Б. 52–60. <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2021-4-52-60>

Сабыр М.Б., Раманова А.А., Кусаинова Д.Ж., Ахметов Т.Р., 2024. Наименования продуктов питания в письменных памятниках средневековья и их лингвокультурное поле в казахском языке. *ҚазХҚ және ӘТУ Хабаршысы. Филология ғылымдары» сериясы*. Том 75. № 4. С. 213-226

Сыздық Р., 2004. Сөздер сөйлейді. Алматы: Арыс. 232 б.

Berkey J., 2009. Mamluk Religious Policy. *Mamlūk Studies Review*. Vol. XIII. No. 2. P. 7-23 http://mamluk.uchicago.edu/MamlukStudiesReview_XIII-2_2009.pdf

Dahmaan M.A., 1990. Mu'jam al-alfaaz at-ta'rikhiyya fi Misr al-Mamluki. Dimashq: Daar al-Fikr al-Mu'asir. 158 s.

Gerhardt C., 2013. Food and language – language and food. In: Gerhardt C., Frobenius M., Ley S. (eds.) *Culinary Linguistics: The Chef's Special*. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. P. 3–50.

Khallaq Khasan, Sebagh Abbas, 1999. *Al-Mu'jaam al-Jaami' fi mustallakhaat al-Ayyubiyya wa al-Mamlukiyya wa al-'usmaniyya zat al-usul al-'arabiyyati wa al-Farisiyyati wa al-Turkiyyati*. Beyrut: Dar al-'elm lilmalayin. 246 p.

Levanoni A., 2005. Food and Cooking during the Mamluk Era: Social and Political Implications. *Mamlūk Studies Review*. Vol. 9. No. 2. P. 1–20.

Lewicka P., 2011. Food and Foodways of Medieval Cairenes: Aspects of Life in an Islamic Metropolis of the Eastern Mediterranean. Leiden: Brill. 600 p.

Limor Y., 2017. Medieval Middle Eastern Court Taste: The Mamluk Case. *Developing Perspectives in Mamluk History*. Leiden: Brill. P. 76–96.

Yıldırım K. D., Özyetgin M., 2019. Memlûk-Kıpçak Türkçesinde kurutulmuş ve saklanmış gıda maddeleri. *ASOS Journal*. №7 (95). C. 372-385. DOI <http://dx.doi.org/10.16992/ASOS.15107>

Reference

Garkavec A.N., 2019. *Kitab-i Madzhmu'-i Tardzhuman-i Turki va 'Adzhami va Mugali va Farsi* («Svodnaya kniga perevodchika...») Halila bin Muhammada bin Jusufa al-Kunavi (pri uchastii O.O. Tuyakbaeva) [The Book of the Compendium of the Interpreter in Turkic, Persian, Mongolian, and Arabic (“The Comprehensive Book of the Interpreter...”) by Khalil ibn Muhammad ibn Yusuf al-Qunawi (with the participation of O. O. Tuyakbaev)]. Almaty: Baur. 600 p. [in Russian].

Zhilkubaeva A.Sh., 2013. *Leksika pitaniya v tyurkskikh yazykakh lingvokul'turologicheskiy aspekt* [Food Vocabulary in Turkic Languages (A Linguocultural Perspective)]. Ust-Kamenogorsk: Izd-vo VKGU im. S. Amanzholova. 292 p. [in Russian].

Jubatova B., Aubakirova Q., 2019. Mysyrdagy mamlukter biligi tusundagy turki-arab madenitilik bajlanystary (XIII–XV ғ.) [Turkic–Arabic Cultural and Linguistic Relations during the Mamluk Rule in Egypt (13th–15th Centuries)]. Almaty: Qazaq universiteti. 235 p. [in Kazakh].

Mahmud al-Kashgari, 2024. *Divan lugat at-Turk* (per. i predisl. Z.-A. Auezovoj; indeksy sost. R. Ermersom) [Diwān Lughāt al-Turk (translated and introduced by Z.-A. Auezova; indexes compiled by R. Ermersom)]. Baku: Zərdabi nəşr MMC. 1376 p. [in Russian]

Ragıp M., & Torebekova C., 2022. Mamluk-qypshaq eskertkishterindegi arab tiline engen turki sozderi [Turkic borrowings in the Arabic language of the Mamluk-Kipchak written monuments]. *Turkic Studies Journal*, 3(4). P. 52–60. <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2021-4-52-60> [in Kazakh].

Sabyr M.B., Ramanova A.A., Kussainova D.Zh., Akhmetov T.R. Naimenovaniya produktov pitaniya v pis'mennyh pamyatnikah srednevekov'ya i ih lingvokul'turnoe pole v kazahskom yazyke [Names of food products in written monuments of the middle ages and their linguocultural field in the Kazakh language]. *QazHQTU jäne ÄTU Habarşysy. Filologiya gilymdary seriyasy*. Vol. 75. № 4 (2024). P. 213-226 [in Russian].

Syzdyq R., 2004. *Sözder söyleydi* [Words Speak]. Almaty: Arys. 232 p. [in Kazakh].

Berkey J., 2009. Mamluk Religious Policy. *Mamlūk Studies Review*. Vol. XIII. No. 2. P. 7-23 http://mamluk.uchicago.edu/MamlukStudiesReview_XIII-2_2009.pdf

Dahmaan M.A., 1990. *Mu'jam al-alfaaz at-ta'rikhiyya fi Misr al-Mamluki* [A Dictionary of Historical Terms in Mamluk Egypt]. Dimashq: Daar al-Fikr al-Mu'asir. 158 p. [in Arabic].

Gerhardt C., 2013. Food and language – language and food. In: Gerhardt C., Frobenius M., Ley S. (eds.) *Culinary Linguistics: The Chef's Special*. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. P. 3–50.

Khallaq Khasan, Sebagh Abbas, 1999. *Al-Mu'jaam al-Jaami' fi mustallakhaat al-Ayyubiyya wa al-Mamlukiyya wa al-'usmaniyya zat al-usul al-'arabiyyati wa al-Farisiyyati wa al-Turkiyyati* [The Comprehensive Dictionary of Terms of the Ayyubid, Mamluk, and Ottoman Periods of Arabic, Persian, and Turkish Origin]. Beyrut: Dar al-'ilm ilmalayin. 246 p. [in Arabic]

Levanoni A., 2005. Food and Cooking during the Mamluk Era: Social and Political Implications. *Mamlūk Studies Review*. Vol. 9. No. 2. P. 1–20.

Lewicka P., 2011. *Food and Foodways of Medieval Cairenes: Aspects of Life in an Islamic Metropolis of the Eastern Mediterranean*. Leiden: Brill. 600 p.

Limor Y., 2017. Medieval Middle Eastern Court Taste: The Mamluk Case. *Developing Perspectives in Mamluk History*. Leiden: Brill. P. 76–96.

Yıldırım K. D., Özyetgin M., 2019. Memlûk-Kıpçak Türkçesinde kurutulmuş ve saklanmış gıda maddeleri [Dried and stored food items in Mamluk-Kipchak Turkish]. *ASOS Journal*. №7 (95). C. 372-385. DOI <http://dx.doi.org/10.16992/ASOS.15107> [in Turkish].

Сведения об авторе:

Джубатова Баян Нұрсұлтановна, доктор филологических наук, директор Центра арабистики КазНУ им. аль-Фараби, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, пр. аль-Фараби, 71, Алматы, Республика Казахстан.

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56819015300>

Автор туралы мәлімет:

Жұбатова Баян Нұрсұлтанқызы, филология ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Арабтану орталығының директоры, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Әл-Фараби даңғ., 71, Алматы, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56819015300>

Author information:

Bayan Jubatova, Doctor of Philology, Director of the Center for Arabic Studies, Al-Farabi Kazakh National University, 71 al-Farabi Ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56819015300>

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Мүдделер қақтығысы.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

Семантика многозначных слов в тюркском кириллическом памятнике

Н.Г. Шаймердинова^а, А.Ш. Юсупова^б, Н. Рахаткызы^с

^аЕвразийский национальный университет им. Л. Гумилева, Астана, Республика Казахстан

ORCID: 0000-0001-6088-2867

(E-mail: nurila1607@mail.ru)

^бКазанский (Приволжский) федеральный университет, Казань, Российская Федерация

ORCID 0000-0003-4156-5705

E-mail: alyusupova@yandex.ru

^сЕвразийский национальный университет им. Л. Гумилева, Астана, Республика Казахстан

ORCID: 0000-0001-5272-1852

(E-mail: nakuta@mail.ru). *Автор для корреспонденции: nakuta@mail.ru

ARTICLE INFO

Ключевые слова: тюркские графические системы, переход на латиницу и кириллицу, образовательно-художественные и религиозные тексты, «Киргизско-русский словарь», языковые и неязыковые знания, связь многозначности со знаком, асимметрия знака и значения, лексико-семантические варианты, семантика многозначности в Словаре, общие и дифферен-

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена анализу многозначных лексем в «Киргизско-русском словаре», относящегося к XIX веку и написанного кириллической графикой. Тюркские народы, в отличие от других народов, в своей письменной традиции использовали множество графических систем, среди которых на протяжении нескольких столетий активно использовалась арабская графика в ее различных вариантах. Именно на арабской графике были созданы известные всем энциклопедические, высокохудожественные литературные, историко-хронологические, естественно-научные, лингвистические тюркские письменные памятники. Однако на рубеже XIX-XX веков в силу различных исторических, социально-политических, литературных, культурных тенденций тюркские народы начинают переходить на латиницу и кириллицу. Царская Россия поощряет переход тюркских народов на кириллицу и использует для этого грамотную часть населения. Так, в казахской степи власть опиралась на интеллигенцию, которая обучала народ азбуке и письму, распространяла художественные и религиозные тексты, самоучители и словари, к числу которых относится и «Киргизско-русский словарь», выдержавший два издания (1897 г. и 1903 г.). Словарь является уникальным памятником, в котором языковая информация тесно переплетается с культурной, передачей традиций и обычаев казахов, тем самым в Словаре в синтезе языковых и неязыковых знаний раскрываются язык и культура, представления об окружающем мире, картина мира казахов на рубеже столетий. В

циальные семы,
сопоставление с
древнетюркским
и современными
тюркскими
языками
(казахским и
кыргызским),
семантическая
вариативность

МРНТИ 16.21.51

DOI: <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-3-161-186>

языковом плане Словарь привлекает насыщенностью исторической лексики и многозначностью словарного фонда. В целях раскрытия смыслового потенциала слов многозначность в статье рассматривается сквозь призму знаковой (семиотической) системы. Однако в окружающей действительности отношения между знаком и языковым значением варьируются, их содержание (или объем) могут совпадать, тогда мы имеем с однозначностью слова (моносемией), либо в содержании знака и языкового значения могут быть расхождения, что ведет к полисемии, многозначности слова. Данная теоретическая база знаковости многозначных слов нашла подтверждение в анализе лексем Словаря. В процессе исследования авторами были выявлены лексико-семантические варианты (ЛСВ) многозначных слов, определены их общие и дифференциальные семемы (последние раскрывают отношения между ЛСВ). Анализ лексико-семантических вариантов многозначных лексем Словаря еще раз подтвердил асимметричность знака и языкового значения в тюркских языках. Для исследования преемственности семантики слов в исторической хронологии делается сопоставительный анализ многозначных слов в Словаре с многозначными словами древнетюркской эпохи и более позднего периодов, а также современных казахского и кыргызского языков. Словарный фонд памятника является ярким показателем смыслового богатства тюркских языков, трансформации лексического значения и её преемственности в исторической традиции и в современных тюркских языках.

N.G. Shaimerdinova^a

^a*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan*

ORCID: 0000-0001-6088-2867

(E-mail: nurila1607@mail.ru)

A.Sh. Yusupova^b

^b*Kazan Federal University, Kazan, Russian Federation*

ORCID 0000-0003-4156-5705

(E-mail: alyusupova@yandex.ru)

Received 20 June 2026. Revised 22 July 2026. Accepted 25 August 2026. Available online 30 September 2026.

Для цитирования: Н.Г. Шаймердинова, А.Ш. Юсупова, Н. Рахаткызы Семантика многозначных слов в тюркском кириллическом памятнике // Turkic Studies Journal. 2026. Т. 8. № 3. 161-186 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-3-161-186>

For citation: N.G. Shaimerdinova, A.Sh. Yusupova, N., Rakhatkyzy The semantics of polysemous words in a Turkic cyrillic written monument // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 3. P. 161-186. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-3-161-186>

***N. Rakhatkyzy^c**

^c*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan*

ORCID:0000-0001-5272-1852

(E-mail: nakuta@mail.ru)

**Corresponding author: nakuta@mail.ru*

The semantics of polysemous words in a Turkic cyrillic written monument

Abstract. This article examines polysemous lexical units in the Kyrgyz–Russian Dictionary, a 19th-century lexicographic monument written in Cyrillic. Unlike many other peoples, Turkic peoples have employed a variety of writing systems throughout their written history. Among these, forms of the Arabic script were used for several centuries. Numerous encyclopedic, literary, historical, chronological, natural-scientific, and linguistic written monuments of the Turkic peoples were produced in the Arabic script. However, at the turn of the 19th and 20th centuries, historical and sociopolitical developments led Turkic peoples to gradually adopt the Latin and Cyrillic alphabets. The Russian Empire promoted the transition of Turkic peoples to the Cyrillic script, relying in part on the educated population. In the Kazakh steppe, representatives of the Kazakh intelligentsia contributed to this process by promoting literacy and education and disseminating literary and religious texts, self-study manuals, and dictionaries. One such publication was the Kyrgyz–Russian Dictionary, published in two editions, in 1897 and 1903. The dictionary is a unique lexicographic monument in which linguistic information and cultural knowledge are closely intertwined, reflecting the traditions and customs of the Kazakh people. Through the integration of linguistic and extralinguistic knowledge, the dictionary provides insights into the language, culture, and worldview of the Kazakh people at the turn of the century. From a linguistic perspective, the dictionary is notable for its rich historical vocabulary and abundance of polysemous lexical units. To reveal the semantic potential of lexical units, polysemy is examined from the perspective of the semiotic system. In objective reality, however, the relationship between a sign and its linguistic meaning may vary. When the content or scope of a sign fully corresponds to its linguistic meaning, monosemy (a single meaning) arises. Conversely, discrepancies between the content of a sign and its linguistic meaning give rise to polysemy. The analysis of the lexical units presented in the dictionary confirms this theoretical understanding of the nature of polysemy. The authors identify the lexical-semantic variants (LSVs) of polysemous words and determine their common and differential sememes. The latter make it possible to establish the semantic relationships among the LSVs. The analysis of polysemous lexical units in the dictionary demonstrates the asymmetrical relationship between linguistic signs and meanings in Turkic languages. To investigate the continuity of lexical semantics throughout historical development, the article provides a comparative analysis of polysemous words found in the dictionary with their counterparts in Old Turkic and later historical periods, as well as with corresponding forms in modern Kazakh and Kyrgyz. The lexical corpus of this written monument also demonstrates the semantic richness of Turkic languages, the historical transformation of lexical meanings, and the continuity of these meanings across historical periods and in contemporary Turkic languages.

Keywords: Turkic writing systems, transition to the Latin and Cyrillic alphabets, educational, literary and religious texts, Kyrgyz-Russian Dictionary, linguistic and extralinguistic knowledge, the relationship between polysemy and the linguistic sign, asymmetry of sign and meaning, lexical-semantic variants, semantics of polysemy in the Dictionary, common and differential semes, comparison with Old Turkic and modern Turkic languages (Kazakh and Kyrgyz), semantic variation.

Н.Г. Шаймердинова^а

*^аЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
Республикасы*

ORCID: 0000-0001-6088-2867

(E-mail: nurila1607@mail.ru)

А.Ш. Юсупова^б

^бҚазан федеральдық университеті, Қазан, Ресей Федерациясы

ORCID 0000-0003-4156-5705

(E-mail: alyusupova@yandex.ru)

Н.Рахатқызы^с

*^сЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
Республикасы*

ORCID:0000-0001-5272-1852

(E-mail: nakuta@mail.ru)

**Байланыс үшін автор: nakuta@mail.ru*

Кирилл графикасымен жазылған түркі ескерткішіндегі көпмағыналы сөздердің семантикасы

Аннотация. Мақала XIX ғасырда кирилл графикасымен жазылған «Қырғызша-орысша сөздіктегі» көпмағыналы лексемаларды талдауға арналған. Түркі халықтарының басқа халықтардан ерекшелігі – өздерінің жазба дәстүрінде көптеген графикалық жүйелерді қолданғандығы. Әсіресе әртүрлі нұсқалардағы араб графикасы бірнеше ғасыр бойы кеңінен пайдаланылды. Түркі халықтарының энциклопедиялық, жоғары көркем әдеби, тарихи-хронологиялық, жаратылыстану ғылымдарына қатысты және лингвистикалық жазба ескерткіштерінің басым бөлігі дәл осы араб графикасымен жазылған. Алайда XIX-XX ғасырлар тоғысында әртүрлі тарихи, әлеуметтік-саяси және мәдени үдерістердің ықпалымен түркі халықтары біртіндеп латын және кирилл графикасына көше бастады. Патшалық Ресей түркі халықтарының кирилл жазуына көшуін қолдап, бұл үдеріске халықтың сауатты бөлігін тартты. Мәселен, қазақ даласында ұлт зиялылары қарапайым халыққа әліппе мен жазуды үйретіп, көркем әдеби және діни мәтіндерді, өздігінен оқуға арналған оқу құралдары мен сөздіктерді таратумен айналысты. Осындай еңбектердің бірі – екі рет басылып шыққан (1897 және 1903 жылдары) «Қырғызша-орысша сөздік». Бұл сөздік – тілдік ақпарат мәдени мазмұнмен, қазақ халқының салт-дәстүрлері

және әдет-ғұрыптарының сипаттамасымен тығыз ұштасқан бірегей жазба ескерткіш. Сөздікте тілдік және тілден тыс білімдердің синтезі арқылы қазақ халқының тілі мен мәдениеті, қоршаған орта туралы танымы және ғасырлар тоғысындағы дүниетанымы көрініс тапқан. Тілдік тұрғыдан алғанда сөздік тарихи лексиканың молдығымен және сөздік қордағы көпмағыналы сөздердің байлығымен ерекшеленеді. Сөздердің мағыналық әлеуетін ашу мақсатында көпмағыналылық таңбалық (семиотикалық) жүйе тұрғысынан қарастырылады. Алайда объективті шындықта таңба мен тілдік мағына арасындағы қатынас әртүрлі сипатта болады. Олардың мазмұны (немесе көлемі) толық сәйкес келген жағдайда сөздің бірмағыналылығы (моносемия) байқалады. Ал таңба мазмұны мен тілдік мағына арасында айырмашылықтар болған жағдайда полисемия, яғни көпмағыналылық қалыптасады. Көпмағыналы сөздердің таңбалық табиғатына негізделген бұл теориялық тұжырым сөздік лексемаларын талдау барысында өз дәлелін тапты. Зерттеу барысында авторлар көпмағыналы сөздердің лексика-семантикалық варианттарын (ЛСВ) анықтап, олардың ортақ және дифференциалды семемаларын сипаттады. Соңғылары лексика-семантикалық варианттар арасындағы өзара қатынастарды айқындайды. Сөздіктегі көпмағыналы лексемалардың лексика-семантикалық варианттарын талдау түркі тілдерінде таңба мен тілдік мағына арасындағы асимметрияның бар екендігін тағы бір мәрте дәлелдеді. Сонымен қатар сөз семантикасының тарихи сабақтастығын анықтау мақсатында мақалада Сөздіктегі көпмағыналы сөздер көне түркі дәуірі мен кейінгі тарихи кезеңдердегі көпмағыналы сөздермен, сондай-ақ қазіргі қазақ және қырғыз тілдеріндегі сәйкес қолданыстарымен салыстырмалы түрде талданады. Ескерткіштің сөздік қорын түркі тілдерінің мағыналық байлығын, лексикалық мағынаның тарихи даму барысында трансформациялануын және оның тарихи дәстүр мен қазіргі түркі тілдеріндегі сабақтастығын айқын көрсететін маңызды дереккөз деп атай аламыз.

Кілт сөздер: түркі графикалық жүйелері, латын және кирилл графикасына көшу, ағартушылық-көркем және діни мәтіндер, «Киргизско-русский словарь» (Қырғызша-орысша сөздік), тілдік және тілден тыс білімдер, көпмағыналылықтың таңбамен байланысы, таңба мен мағынаның асимметриясы, лексика-семантикалық варианттар, сөздіктегі көпмағыналылық семантикасы, ортақ және дифференциалды семалар, көне түркі және қазіргі түркі тілдерімен (қазақ және қырғыз тілдерімен) салыстыру, семантикалық вариативтілік.

Введение

Письменность тюркских народов на протяжении полутора тысячелетия в силу различных исторических, социальных, ареально-культурных причин функционировала на базе несколько график. По сравнению с другими народами Востока и Запада, у которых была только одна графика с ее историческими видоизменениями, для тюркских народов смена графических систем была экспериментальной площадкой, несущей определенные риски психологически-ментального, личностного и этнокультурного характера. На рубеже XIX – XX веков арабоязычная письменность тюркских народов меняется на латиницу и кириллицу. Как показывают исторические перипетии, смена графических систем чаще всего связана была с политикой государства. Так, переход на

кириллицу народов Центральной Азии инициируется царским правительством России при поддержке образованной интеллигенции (К.Д. Ушинский, Н.И. Ильминский, М.А. Терентьев, П.М. Мелиоранский, В.В. Катаринский), которые привлекали к этой деятельности национальную интеллигенцию, например, представителей казахской интеллигенции И. Алтынсарина, И. Букина и других. Для обучения казахов на родном и русском языках появились материалы на кириллице, к числу которых следует отнести работы Н.И. Ильминского «Материалы к изучению киргизского наречия». – Казань, 1861; А.Е. Алекторова «К мудрости ступенька, Азбука для учеников начальных русско-киргизских школ». – Москва, 1891; А.Е.Алекторова «Киргизская хрестоматия». – Оренбург, 1898; И.Алтынсарина «Начальное руководство к обучению киргизов русскому языку». – Оренбург, 1871; И.Алтынсарина «Жазуға үйрететін кенеге». – Казань, 1892; И.Букина «Русско-киргизский и киргизско-русский словарь». – Ташкент, 1883 и другие.

Властью была создана специальная переводческая комиссия, благодаря которой были переведены и написаны религиозные тексты, буквари, словари, самоучители для казахов. Эти кириллические памятники до настоящего времени находились в российских архивах, и стали они доступны широкой общественности совсем недавно, так что можно их считать новыми архивными кириллическими памятниками. Исследование этих кириллических текстов актуально и необходимо в двух аспектах. С одной стороны, в них запечатлены язык и культура тюркских народов в конкретную историческую эпоху; с другой, – памятники раскрывают исторические закономерности развития языковой системы тюркских языков, их преемственные связи с современными тюркскими языками в орфоэпической, фонетико-фонологической, лексико-семантической, морфологической подсистемах.

В данной статье мы рассматриваем двуязычный казахско-русский словарь «Киргизско-русский словарь», называемый «киргизским», поскольку известно, что в силу сложившихся историко-социальных причин казахов в царской России называли «киргизами». Одной из основных задач в исследовании Словаря¹ является изучение лексической семантики, определение семантической преемственности или семантических изменений общеупотребительных тюркских слов в их исторической традиции. Весьма востребованным в данном контексте является исследование многозначных слов, достаточно широко представленных в Словаре. *Цель статьи:* рассмотреть семантику многозначных слов в контексте знаковой семиотической системы с учётом исторического развития лексической семантики тюркских языков; раскрыть семантику многозначных слов в сопоставлении с многозначными словами в древнетюркском языке, в других тюркских языках позднего времени, а также с многозначными словами современных казахского и киргизского языков в целях определения семантических трансформаций.

Указанная цель предполагает решение следующих задач:

- рассмотреть историко-культурную ситуацию и причины перехода тюркских народов на рубеже XIX – XX веков на кириллицу;
- раскрыть семантику многозначности сквозь призму семиотической теории, позволяющей обосновать асимметрию между знаком и языковым значением как проявление полисемии;

¹ Примечание: в дальнейшем для удобства исследования памятник обозначаем как Словарь

- определить референтные свойства многозначных слов в Словаре, общие и дифференциальные семы ЛСВ, а также их связи между собой;
- рассмотреть истоки семантических связей многозначных лексем Словаря в древнетюркском языке и преемственность значений в современных тюркских языках (казахском и кыргызском).

Материалы и методы

Материалом для исследования послужили кириллические тексты на рубеже XIX и XX веков, в частности, «Киргизско-русского словаря». Словарь издан в Оренбурге в конце XIX - начале XX вв., в настоящее время существует два издания словаря: первое 1897 года, которое хранится в Москве, в фондах Института языкознания РАН. Киргизско-русский словарь. – Оренбургъ. Типо-литографія Б.А. Бреслина, 1897. – 232 с.

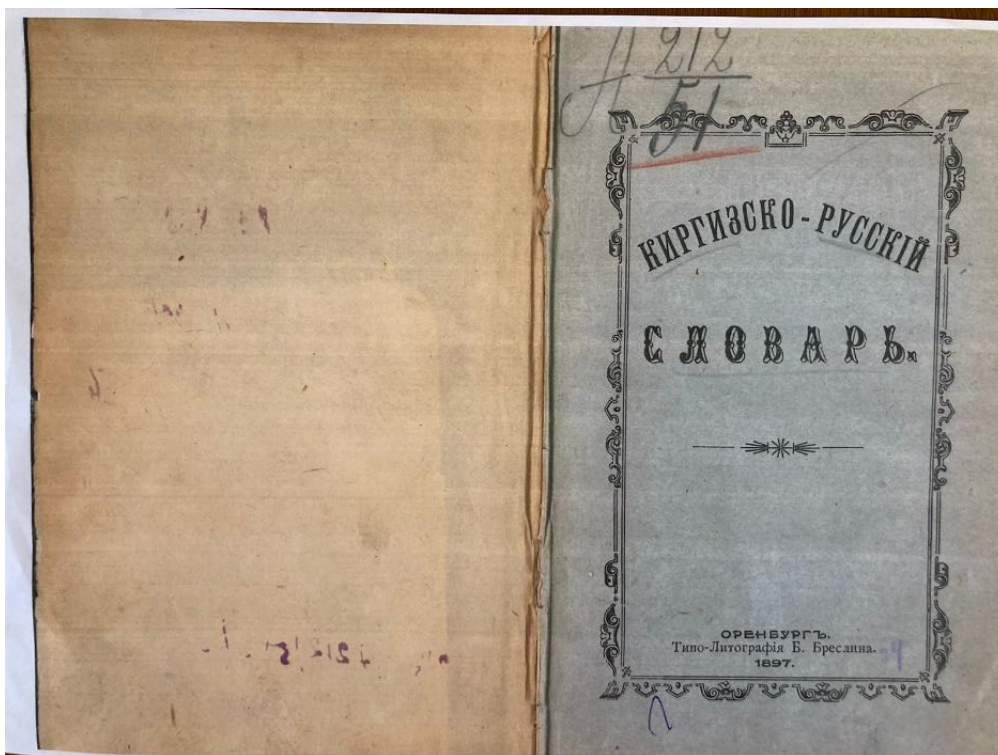

Рис.1 Первое издание словаря в 1897 г.

Fig. 1. The first edition of the dictionary, published in 1897.

1-сур. Сөздіктің 1897 ж. жарық көрген алғашқы басылымы.

Во второй раз также Словарь опубликован в Оренбурге в той же самой типографии, но в начале XX века, в 1903 году, и книга хранится в библиотеке Казанского федерального университета в Казани: Киргизско-русский словарь. Издание второе. – Оренбургъ. Типо-литографія Б.А. Бреслина, 1903 – 233 с.

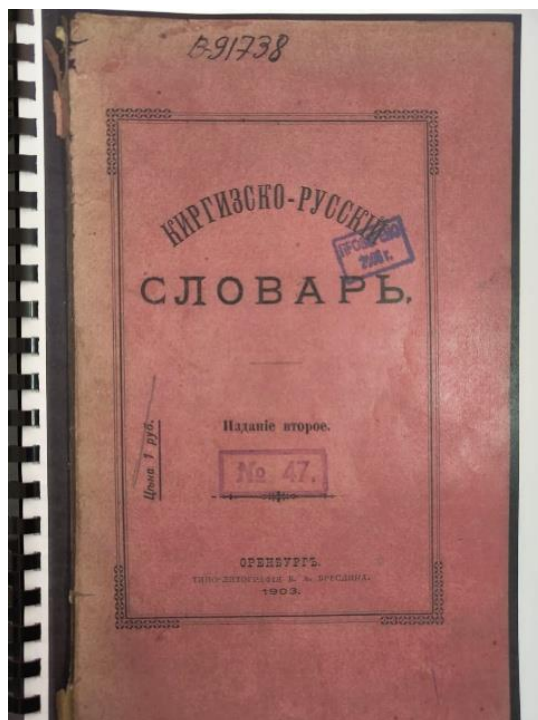

Рис.2 Второе издание словаря в 1903г.

Fig. 1. The second edition of the dictionary, published in 1903.

1-сур. Сөздіктің 1903 ж. жарық көрген екінші басылымы.

Следует также отметить, что по содержанию оба издания идентичны, фактически не различаются, за исключением некоторых моментов технического оформления.

Для освещения историко-культурного контекста перехода на кириллицу используются также и другие кириллические тексты той эпохи: «Езгиликке үйрететин кнеге». Училище благочестія на киргизскомъ языке. Издание 3. - Казань, Типография М.А. Чирковой. 1892; «Букварь для киргизовъ. Жазуга үйрететин кнеге». - Казань, Типография Императорскаго университета. 1892.

Методы исследования: для достижения поставленной цели в статье используются общенаучные методы (от общего к частному, от частного к общему и т.п.), методы гуманитарных наук, а также приемы и средства лингвистической тюркологии, которые применяются в разрезе теории семантического анализа, где многозначность слова рассматривается сквозь призму знаковой теории. Семантический анализ осуществляется в определенной методологии, алгоритме: выявляются референтные предметы знака, на основе которых определяется главное значение слова, устанавливаются лексико-семантические варианты и их общие семы, а также раскрываются отношения между ЛСВ.

Смысловые идентификации и трансформации значения лексем Словаря рассматриваются, исходя от их истоков пратюркского, древнетюркского языков и тюркских языков более позднего времени. Для этого используются древнетюркский словарь

и этимологический словарь тюркских языков Э.Севортяна. Синхронные связи рассматриваются в сопоставлении с современными тюркскими языками (казахским и кыргызским), для анализа которых используются двуязычные и толковые словари современных тюркских языков.

Степень изученности проблемы

Отмеченные нами новые кириллические тексты фактически малоизучены, поскольку до недавнего времени они были недоступны и благодаря ученым Института языкознания РАН появилась возможность их изучения, в т.ч. совместных исследований казахстанских и российских ученых. Так, связи этих кириллических текстов с казахскими диалектами и освещению в них системы вокализма была посвящена статья Ю.В. Норманской и Н.Г. Шаймердиновой «Гласные первого ряда в казахских говорах (новые архивные и полевые материалы)»//Вопросы тюркской филологии. Выпуск XI: Материалы Дмитриевских чтений/Отв.ред. Д.М.Насилов, Е.А.Оганова.М., 2016. (Шаймердинова, Норманская, 2016: 177-215). Несколько статей, посвященных анализу языковой системы данных кириллических текстов в сравнительно-сопоставительном и концептуальном аспектах, написаны Н.Г. Шаймердиновой (Shaimerdinova, 2015: 147-156; Шаймердинова, 2016: 158-175; Шаймердинова, 2018: 492-500; Шаймердинова, 2019: 73-88).

Анализ

«Киргизско-русский словарь» по своему содержанию является уникальным памятником и написан в контексте развития ономотологических знаний прошлых эпох. «Словарь является показателем развития тюркской лингвистики определенной исторической эпохи, развития тюркской лексикографии середины XIX и начала XX вв. В Словаре, с одной стороны, раскрываются языковые понятия и значения, с другой стороны, в нём достаточно подробно описываются тюркские, казахские обычаи, обряды и ритуалы» (Шаймердинова, 2019: 77). Тем не менее главной отличительной особенностью словарного фонда памятника, с точки зрения исследователей, является семантическая «нагруженность» лексем, раскрывающая потенциал многозначных слов. Многозначность лексем, или полисемия, исследуется нами как категория семасиологическая, где многозначное слово интерпретируется как знаковая единица, способная обозначать различные классы предметов, явлений, процессов и признаков окружающего мира. Полисемия, на наш взгляд, обусловлена референтными возможностями слова, как свойство знака представлять в своей форме многообразие внеязыковой действительности. В данном контексте нельзя не согласиться с Л.Новиковым, утверждавшим, что «основа полисемии – это своеобразная «сетка отношений», на которую как бы нанизываются лексико-семантические варианты, отражающие те или иные предметы (явления, признаки и т.п.) действительности» (Новиков, 1982: 193).

Связь многозначности с семиотикой обусловлена референтными свойствами знака обозначать различные предметы действительности одним словом, однако содержание или объём знака может не совпадать с языковым значением слова, что ведет к асимметрии

знака и значения. Различная степень асимметрии знака и значений (т.е. величина «зазора» между ними) соответствует разной степени развития в слове семантической нагруженности, и тогда мы имеем дело с проявлением либо однозначности (моносемии), либо многозначности (полисемии), либо омонимии (распадом полисемии). Моносемия – частный случай полисемии, когда знак обладает всего одним значением, знак и значение полностью покрывают друг друга. Научные термины, охватывающие разные сферы научной деятельности и обладающие одним значением, относятся к сфере моносемии (морфема, фонема, синтагма и т.д.). Однако асимметрия знака и значения, наличие большого «зазора» между знаком и языковым значением ведет к полисемии, когда знак представляет большое количество предметов действительности, и все это выражается через семантику одного слова. Асимметрия знака и значения, их семантическая вариативность, диффузность многозначного слова нашла отражение в трудах ряда ученых (С.О.Карцевский, Ш.Бали, Ю.Д.Апресян, Л.А.Новиков, Д.Н.Шмелев, И.М.Кобозева и др.). Так, закон асимметрии знака и значения был изначально открыт С.О.Карцевским (Карцевский, 1965: 85). При несовпадении содержания знака и значения принцип диффузности многозначного слова считается одним из главных факторов, определяющих его семантику. И.М. Кобозева отмечает, что узуальное значение диффузно, коль покрывает ряд очень близких, но не полностью совпадающих означаемых. Иначе говоря, множество употреблений, которому сопоставляется одно узуальное значение, один инвариант, является нечетким, размытым множеством (Кобозева, 2007: 158). В тюркских языках важность диффузности многозначных слов в исторических праформах, в вертикальных и горизонтальных срезах имен и глагола нашли отражение в исследованиях Э.А. Груниной, А.М. Щербака, Е. Кажибек (Кажибек, 1988: 43; СИГТЯ, 2006).

Известно, что в многозначном слове, как правило, существует несколько лексико-семантических вариантов слова (ЛСВ), или узуальных значений либо узем, представляющих собой несколько предметов-референтов действительности. **Лексико-семантические варианты многозначного слова связаны между собой наличием общей семы**, отношения между уземами в системе языка повторяются, закономерны и регулярны. В семантике многозначного слова отношения между ЛСВ имеют метафорический и метонимический характер, а отношения между главным и частными значениями многозначного слова Ю.Д. Апресян определяет, как топологические – радиальные, цепочные, смешанные (Апресян, 1995:182). В качестве иллюстрации рассмотрим многозначное слово *етек*. 1. Киім өнірінің төменгі жағы. 2. Тау т.б. заттың төменгі жағы. *Біздің ауыл Ақшоқы таудың етегінде* (ҚТС, 1999: 185). В слове есть два ЛСВ слова (*киімнің етегі, таудың етегі*), хотя может быть их и больше (*тонның етегі, төсектің етегі* и т.п.). Общая сема – обозначение «какого-либо края», отношения между ЛСВ – метафорические, поскольку перенос значения по форме первого предмета, отношения между главным и частными значениями выстраиваются в цепочные параллели.

Асимметрию между знаком и языковым значением с их семантическими экспликациями, лексико-семантическими вариантами и отношениями рассмотрим на примере многозначных слов в «Киргизско-русском словаре» в их сопоставлении с общетюркскими истоками, в историческом развитии тюркских языков и в контексте современных тюркских языков.

Бос – «пустой, простой, праздный, досужий, незанятый, вялый, лѣнивый, бессильный, не связанный. Ноги у лошади не запутаны. Колум бос. ‘Я не занятъ, свободенъ’. Бос келеди. ‘Идетъ порожнякомъ’. Бос су. ‘Вода рѣчная или озерная (какъ достающаяся даромъ, въ противоп. кудук)’. Бос навсегда откочевать изъ родины, напр. отъ непріятеля. Боскун. ‘Бѣгство» (Кирг-РС, 1903: 48). Главное значение обусловлено несколькими референтами знака и обозначает признак предмета. В слове пять лексико-семантических вариантов, объединенных общим значением – ‘отсутствие чего-либо’: 1) свободные от пут лошади; 2) человек свободный от дел ‘колум бос’; 3) пустой, незагруженный Бос келеди.; 4) отсутствие колодца Бос су. 5) откочевка, вынужденная миграция в значении ‘оставить пустым обжитое место, аул’ Боскун.

Первые три ЛСВ слова восходят к древнетюркскому языку, к языку рунических памятников. В древнетюркском языке слово *boš* и обозначает 1. свободный, пустой, не находящийся в употреблении *boš ev* (МК III 125); 2. Неспутанный, вольный, свободно пущенный *boš jilgi*, свободно выпущенные кони (МК I130); 3. Независимый, пользующийся свободой *boš kiši*, свободный человек (МК III 124) (ДТС, 2016: 121).

В современном казахском языке сохранились первые три значения Словаря, а также бос в значении «вялый, лѣнивый, бессильный» как «жұмсақ, болбыр» (совр. каз.). Однако следует отметить, что семантическое поле многозначности расширилось: в современном казахском языке есть *құр, бекер, жай – әңгіме*, сөз, а также наблюдается распад полисемии. Бос II. *Ақылсыз, пұлсыз, тегін*. Жарамас бос олжаға арланғаның – Абай (КТС, 1999: 106). Отличительной особенностью многозначной семантики слова в Словаре являются его четвертый и пятый лексико-семантические варианты, раскрывающие социальные аспекты исторической эпохи.

Буршак – «горохъ, градъ, родъ чѣтокъ, петли на веревкѣ, которыя надѣваютъ на шею ягнятъ, когда их привязываютъ. Мойунга буршак салып тле. ‘Умолять всей душой, отъ души’. Тер буршактайды. ‘Льется градомъ потъ’. Жас буршактайды. ‘Льются градомъ слезы» (Кирг-РС 1897: 52). Главное значение определяется через смыслы разных референтов как обозначение предмета. В слове несколько ЛСВ, общим для которых является обозначение ‘округлости’: 1) горошинки; 2) четки круглой формы; 3) градины, которые тоже могут круглыми; 4) округлые петельки на веревках; 5) капли пота – Тер буршактайды. Жас буршактайды. В глаголе буршактайды по отношению к другим ЛСВ выражается метафоричность значения (сходство по форме и функции) – слезы, как горошины. В современном казахском языке в слове *бұршақ* указанные выше лексико-семантические варианты сохранились. Но появилось значение, обозначающее женские украшения круглой формы, например, браслеты и заколки: *Тізбектеліп түйілген түймек*. ‘Украшение в виде цепочки’. *Бұрама білезіктен екі басына бұршақтар келтіреді*. ‘Концы браслета закручивались, как горошины’ (КТС, 1999: 120).

Дәри – «лѣкарство, порошок» (Кирг-РС 1897: 55). Главное значение – обозначение предмета. Что может объединять лекарство и порошок? Некое вещество, ингредиент, имеющийся в составе и лекарства, и пороха. Истоки многозначности восходят к древнетюркскому языку, в котором есть похожее слово *daru* в значении лекарства, средства для лечения болезни «*otaııl daru birlä bolııl qamı* средства от всех этих недугов находятся в твоих руках (букв. у тебя); лечи их лекарствами, стань их исцелителем» (QVK 312) (ДТС, 1964: 64).

В современном казахском языке *дәрі*, с одной стороны, сохранило семантическую преемственность (лекарство и порох): ‘порох’ *мылтық дәрі*, ‘бездымный порох’ *түтінсіз дәрі* [РКС, 1954: 577]. С другой стороны, семантика слова расширилась, появились переносные значения ‘снадобье’, ‘необходимость’: <...> 3. ауыс (перен.). *Жанға жайлы, ем-шіпа*. ‘Снадобье-лекарство для души’. *Ауруға – ем, сауға – қуат дәрі қымыз*. ‘В болезни – лекарство, для жизни – сила кымыз’ (Жамбыл). 4. *Қажет, зәру*. ‘Необходимость’. *Ондай маскүнем кімге дәрі ? ‘Кому нужен такой пьяница?’* (О. Сәрсембаев) (ҚТС 1999: 148).

Ез – «растолочь, растворять въ водѣ; клязничать, говорить кляззы съ намѣреніемъ, уклониться отъ правосудія; говорить попусту» (Кирг-РС, 1903: 59). Общая сема ЛСВ – обозначение ‘предельного действия’ («растолочь, растворять»), выражающий, с одной стороны, эмоционально-оценочную экспрессию ‘клязничать’, другой, – несущественный разговор ‘болтовню’, говорение ‘впустую’. ЛСВ связаны между собой топологической цепочной многозначностью. Конструкция «уклониться отъ правосудія», возможно, является омонимичным. Ни один из словарей современного казахского языка не фиксирует *ез* в значении ‘клязничать’. Однако слово семантически обогатилось переносными значениями *ез* в метафорическом обозначении ‘несчастный’, ‘бедолага’: <...> 2. ауыс.(перен.) *Мүсәпір, бейшара, сорлы*. ‘Несчастный, бедолага’. *Ездерге осы керек*. ‘Пустословам это и нужно’ (Б. Муқанов). В значении ‘усталый, раздавленный’: 3. *Жол ұрып, жол соқты болу*. ‘Дорога, тяжелая, вымотала’. *Ұзақ жол мені әбден езіп тастады*. ‘Длинная дорога совершенно измотала меня’ (Кенжебаев). Также появилось и новое значение ‘использовать’: *Ез – біреудің еңбегін пайдалану, қанау*. ‘Использовать кого-то’. Байлардың бізді езіп келгенін газет арқылы білді. ‘О том, что богатые использовали нас, узнали из газет’ (Бекенов) (ҚТС, 1999: 167).

Жапырақ – «лист (древесный); кусочки, на которые разрѣзываютъ (турайды) мясо. *Жапырақ түйө*. ‘Верблюды съ лежащих горбов’. *Жапырақта*. ‘Крошитъ на кусочки» (Кирг-РС, 1897: 71). Главное значение – обозначение предмета в природе и социуме. Общая сема для двух узуальных значений ‘маленькие формы’ листьев дерева и кусочков мяса. Узеы связаны между собой цепочной топологической связью, поскольку значение второго ЛСВ определяется значением первого ЛСВ (кусочки мяса в сознании носителя языка уподобляются листочкам), или, как отмечает Ю.Д.Апресян, новое значение мотивировано ближайшим к нему значением (Апресян 1995: 182). Словосочетание *Жапырақ түйө* не встречается в современном казахском языке, по всей видимости, авторы словаря перепутали со словом *түйе жапырақ*, *түйежапырақ* (лопух).

Исторически слово является общетюркским, поскольку использовалось еще в языке рунических и уйгурских памятников в значении *јарыуақ* ‘лист дерева’: *јарыуақ* лист, лепесток (МК III, 67); (ДТС, 2016: 252). Однако в языке этих памятников маркеры многозначности не представлены. В современном казахском языке слово сохранило первые два значения Словаря, к которым добавляется ещё и третье узуальное значение ‘рисунок, орнамент’: <...> 3. *Кесте, ою-өрнектің жапыраққа ұқсас бір түрі*. ‘Вышивка, один из видов орнамента, похожий на листочек’. *Шолпыны жапырақ, жылан көз сияқты ою түрлері өрнектеген*. ‘Орнаменты шолпы представлялись как змеинные глаза’ (Д.Досжанов)» (ҚТС 1999: 210). В современном кыргызском языке лексема

также многозначна и некоторые узуальные значения идентичны значениям Словаря и современного казахского языка: **жапырақ** 1. то же что и жалбырақ; *сары каз учин, кол толгон жапырақ жатып дон болгон* (фолькл.), желтые гуси, летая, озеро заполнили; листья холмами лежали. 2. клочок, лист бумаги *бир жапырақ кагаз* или клочок бумаги (Юдахин, 1985: 233).

Жейде – «рубаша старинного киргизского покроя. Это бязевый халатъ съ воротомъ шалью, на правой сторонѣ завязывается шнурками. Теперь такія рубашки носятъ только старики» (Кирг-РС, 1897: 71). Общей семей для двух вещей (рубашки и халата) является обозначение ‘мужской одежды’. ЛСВ связаны между собой радиальными отношениями, поскольку каждое из этих значений мотивировано главным значением ‘одежда’. Лексема жейде в самой словарной статье дается как «старинного», «носятъ только старики». Несмотря на это, слово сохранилось в современном казахском языке и только в значении мужской рубашки: <...> **жейде** жерг. (диалек.). *Ерлердің сырт көйлегі*. ‘Мужская рубашка’. *Екі-үш жейде салып алған артық болмайды*. ‘Лишним не будет положить две-три рубашки’ (ҚТС, 1999: 226). Многозначность слова в современном казахском языке значительно сузилась. Ни в ДТС, ни в этимологическом словаре Э.Севортяна это слово не зафиксировано, возможно, оно национально узуальное, или диалектное.

Жійек – «оторочка, кайма, край, иногда берег. *Жійекте оторочить*. ‘Обшивать края’» (Кирг-РС, 1897: 71). Лексема обозначает разные предметы действительности: край одежды, процесс (прошить по краю), край чего-либо, край водного пространства, ограниченный сушей. ЛСВ объединены общей семей – обозначение ‘крайности’, которая непосредственно мотивируется каждым из составляющих узуальных значений в рамках радиальной полисемии. В современном казахском все лексико-семантические варианты сохранились без изменения: *судың жиегі, жолдың жиегі* и т.д.

Жол – «дорога, путь, право. *Кара жол*. ‘Торная, Ызжая дорога, несчастный путь, дурное поведение’; ак жол ‘счастливый путь, честное поведение’. *Жолун болсын*. ‘Добрый путь’ (пожелание). *Жол аур*. ‘Дорогая плохая, дурная’. *Улу жол*. ‘Большая дорога’. *Узак жол*. ‘Длинный путь’. *Жол аш*. ‘Дать дорогу, проложить дорогу, начать’. *Жол тап*. ‘Найти дорогу, подыскать выходъ изъ затруднительного положенія’. *Жол ал*. ‘Повадиться, открыть себѣ путь, дорогу’. *Жол байла*. ‘Задержать на дорогѣ, остановить’» (Кирг-РС, 1903: 79). В Словаре также даны различные формы слова: *жолат, жолдан, жолмен* и дериваты: *жола, жолама, жолдас, жолдастас, жолаушы, жолак, жолиши* и т.д.

Безусловно, слово относится к общетюркскому пласту, учеными отмечены два его древних архетипа: **dol* (Doerfer), **ʉol* (А.М.Щербак). Лексема жол в различных фонетических вариантах имеется во многих тюркских языках: йол – древнетюрк., гаг., турец., турк., кум. и т.д.; йул – тат., баш.; йол – узб., жул/юль – тат.диалек., д’ол – алт., чол – хакас., жол – казах., ккалп. и т.п. В этимологическом словаре тюркских языков зафиксировано около десятка значений слова: дорога, направление (казах.,турк.), поездка, ход, путь, скорость, полоса, убеждение (азер.), право, законность, разрешение, позволение (ккалп.), судьба (сюг.), подарок (кирг.) (ЭСТЯ, 1989: 218). Многие из этих значений нашли отражение и в исследуемом Словаре, где ряд лексико-семантических вариантов многозначности показаны не только словесными дефинициями, но и контекстуальным употреблением. В силу этого здесь имеют место типы многозначной семантики не только по типу языковой мотивированности (*Кара жол. Улу жол*), но

и топологические (*Жол аш. Жол тап.*), ассоциативные (*Ак жол*). Общей семой для некоторых ЛСВ может быть обозначение направления. В современном казахском языке в слове *жол* некоторые узусальные значения сохранились, но вместе с тем наблюдается и семантическое расширение в обозначении традиций обрядов как ‘подарок’ *Міне той бастаған жолың*. ‘Вот подарок за церемонию обряда’. (С.Сейфуллин). Как отмечают Х.Махмудов и Г.Мусабаев, *жол* может обозначать обычаи, правила, а также выражать единичность ситуации (*бір жолы*), линию, строку, полосу, полосатый (*жол-жол* или *жолак*); *жол-жол сиса* ‘полосатый ситец’ (КРС, 1954:177).

Журт – «народъ (въ цѣломъ составѣ его, или часть, толпа, много людей), площадь круга, на которомъ раньше стояла кибитка. *Журт айтар*. ‘Народ скажет’. *Журт үйліи*. ‘Гласъ народа, гласъ Божій’. *Журтта гал* (проклятіе) ‘отстать отъ всѣхъ’ (во вліяніи)» (Кирг-РС, 1903: 85). Референтными являются два понятия – народ (толпа) и место, главное значение – комитативно-локативное значение, общая сема ‘собирательное множество’. Узусы связаны между собой метонимическими отношениями, *журт* ‘народ’ и *журт* ‘место, аул’, где находился народ. Выражение *Журтта гал* – неясно, расплывчато, однако в казахской культуре, действительно, есть проклятие *Жұртта қалғыр*. ‘Будь проклят’. *Жұртта қалды*. ‘Остался один, бродяга’. Семантическая связь с главным значением сохраняется, хотя в выражениях проклятия наблюдается распад полисемии. Многозначность слова восходит к древнетюркскому языку, слово активно употреблялось в языке рунических и уйгурских памятников. *Jurt* 1. Дом, владение, место жительства, земля, страна: *usın buntatu juartda jati qalur erti* они остались жить на земле Усын-Бунтату (Тон.19); *ölümüg unitma güriin jurту ol* не забывай о смерти, твоя могила – твое пристанище (QBN 38811); *bedük bir jurt el küin erdi* была большая страна и большой народ (ЛОК 301); 2. Руины, развалины (МК III 7) (ДТС, 2016: 300). Таким образом, в языке памятников раннего средневековья семантика многозначности оказалась шире, ЛСВ вариантов оказалось больше, однако в процессе исторического развития наблюдается сужение семантического потенциала многозначности, что запечатлено в исследуемом Словаре.

Зат – «вещь, матеріаль, предметъ, имущество, драгоценность. *Зат емес*. ‘Ничего не стоитъ’. *Заты жаман*. ‘Нехорошаго происхожденія» (Кирг-РС, 1903: 90). Главное значение – обозначение различных предметов действительности, общая сема ЛСВ – обозначение ‘некой вещественности’ в окружающем мире. Отношения между узусами могут смешанными, радиально-цепочными, поскольку так или иначе каждое узусальное значение связано с главным значением и между собой. Непонятно включение в эту группу слова «драгоценность», незафиксированное в тюркских словарях со словом *зат*. В казахском языке есть выражение *құнды зат* ‘ценная вещь’, когда речь идет о дорогих предметах и вещах. Выражение *заты жаман* в значении ‘без роду и племени’ до сих встречается в казахской культуре. Однако в современном казахском языке по сравнению со Словарем многозначность слова шире и представлена другими ЛСВ: *ЗАТ. 1. Табиғаттағы барлық жанды-жансыз нәрселер. 2. Адамның күнделікті тұрмысқа қажетті керек-жарақтары; дүние-мүлік, бұйым. 3. Зат алмасу* – барлық тірі организмдердің тіршілігі үшін қажетті биохимиялық реакциялар мен химиялық өзгерістер. 4. Зат есім (лингв.) – заттың атын білдіретін сөз табы. 5. Заты басқа – ерекше, бөлекше, өзгеше (ҚТС, 1999: 269). В древнетюркском словаре слово не зафиксировано.

Зуулда – «гудѣть, выть (про вѣтеръ), быстро пролетать (птица)» [Кирг-РС 1897: 91]. Главное значение – обозначение движения, общей семой является ‘интенсивность движения’, типичная, повторяющаяся, закономерная как для ветра, так и для птиц. В современном казахском семантика слова расширена за счет новых реалий действительности и самого языка. В современной фонетической версии зуылда может означать любой интенсивный звук, шум, в т.ч. издаваемый машиной, техникой. **Зуылда** 1. *Зу-зу еткен шуыл дыбыс шығару.* ‘Издавать интенсивный звук’. *Жел шығады, қою қамыс зуылдайды.* ‘Ветер пронесся, густой камыш зашумел’. (М.Жұмабаев). *Тез жүру, зымырау.* ‘Быстро ходить’ (букв. бежать с шумом). *Бұл кезде қара «Волга» зуылдап өте берді.* ‘В это время с шумом пронеслась черная “Волга” (Тоқаев)» (ҚТС, 1999: 240). В современной казахской полисемии зуылда/зуылдау имеется также и метафорическое значение: «зуылдау 1. гудеть, свистеть (напр., о ветре); 2. Быстро летать (о птице). 3. перен. говорить скороговоркой, без остановки» (Махмудов, Мусабаев, 1954:194). Не случайно о человеке, говорящем быстро, без остановки, говорят *Ол зуылдап кетті. Ол зуылдатты.* ‘Он говорит без умолку’.

Кабак – «брови, вѣки, нависшее надъ глазами мѣсто. Сайдын кабагы. ‘Закраина оврага, берегъ, склонъ горы’. *Ас кабак.* ‘Тыква’» (Кирг-РС, 1897: 94). Главное значение – обозначение предмета, общая сема для узем – ‘то, что свисает’. Связь между уземами цепочно-смешанная. В современном казахском языке кабақ означает не только веки и берег, но имеет переносное значение *кабагы жабық* ‘хмурый, сердитый’; *бүгін қабағың ашық көрінеді* ‘вижу сегодня (ты) весел’; *біреудің қасы мен қабағына қарау* ‘чувствовать себя зависимым от кого-либо’ (Махмудов, Мусабаев, 1954: 418). Выражение *кабагы жабық* – метафорическое переносное значение. В древнетюркском языке не отмечается. Однако Э.В. Севортян пишет, что слово встречается в различных тюркских языках, определяет разные его смыслы от многозначных до омонимичных, отмечает в некоторых случаях как ареальное, в других как диалектное: **Кабак.** Ареальное слово. М.Рэсэнин восстанавливает праформу *kabak. Возможно, восходит к тюркскому қапақ < қап ‘покрывать’, ‘закрывать’ (ЭСТЯ, 1989: 161). В ЭСТЯ приводятся некоторые смысловые компоненты кабақ в тюркских языках: *лоб, лицо, передняя сторона* тур. диал., азерб. диал.; *бровь* алт., *край, карниз* каз., *обрыв баш., козырек, пригорок* тув., *склон горы* тат. диал., *расселина* ккалт., *рытвина, впадина* кирг. (ЭСТЯ, 1989: 162). В кыргызском, как и в казахском языке, употребляется как соматизм и в некоторых других значениях: **Кабак** I 1. веко, веко с надбровной дугой; 2. *кабак ач-* стать довольным, веселым 3. *рытвина, впадина жашынарга кабак жок* нет впадины, где спрятаться. Кабак II. Тыква, тыквянка. *Аш кабак;* *суу кабак* тыквянка для воды (Юдахин, 1985: 310). Таким образом, в Словаре многозначность кабақ имеет преобладающие связи со значениями тюркских языков.

Кажа – «растереть (ремнемъ или желѣзомъ кожу до крови); сдѣлать царапину трениемъ одного предмета о другой; подсмѣиваться, задѣвать на словахъ. *Айякты етик кажады.* ‘Сапоги натираютъ (мозолятъ) ногу, когда тѣсны’. *Сен бизди кажай бересин.* ‘Ты нас все задеваешь, смеешься’» (Кирг-РС, 1897: 96). Главное значение – ‘процесс’, общая сема для узем – обозначение трения. Отношение между уземами – метафорический перенос по функции.

Каза – «смерть, уронъ, ущербъ, убытокъ. *Казалы.* ‘Смертный’. *Казалан.* ‘Умереть, потерпеть убытокъ, ущербъ’» (Кирг-РС, 1897: 96). В Словаре также запечатлены дериваты

(Казал.) (Казалан). Слово стилистически окрашенное, употребляется в связи с потерей человека и домашних животных, общее значение узем ‘утрата’. В настоящее время значение слова фактически не изменилось: смерть человека так и обозначается қаза болу, қаза табу, а ущерб, падеж скота обозначается конструкциями типа мал қазадан аман ‘со скотом все благополучно’. В общетюрских словарях ДТС и ЭСТЯ слово не фиксируется, но оно используется в киргизском языке, фактически в тех же значениях, как и в казахском. **Каза** I ар. судьба, предопределение; кончина, смертный час: *каза бол-или каза тап-*; или южн. *каза кыл-* скончаться; *ажалынан каза тапкан* он умер своей смертью; *жан бар жерде каза бар* (поговорка), где есть душа, там есть и смерть; *казасы жеткен* его смертный час настал; *намаздың казасы* пропущенная молитва (которую необходимо совершить) (Юдахин, 1985: 316).

Как – «лужа отъ дождя или снѣга на гладкомъ мѣстѣ (такыр); постила; ударять; бить въ барабанъ; в дверь; сильно встряхивать (кошму, чтобы пыль выбить); взбрасывать ладонью бабки и ловить ихъ другой стороной руки въ игръ капкакыл; прибивать гвоздь; задеть кого-то» (Кирг-РС, 1897: 96). В словарной дефиниции слова только два первых его значения следует отнести к лексико-семантическим вариантам. **Как** ‘затвердевшая земля в лунке от дождя’ (в этом значении слово устаревшее) и пастила (в тексте «постила») **как** засушенный фрукт, яблоко, абрикос, урюк (в современной версии *курага*). Общая сема - ‘засушенность’, ‘отверделость’. Все остальные примеры в значении ‘стучать, издавать звуки’ (*ударять; бить въ барабанъ; в дверь; сильно встряхивать кошму*) – омонимы, выраженные глаголом **как**, что также подтверждается словарями современного казахского языка, в которых значения твердости и стука представлены в данной лексеме как омонимичные явления.

Кам – «печаль, забота, польза. *Береудин камын же*. ‘Заботиться о комъ’ Камык ‘печалиться, грустить. *Кам көңүлдү*. ‘Печальный, грустный’. *Камыктыр*. ‘Печалить’. *Камыгу*. ‘Печаль, кручина, тоска’. *Ол сойлеп отурганы менин камым*. ‘Онъ говоритъ въ мою пользу’. *Камдан*. ‘Заботиться, сбираться въ дорогу, хлопотать объ отъѣздѣ’. *Камкор*. ‘Опекунъ» (Кирг-РС, 1903: 101). Слово этнически идиоматично, в общетюрских словарях его нет, но есть в современном казахском и киргизском языках, также в значении проявления заботы, участия в современном казахском языке *қамын жеді*. В киргизском языке семантика значительно шире: **Кам**. I. ир. незрелый, неспелый *кам алма* - неспелые зеленые яблоки; *кам тери*- невыделенная, сыромятная кожа. **Кам**. II. ар. 1. забота *кам же-*, или *кам кор-*, или *кам ур-* проявлять заботу; 2. *кам-ку* горе, печаль *бөөде кам-ку болбо* не печалься напрасно; 3. готовый, находящийся в порядке *жол азыги кам беле?* Путевое довольствие готово? (Юдахин, 1985: 335).

Келте – «короткій. *Келте-кезик*. ‘Родъ горячки’. *Келте куйрук*. ‘Лошадь с коротким хвостомъ’. *Келте сай*. ‘Не длинный оврагъ’. *Келтійт*. ‘Укоротить’ (одежду, веревку)» (Кирг-РС, 1903: 114). Главное значение – обозначение качества предмета, общая сема ‘недлинный’: короткий хвост лошади, недлинный овраг. Выражение *келте-кезик* ‘болезнь’, ‘лихорадка’ раскрывает картину мира казахов той эпохи – это устаревшее слово, в современных казахских словарях не встречается. В общетюрских словарях не зафиксировано, но имеет многозначные смыслы в киргизском языке. **Келте** I. тиф. бөртмө келте, сыпной тиф. **Келте** II. ир. 1. короткий *өзу мынча чоң туруп куйругунун келтеси* (верблюд) сам такой большой, а хвост у него короткий; 2. *келте чарым, келте*

чам подмётка; 3. *келте тай* двухлетний жеребец; 4. *келте тил*. **Келте** III. (в эпосе) род старинного ружья. Ак келте название ружья богатыря Манаса (Юдахин, 1985 : 371). Таким образом, семемы «короткий», «болезнь» совпадают в Словаре, а также в современных казахском и кыргызском языках.

Кемер – «вовышенность, лежащая на алкап (см. это слово); край чашки, крутой берег рѣки. *Кемерле*. ‘Наполниться до краев’. *Кемерлет*. ‘Налить почти через край’» (Кирг-РС, 1903: 114). Референтные свойства знака обусловлены тремя предметами: возвышенность, чаша, берег. Главное значение – обозначение предмета действительности, общая сема – выражение высоты, отношения между ЛСВ смешанные и радиально-цепочные. В современном казахском языке сохраняется значение высоты в чем-либо (берега, предмета, верхней части одежды), но вместе имеет переносное метафорическое значение, например: «*Кемерінен асты – деңгейінен асып төгілді*. ‘Достиг небывалых высот’. *Кемеріне түсті*. – *басылды, тынышталды*. ‘Сдался, успокоился’» (КТС, 1999 : 301). Таким образом, значение многозначности расширяется в данном случае за счет контекста и синтагматических сочетаний. В общетюркских словарях слово не встречается.

Кес – «рѣзать, рубить, кроить платье, рѣшить дѣло, опредѣлить платеж. *Ағаш кес*. ‘Рубить дерево’. *Сөз кес*. ‘Прекратить, окончить разговор’. *Кесиб айт*. ‘Сказать положительно, на отрѣз’. *Кесинди*. ‘Отрубокъ дерева, кусокъ, часть’. *Кесип түсүр*. ‘Отрубить’. *Шай кесилди*. ‘Чай сталъ жидким’. *Ауру кесилди*. ‘Выздоровѣть окончательно’. *Кол кесилди*. ‘Быть обезоруженъ’. *Жасын кесилсин*. ‘Пропадай, заberi тебя холера’ (проклятіе дѣтямъ). *Тлеуин кесилсин*. ‘Будь несчастнымъ’ (проклятіе). *Кесек*. ‘Кусокъ хлѣба, мяса, комочекъ земли, камня’. *Кесим*. ‘Назначение платежа’. *Кесекте*. ‘Кидать камнями’. *Кеспек*. ‘Кадка, бочка’» (Кирг-РС, 1903: 114). **Кес** – глагол, класс которого весьма продуктивен в синтагматике, парадигматике и в деривации, что нашло отражение в Словаре. Главное значение ‘динамичное действие’, общая сема для ЛСВ – обозначение результата действия: *Ағаш кес*. *Сөз кес*. *Ауру кесилди*. *Кесип түсүр*. *Кол кесилди*. *Шай кесилди*. Во фразеологизмах *Жасын кесилсин*. *Тлеуин кесилсин* выражено эмотивно отрицательное значение, заклятье, маркированный культурными ритуалами казахов на рубеже веков. Глагол в этих идиомах сохранил значение результативности, законченности *Жасын кесилсин*.букв. ‘Пусть жизнь твоя завершится’. *Тлеуин кесилсин*. ‘Пусть надежды не сбудутся’. **Кес** – общетюркское слово, истоки его восходят к пратюркским и древнетюркским корням, активно используется в ранних тюркских письменных памятниках. Так, в ДТС представлены его многозначные смыслы, такие, как ‘резать, делить’, ‘прерывать, прекращать’, ‘отрезать, преграждать’ в значении результативности и динамичности действия, а также отмечается распад полисемии: **Kes** II. *bir kes etmāk* кусок хлеба (МК I 329) (ДТС, 2016: 321).

Интерес также представляют и отглагольные имена, производные от **кес**: *Кесинди*. *Кесек*. *Кесим*. *Кеспек*. Значение их определяется словообразовательными формантами, в которых отражена картина мира казахов того времени. Семантика слова *кесим* в значении *платеж* (как это даётся в Словаре) изменилась и обозначает в современном казахском языке ‘приговор’ *сот кесімі* ‘приговор суда’ (Махмудов, Мусабаев, 1954: 208). *Кесим* в значении «платёж» – устаревшее слово, вместо него чаще всего используется төлеу: **Платёж** м.1. (действие) *төлеу* (*белгілі бір шарт бойынша ақша төлеу* – платеж по договору); 2 (сумма) *төлем* (*төленген ақшаның сомасы* – сумма выплаченного); послать наложенным платежом *төлеп алатын етіп жіберу кесімі* (PKC, 1954: 528).

Конур – «темно-сѣрый, смуглый, тёмно-русый; кауряя лошадь, день. Конур салкын. 'Прохладный день' (лѣтом, когда нѣсколько пасмурно)» (Кирг-РС, 1987: 125). Референтами знака являются три вещи: цвет, масть лошади и день, главным значение – обозначение признака, общая сема 'тёмный цвет'. Отношения между уземами – радиальные. В общетюрских словарях ДТС и ЭСТЯ слово нефиксировано. В современных казахском и кыргызском языках семантическое значение слова расширено за счет эмотивных маркеров и переносных значений. Так, в казахском языке **Қоңыр** 1. *Қара мен қызылдың арасындағы қою күрең түс*. 2. *Ауыс. Жұтаң, жадау ғана тіршілігі бар*. 3. *Ықылассыз, көңілсіз, салкын*. Қоңыр аю. Қоңыр бұйра шай. Қоңыр қаз. Қоңыр дауыс (үн). Қоңыр жел (самал). Қоңыр жаз (күз). Қоңыр күй. Қоңыр салқын (КТС, 1999 : 407).

Кут – «душа, присутствие духа, благополучие. *Кутум кашты*. 'Растерялся'. *Кутай*. 'Быть благополучнымъ'. *Кутайт*. 'Дать благословение, обилие (Богъ.)' *Кутты*. 'Благополучный, счастливый, приносящий съ собой кому благополучие, счастье'. *Кутты болсун*. 'Пожелание, поздравление'. *Кутукта*. 'Поздравь'» (Кирг-РС, 1897: 139). *Құт* – общетюрское слово, истоки его находятся в пратюркском и древнетюркском языках, в которых *qut* также является многозначным: 1. Душа, жизненная сила, дух; 2. Счастье, благо, благодать, благополучие *qorqta temis qut bergäi men temis*. Он сказал: «Не бойся я ниспошлю (букв. дам) тебе благодать» (ДТС, 1964: 73).

Эти самые значения сохранились в Словаре-памятнике XIX: душа, благополучие, обилие, достаток, счастье, представленные в слове кут смыслы связаны между собой значением положительной коннотации, и, безусловно, являются лексико-семантическими вариантами одного слова и в этом значении до сих встречаются и в современном казахском языке. В словарной статье вместе с другими формами и дериватами данного слова приводится единица речевого этикета *Кутты болсун/ Құтты болсын*, актуальных в различных радостных жизненных ситуациях современного человека.

Майталман – «самый красивый (человѣк, лошадь)» (Кирг-РС, 1903: 147). Литературное слово, главное значение его проявляется в признаковой характеристике предмета действительности, общая сема – обозначение качества, уземы находятся в радиальной связи. В современном казахском языке семантика слова расширяется. Например: «**майталман** 1. очень сильный, выносливый (о коне); 2. осведомленный, сведущий (о человеке); 3. неосуществленное желание, досада» (Махмудов, Мусабаев, 1954: 233). Третье значение слова в современном казахском языке связано с другими лексико-семантическими вариантами в контексте переносных значений.

Мандай – «лобъ, счастье, переключина, предприятие. *Кудай мандайыннан жарылкасын*. 'Желаю тебѣ счастья, успѣха въ дѣлахъ'. *Мандайша*. 'Верхняя переключина у дверей кибитки'. *Мандайлы*. 'Счастливый'. *Мандайсыз*. 'Несчастный'» (Кирг-РС, 1903: 149). Общая сема ЛСВ – обозначение передней части, «счастье» в словарной статье употреблено в переносном значении. Неясно, как слово *предприятие* связано со словом мандай, здесь, возможно, та или иная реальность того времени. В современном казахском языке *маңдай* употребляется и как соматизм, часть лица человека, а также имеет множество переносных значений. Например, **маңдай** <...> 4. ауыс. (перен.) *Бір нәрсенің ең жақсысы, таңдаулысы, алдыңғы қатарлысы*. 'Лучшее, передовое чего-либо или кого-либо'. *Аудандағы жігіттің маңдайы еді*. 'Был самым передовым джигитом в районе' (Уайдин). *Маңдай терін төкті*. 'Работал не покладая рук'. *Маңдайына сыймады*. 'Потерял. Умер'. *Маңдайынан шертіп жүріп алды*. 'Отличный выбор, попал в десятку'.

Маңдайының соры бес елі. ‘Глубоко несчастный’ (ҚТС, 1999: 240). Таким образом, в современном казахском семантика слова *маңдай* расширяется благодаря оценочным и переносным значениям.

Мата – «красный товаръ, льняныя или бумажныя матеріи (шөберек)» (Кирг-РС, 1903: 150). В слове запечатлена картина мира казахов того времени, почему мата называется «красным товаром»? Быт казахов на рубеже двух столетий зависит от кочевого образа жизни, от пищи, в основном мясной и молочной, которой казахи могли обеспечивать сами себя. Однако материалы, ткани казахи вынуждены были покупать, ездить на базары, в селения и города, что стоило немалых затрат и что могла сделать в основном родовая знать. Более того красивые материалы – шёлковые, льняные, хлопчатобумажные (бумазея) нужны были для женщин, матерей, жен, сестр, дочерей, к которым в культуре казахов было особое уважение. Поэтому в словарной статье используется выражение «красный товаръ», в значении ‘дорогой’, ‘красивый’, ‘необходимый для женщин’. *Бумажныя матерія* означает ‘бумазею’, так казахи называли хлопчатобумажную ткань, ситец, сатин. Главное значение *мата* – обозначение вещи, общая сема ЛСВ – вид товара. В современном казахском языке *мата* означает только материал в целом, т.е. наблюдается сужение семантики по сравнению со значением слова в Словаре. В древнетюркском словаре слово не фиксируется.

Мин – «недостаток, излишекъ, неровность, шероховатость, ошибка. *Сөзүмнөн мин тапты.* ‘Он нашель неправильность въ моихъ словахъ’. *Окта мин жок.* ‘Стрѣла прямая и ровная вездѣ’. *Октай минсиз.* ‘Прямая как стрѣла’. *Мине.* ‘Снять, соскоблить съ предмета, который дѣлають’. *Ултан мине.* ‘Вырѣзывать излишки подметокъ у сапоговъ, когда шьють’. *Минсиз.* ‘Неимѣющій недостатковъ (тѣлесныхъ) очень красивый’» (Кирг-РС, 1903: 152). Референтное содержание знака – ‘значимое отсутствие’ предметов действительности: недостатки в предметах, в вещах, в человеке, в его речи. Однако значение недостатка, отсутствия чего-либо коррелируется со значением идеальной достаточности, раскрывая особенности этнического восприятия мира, ментальности казахов и других тюркских народов. Поэтому в Словаре даются следующие выражения: *Окта мин жок.* ‘Стрѣла прямая и ровная вездѣ’. *Октай минсиз.* ‘Прямая как стрѣла’. Или о человеке красивом, не имеющем физических недостатков: *Ол минсіз.* ‘Он идеальный, красивый’. В древнетюркском словаре слов в отмеченных значениях нет. В современном казахском языке по сравнению с многозначной семантикой слова в Словаре, следует отметить сужение семантики *мін*: *Кем-кетік, кінәрет, ақау.* **Мін жоқ** – кемшілігі жоқ, мінсіз. **Мін тақты** – кінәлады, айыптады. **Мінін бетіне басты** – кемшілігін көзіне айтты. **Мінін қазды (терді)** – мін табуға тырысты, мін іздеді (ҚТС, 1999 : 474).

Полученные результаты

В процессе проведенного исследования получены следующие результаты.

Тюркские народы в своей исторической письменной традиции применяли различные графические системы, среди которых на протяжении столетий наиболее активно использовалась арабская графика. Однако на рубеже XIX – XX веков в силу политико-социальных, культурно-просветительских и других причин тюркские народы Центральной Азии начинают переходить на латиницу и кириллицу.

Для перехода на кириллицу царская Россия, кроме своих миссионеров, привлекает также национальные кадры, интеллигенцию, грамотных людей. В этот период были написаны образовательная, художественная и религиозная литература на кириллице (буквари, самоучители, словари, художественные религиозные тексты), Исследуемый «Киргизско-русский словарь» относится к их числу, выдержал два издания (1897 г., 1903 г.), каждый из которых опубликован в Оренбурге. Словарь находится в архивах гг. Москвы и Казани, до недавнего времени не был исследован и для современной тюркологической науки представляет новые архивные материалы по языку и культуре казахов и других тюркских народов.

Словарь следует отнести к уникальным письменным памятникам, поскольку в нём запечатлены неязыковые и языковые знания (информация). Неязыковые знания включают культурные константы – ритуалы, традиции, обычаи, образ жизни, картину мира казахов на рубеже веков, языковые знания раскрывают особенности языковой системы, лексическую семантику и словарный фонд Словаря. В лексической семантике наиболее интересным оказалась многозначность лексем Словаря.

В целях раскрытия всей полноты картины мира казахов в указанное время, семантического потенциала многозначности авторы статьи связывают семантические пласты многозначности со знаковой, семиотической теорией. Связь многозначности с семиотикой обусловлена референтными свойствами знака обозначать различные предметы действительности одним словом. Однако содержание знака, или его объем, не покрывает языковое значение, что ведет к семантическому расхождению, полисемии слова. В многозначном слове, как правило, выделяются несколько лексико-семантических вариантов (ЛСВ), узем, обозначающие разные предметы действительности. ЛСВ одного многозначного слова объединяются одной общей семой и находятся по отношению к друг другу в метафорических и метонимических связях. В то же время отношения между главным и частным значением определяются как топологические – радиальные, цепочные, смешанные.

В исследуемом Словаре установлен корпус многозначных слов, определены референтные маркеры, связывающее слово со знаком, выявлены общие семы ЛСВ, отмечены отношения между ЛСВ. Более того анализируются семантические связи многозначных лексем Словаря с многозначностью в древнетюркском языке, в языке памятников древнетюркского и уйгурского эпох. Через этимологический словарь устанавливаются семантические параллели многозначности с другими тюркскими языками в их исторической традиции. Важным результатом также оказался сравнительный семантический анализ многозначных слов Словаря и современных тюркских языков (казахского и кыргызского). В процессе анализа уставлены либо расширение семантики, либо сужение семантики многозначности как в диахронии, так и синхронии.

Заключение

Таким образом, исследование многозначной семантики Словаря показывает, словарный фонд памятника демонстрирует систему тюркских языков, их семантический потенциал на рубеже XIX-XX вв. Семантика многозначных слов памятника укладывается в общую теорию многозначности. В содержании многозначного слова как знака отра-

жается множество референтов действительности, что запечатлено многозначными словами памятника. Также выявляется главное значение многозначного слова и общая сема его лексико-семантических вариантов.

Семантика многозначных слов памятника нашла преемственные связи с общетюркскими истоками – пратюркским, древнетюркским, семантикой многозначности тюркских языков в исторической традиции, а также с полисемией современных казахского и кыргызского языков. Однако имеет место сужение, но в большей степени расширение семантики многозначности в современном казахском, что обусловлено наличием новых реалий, новых предметов действительности. Вместе с тем в словарных статьях многозначных слов запечатлены устаревшие слова, выражения, идиомы, характерные для той исторической эпохи и раскрывающие картину мира казахов того времени.

Условные сокращения

ДТС – Древнетюркский словарь, 1964; 2016.

ҚТС – Қазақ тілінің сөздігі, 1999.

КРС – Казахско-русский словарь под редакцией Г.Мусабаева, 1954.

РКС – Русско-казахский словарь под общей редакцией профессора Н.Т.Сауранбаева, 1954.

Кирг-РС – Киргизско-русский словарь, 1897; 1903.

ЭСТЯ – Этимологический словарь Э.В.Севортыана, 1989.

Литература

Aksan D., 2004. Türkçenin Sözcükçe: Türk Dilinin Sözlükbilimiyle İlgili Gözlemler, Saptamalar: 3. Basım. Ankara: Ünal Ofset Basımevi. 250 s.

Апресян Ю.Д., 1995. Избранные труды, т.1. Лексическая семантика: 2-е изд. испр. и доп. М.: Школа «Языки русской культуры». 472 с.

Boz E., 2017. Sözlükbilim Yazıları I. Gazi Kitabevi. 228 s.

Букварь для киргизовъ. Жазуга үйрөтөтүн кнеге., 1897. Третье издание. Оренбургъ. Типо-литография Б.А. Бреслина. 90 с.

Букварь для киргизъ. Букуар., 1908. Казань. Центральная типография. 1908. 98 с.

Древнетюркский словарь, 1964. Редакторы В.М.Неделяев, Д.М.Насилов, Э.Р. Тенишев, А.М.Щербак. Л.:Издательство «Наука», Ленинградское отделение. 1969. 677 с.

Древнетюркский словарь., 2016. Издание второе, пересмотренное. Под ред. Д.М.Насилова. Астана «Ғылым баспасы». 760 с.

Езгиликке үйрететин кнеге. Училище благочестія на киргизскомъ языке, 1892 Издание 3. Православнаго Миссионерскаго общества. Казань, Типография М.А. Чирковой. 87 с.

Жубанов Қ., 1966. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: Ғылым баспасы. 362 б.

Кажобеков Е., 1988. Семантика тюркского слова. Проблемы межуровневой сопряженности. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Алма-Ата. 64 с.

Қазақ тілінің сөздігі., 1999. А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білім институты. Алматы «Дайк-Пресс баспасы». 775 б.

- Карцевский С.О., 1965. Об асимметричном дуализме лингвистического знака. Звегинцев В.А. История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях. М. Наука. С. 56-76.
- Кеңесбаев І., 1987. Қазақ тіл білімі туралы зерттеулер. Алматы: Ғылым баспасы. 352 б.
- Киргизско-русский словарь., 1897. Оренбургъ. Типо-литография Б.А. Бреслина. 1897. 229 с.
- Киргизско-русский словарь., 1903. Издание второе. Оренбургъ. Типо-литография Б.А. Бреслина. 235 с.
- Кобозева И.М., 2007. Лексическая семантика: Учебник.Изд.3-е стереотипное. М.: КомКнига. 352 с.
- Кронгауз М.А., 2001. Семантика: Учебник для вузов. М.Рос.гос.гуманит.ун-т. 399 с.
- Махмудов Х., Мусабаев Г., 1954. Казахско-русский словарь. Отв.редактор Г.Мусабаев. Алма-Ата: Издательство АН Каз.ССР. 574 с.
- Мусаев К., 1984. Лексикология тюркских языков. М.: Наука, 1984. 226 с.
- Никитин М.В.,1988. Основы лингвистической теории значения.М.: Высш.школа. 168 с.
- Новиков Л.А., 1982. Семантика русского языка: учеб. пособие. М.: Высш.школа. 272 с.
- Русско-казахский словарь, 1954. Под общей редакцией профессора Н.Т.Сауранбаева. М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей. 935 с.
- Севортян Э.В. Этимологический словарь, 1989. Общетюркские и межтюркские основы на буквы “Ж” “Ж” “Й”. Ответ.ред. Л.С.Левитская. Т.4. М.: Наука. 293 с.
- Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка., 2006. Ответ. Ред. Э.Р.Тенишев, А.В.Дыбо. М.:Наука. 908 с.
- Татар лексикологиясе., 2015. Өч томда/ проект жит. М.З. Закиев; ред. Г.Р. Галиуллина. Казан:ТӘҺСИ. 352 б.
- Юдахин К.К., 1985. Кыргызча орусча сөздүк. 1 книга. М.: Советская энциклопедия. 475 б.
- Shaimerdinova N., 2015. Analysis of consonant system in the Kazakh written monuments of the late 19th and early 20th centuries. URAL- Altaic Studies. Volume 23, ISSUE 4, 2016. Pages 147-156.
- Шаймердинова Н.Г., 2016. Сравнительный анализ языка киргизских/казахских памятников XIX-XX веков и современного казахского языка. Global-Turk//International Journal for Information and Analytics. Astana, International Turkic Academy. PP.158-175.
- Шаймердинова Н.Г., 2018. Словарный фонд казахских кириллических памятников на рубеже XIX-XXв. Материалы III ФОРУМА гуманитарных наук «Великая Степь». Ч.І. Астана, Тюркская Академия. С.492-500.
- Шаймердинова Н.Г., 2019. "Киргизско-русский словарь" (1897): культурные и языковые экспликации. Turkic Studies Journal. 2019. № 1. С. 73 –88.

Reference

- Aksan D., 2004. Türkçenin Sözcükvarlığı: Türk Dilinin Sözlükbilimiyle İlgili Gözlemler, Saptamalar: 3. Basım. Ankara: Ünal Ofset Basımevi. 250 s.

Apresyan Yu.D., 1995. Izbrannye trudy. T. 1. Leksicheskaya semantika [Selected Works. Vol. 1. Lexical Semantics]. 2nd ed., rev. and enl. Moscow: Shkola «Yazyki russkoi kultury». 472 p. [in Russian].

Boz E., 2017. Sözlükbilim Yazıları I. Gazi Kitabevi. 228 s.

Bukvar dlya kirgizov. Zhazuga üiretetün knege, 1897. [Primer for the Kirghiz. A Book for Learning to Read and Write]. 3rd ed. Orenburg: Tipo-litografiya B.A. Breslina. 90 p. [in Russian].

Bukvar dlya kirgiz. Bukvar, 1908. [Primer for the Kirghiz]. Kazan: Tsentralnaya tipografiya. 98 p. [in Russian].

Drevnetyurkskii slovar, 1969. [Old Turkic Dictionary]. Eds. V.M. Nedelyaev, D.M. Nasilov, E.R. Tenishev, A.M. Shcherbak. Leningrad: Nauka. 677 p. [in Russian].

Drevnetyurkskii slovar, 2016. [Old Turkic Dictionary]. 2nd rev. ed. Ed. D.M. Nasilov. Astana: Gylym Baspasy. 760 p. [in Russian].

Ezgilikke üiretetin knege. Uchilishche blagochestiya na kirgizskom yazyke, 1892. [Book Teaching Virtue. School of Piety in the Kirghiz Language]. 3rd ed. Kazan: Pravoslavnoe Missionerskoe Obshchestvo. 87 p. [in Russian].

Zhubanov Q., 1966. Qazaq tili zhönindegi zertteuler [Studies on the Kazakh Language]. Almaty: Gylym. 362 p. [in Kazakh].

Kazhibekov E., 1988. Semantika tyurkskogo slova. Problemy mezhurovnevoi sopryazhennosti [Semantics of the Turkic Word: Problems of Interlevel Correlation]. Abstract of Dr. Sci. dissertation. Alma-Ata. 64 p. [in Russian].

Qazaq tiliniñ sözdigi, 1999. [Dictionary of the Kazakh Language]. Almaty: A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Daik-Press. 775 p. [in Kazakh].

Kartsevskii S.O., 1965. Ob asimmetrichnom dualizme lingvisticheskogo znaka [On the Asymmetrical Dualism of the Linguistic Sign]. In: Zvegintsev V.A. Istoriya yazykoznaniya XIX–XX vekov v ocherkakh i izvlecheniyakh. Moscow: Nauka. P. 56–76. [in Russian].

Keñesbaev I., 1987. Qazaq til bilimi turaly zertteuler [Studies in Kazakh Linguistics]. Almaty: Gylym. 352 p. [in Kazakh].

Kirgizsko-russkii slovar, 1897. [Kirghiz–Russian Dictionary]. Orenburg: Tipo-litografiya B.A. Breslina. 229 p. [in Russian].

Kirgizsko-russkii slovar, 1903. [Kirghiz–Russian Dictionary]. 2nd ed. Orenburg: Tipo-litografiya B.A. Breslina. 235 p. [in Russian].

Kobozeva I.M., 2007. Leksicheskaya semantika [Lexical Semantics]. 3rd ed. Moscow: KomKniga. 352 p. [in Russian].

Krongauz M.A., 2001. Semantika [Semantics]. Moscow: Russian State University for the Humanities. 399 p. [in Russian].

Makhmudov Kh., Musabaev G., 1954. Kazakhsko-russkii slovar [Kazakh–Russian Dictionary]. Ed. G. Musabaev. Alma-Ata: Academy of Sciences of the Kazakh SSR. 574 p. [in Russian].

Musaev K., 1984. Leksikologiya tyurkskikh yazykov [Lexicology of the Turkic Languages]. Moscow: Nauka. 226 p. [in Russian].

Nikitin M.V., 1988. Osnovy lingvisticheskoi teorii znacheniya [Foundations of the Linguistic Theory of Meaning]. Moscow: Vysshaya shkola. 168 p. [in Russian].

Novikov L.A., 1982. Semantika russkogo yazyka [Semantics of the Russian Language]. Moscow: Vysshaya shkola. 272 p. [in Russian].

Russko-kazakhskii slovar, 1954. [Russian–Kazakh Dictionary]. Ed. N.T. Sauranbaev. Moscow: State Publishing House of Foreign and National Dictionaries. 935 p. [in Russian].

Sevortyan E.V., 1989. Etimologicheskii slovar. Obshchetyurkskie i mezhtyurkskie osnovy na bukvy "Zh", "I" [Etymological Dictionary. Common Turkic and Inter-Turkic Roots Beginning with "Zh" and "I"]. Vol. 4. Ed. L.S. Levitskaya. Moscow: Nauka. 293 p. [in Russian].

Sravnitelno-istoricheskaya grammatika tyurkskikh yazykov. Pratyurkskii yazyk-osnova. Kartina mira pratyurkskogo etnosa po dannym yazyka, 2006. [Comparative-Historical Grammar of the Turkic Languages. Proto-Turkic Language and the Worldview of the Proto-Turkic Ethnos]. Eds. E.R. Tenishev, A.V. Dybo. Moscow: Nauka. 908 p. [in Russian].

Tatar leksikologiyase, 2015. [Tatar Lexicology]. In 3 vols. Project leader M.Z. Zakiev. Ed. G.R. Galiullina. Kazan: TĀHSI. 352 p. [in Tatar].

Yudakhin K.K., 1985. Kyrgyzcha oruscha sözdük [Kyrgyz–Russian Dictionary]. Book 1. Moscow: Sovetskaya entsiklopediya. 475 p. [in Kyrgyz].

Shaimerdinova N., 2016. Analysis of consonant system in the Kazakh written monuments of the late 19th and early 20th centuries. Ural-Altaic Studies. Vol. 23. No 4. P. 147–156.

Shaimerdinova N.G., 2016. Sravnitelnyi analiz yazyka kirgizskikh/kazakhskikh pamyatnikov XIX–XX vekov i sovremennogo kazakhskogo yazyka [Comparative Analysis of the Language of the Kirghiz/Kazakh Written Monuments of the 19th–20th Centuries and the Modern Kazakh Language]. Global-Turk: International Journal for Information and Analytics. P. 158–175. [in Russian].

Shaimerdinova N.G., 2018. Slovarnyi fond kazakhskikh kirillicheskikh pamyatnikov na rubezhe XIX–XX vv. [Vocabulary of Kazakh Cyrillic Monuments at the Turn of the 19th–20th Centuries]. Materialy III Foruma gumanitarnykh nauk "Velikaya Step". Part I. Astana: Turkic Academy. P. 492–500. [in Russian].

Shaimerdinova N.G., 2019. "Kirgizsko-russkii slovar" (1897): kulturnye i yazykovye eksplikatsii ["Kirghiz–Russian Dictionary" (1897): Cultural and Linguistic Explications]. Turkic Studies Journal. No 1. P. 73–88. [in Russian].

Сведения об авторах:

Шаймердинова Нурила Габбасовна, доктор филологических наук, профессор, кафедра тюркологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

Scopus ID - 57192978581

Юсупова Альфия Шавкетовна, доктор филологических наук, профессор, кафедра общего языкознания и тюркологии, Казанский федеральный университет, ул. Кремлевская, 18, Казань, Российская Федерация.

Scopus ID - 55933013200

Рахаткызы Назгул, PhD, старший преподаватель, кафедра тюркологии, факультет международных отношений, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

Information about authors:

Shaimerdinova Nurila Gabbasovna, Doctor of Philology, Professor, Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID - 57192978581

Yusupova Alfiya Shavketovna, Doctor of Philology, Professor, Department of General Linguistics and Turkology, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation), 18 Kremlyovskaya Str., Kazan, Russian Federation.

Scopus ID - 55933013200

Rakhattyzy Nazgul, PhD, Senior Lecturer, Department of Turkology, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Street, Astana, Republic of Kazakhstan.

Авторлар туралы мәлімет:

Шаймердинова Нурила Габбасовна, филология ғылымдарының докторы, профессор, түркітану кафедрасы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ, Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID – 57192978581

Юсупова Альфия Шавкетовна, филология ғылымдарының докторы, профессор, жалпы тіл білімі және түркітану кафедрасы, Қазан (Еділ бойы) федералдық университеті (Қазан, Ресей Федерациясы), Кремлев көш., 18, Қазан, Ресей Федерациясы.

Scopus ID - 55933013200

Рахатқызы Назгүл, PhD, аға оқытушы, түркітану кафедрасы, халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Қ.Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

Вклад авторов:

Н.Г.Шаймердинова определила основную методологию и теоретическую базу исследования, осуществила семантический анализ практического материала, используя различные лекскографические материалы тюркских языков в диахронии и синхронии, принимала участие в интерпретации полученных результатов и научном редактировании рукописи, обеспечив методологическую целостность и логическую последовательность изложения.

А.Ш.Юсупова осветила историко-культурную часть исследования, осуществила сравнительно-сопоставительный анализ многозначности в тюркских языках, написала результаты исследования.

Н.Рахатқызы сделала сбор практического материала его и анализ, работала над литературой и стилизацией иллюстрации на казахском языке, подготовила структурно текст статьи к публикации.

Contributions of authors:

N.G. Shaimerdinova developed the main methodology and theoretical framework of the study, conducted the semantic analysis of the empirical data using various lexicographic sources from Turkic languages in both diachronic and synchronic perspectives, participated in the interpretation of the findings, and carried out the scientific editing of the manuscript, ensuring its methodological coherence and logical consistency.

A.Sh. Yusupova covered the historical and cultural aspects of the study, conducted a comparative analysis of polysemy in Turkic languages, and wrote the research results.

N. Rakhatkyzy was responsible for the historical and cultural aspects of the study, collected and analyzed the empirical material and the text of the monument, reviewed the relevant literature, prepared and stylistically refined the Kazakh-language examples, and structured the manuscript for publication

Авторлық үлес:

Н.Г.Шаймердинова зерттеудің негізгі әдіснамасы мен теориялық негізін айқындады, түркі тілдерінің диахрониялық және синхрониялық лексикографиялық материалдарын пайдалана отырып, практикалық материалдарға семантикалық талдау жүргізді, алынған нәтижелерді интерпретациялауға және қолжазбаны ғылыми редакциялауға қатысып, зерттеудің әдіснамалық тұтастығы мен мазмұнының логикалық бірізділігін қамтамасыз етті.

А.Ш. Юсупова зерттеудің тарихи-мәдени бөлігін ашып көрсетті, түркі тілдеріндегі көпмағыналылыққа салыстырмалы-салғастырмалы талдау жүргізді, зерттеу нәтижелерін жазды.

Н.Рахатқызы зерттеудің тарихи-мәдени бөлігін әзірледі, практикалық материал мен ескерткіш мәтінін жинақтап, талдау жасады, ғылыми әдебиеттермен жұмыс істеді, қазақ тіліндегі иллюстрациялақ мысалдарды стилистикалық тұрғыдан өңдеді және мақаланың құрылымын баспа талабына сәйкестендіріп дайындады.

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Мүдделер қақтығысы.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

The lexical-semantic classification of toponyms in eastern sources¹

*S.K. Imanberdi^a, M. Ekici^b, A. Assetkyzy^c

^aS.Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan

ORCID - 0000-0002-9151-9881

(E-mail: imkusaule@gmail.com). *Corresponding author: imkusaule@gmail.com

^bEge Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, İzmir, Turkey

ORCID: 0000-0002-9400-8462

(E-mail: mekici@yahoo.com)

^cS.Amanzholov East Kazakhstan University, Oskemen, Kazakhstan

ORCID: 0000-0002-4285-312X

(E-mail: aigulaset10@gmail.com)

ARTICLE INFO

Keywords:

toponymy,
anthropotonymy,
oikonymy,
lexical semantic
classification,
Arabic-Persian
sources, Turkic
toponymy,
eastern sources,
potamotonymy,
dromonym, tribe

IRSTI 16.21.51

DOI: <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-3-187-211>

ABSTRACT

The study of toponyms within the territory of Kazakhstan and Uzbekistan as recorded in medieval Arab-Persian sources is the focus of this article. Analyzing these toponyms allows us to identify shared historical and cultural information among Turkic peoples, as well as key extralinguistic factors from that era. A total of 250 toponyms were collected from Eastern sources dating from the 9th to 12th century and categorized from a lexicological perspective. This study provides a comprehensive review of the scholarly literature on the lexicostatistical classification of proper names in general onomastics, as well as research dedicated to Arab-Persian historical documents. The methodological framework comprises lexicostatistical, comparative diachronic, contextual, and component analyses. Given that the source material consists of ancient geographical names, grouping, classification, and partial etymological analyses were also applied. The study examines the foundational meanings of ancient Turkic roots in these place names, enabling a historical evaluation of shared Turkic semantics. The primary analytical focus is on clarifying the lexicostatistical classification of ancient toponyms, establishing their overarching Turkic commonality, and mapping their spatial distribution. Toponyms formed from personal names and geographical terms in the works of renowned Eastern travelers, including al-Ya'qubi, Ibn Khordadbeh, Qudama, al-Istakhri, al-Bakri, and al-

¹ The article was prepared within the framework of the program-targeted funding project of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan IRN BR24993043-«Ancient Turkic Toponyms in Chinese and Other Eastern Sources – A Foundation for Modern Turkic Integration: Historical-Etymological and Linguistic Perspective»

Idrisi (Abu Abdallah Muhammad), were subclassified based on specific motivations, such as kings, khans, historical figures, mountains, rivers, and cities. Since this material has not been compiled or analyzed comprehensively before, identifying these ancient place names and their origins provides historical toponymy with new data. Identifying toponyms in Arab-Persian sources is essential to determining the routes of medieval international relations, spatial locations, and place names formed via transonymization. Furthermore, ethnotoponyms reveal valuable information about the tribes inhabiting these regions between the 9th and 12th centuries. The analyzed toponyms are clarified using available historical data, and their formative motivations are thoroughly explained. Based on existing scholarly etymologies, supplementary context provided by Arab-Persian travelers regarding each location is included. Tables are provided for each lexicostatistical type, specifying the classification category, the toponym, and the motivation. Investigating motivations such as personal and tribal names, geographical terms, physical features, socially significant neutral words, and obscurely motivated names establishes a basis for future comparative research. This study aims to perform a lexicostatistical analysis of ancient Turkic toponyms in Eastern sources, systematize their taxonomy, and identify their linguistic and historical-cultural features. The study's relevance lies in analyzing linguistic materials that establish Turkic unity as nations define their global identities. Ultimately, the results will serve as a foundation for systematizing Turkic toponymic semantics and will support future research in comparative lexicology

***С.Қ. Иманберді^а**

^аС. Сейфуллин ат. Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан

ORCID - 0000-0002-9151-9881

(E-mail: imkusaule@gmail.com)

*Байланыс үшін автор: imkusaule@gmail.com

М. Экиджи^б

^бЭгей университеті, Түрік әлемінің зерттеулері институты, Измир, Түркия

ORCID: 0000-0002-9400-8462

(E-mail: mekici@yahoo.com)

А. Әсетқызы^с

^сС. Аманжолов ат. Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан

ORCID: 0000-0002-4285-312X

(E-mail: aigulaset10@gmail.com)

Received 02 June 2026. Revised 05 July 2026. Accepted 08 August 2026. Available online 30 September 2026.

For citation: S.K. Imanberdi, M. Ekici, A. Assetkyzy The lexical-semantic classification of toponyms in eastern sources // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 3. P. 187-211 DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-3-187-211>

Шығыс дереккөздеріндегі топонимдердің лексика-семантикалық таптастырылуы

Аннотация. Бұл мақалада ортағасырлық араб-парсы дереккөздерінде жазылған Қазақстан мен Өзбекстандағы топонимдер қарастырылады. Бұл топонимдерді зерттеу түркі халықтары туралы ортақ мәдени және тарихи ақпаратты, сондай-ақ сол дәуірдің негізгі экстралингвистикалық факторларын ашады. IX-XII ғасырлардағы шығыс дереккөздерінен лексикалық және семантикалық тұрғыдан жіктелген барлығы 250 топоним жиналды. Жұмыста жалпы ономастикадағы онимдердің лексикалық және семантикалық жіктелуі бойынша зерттеулерге ғылыми шолу, сондай-ақ араб-парсы тарихи құжаттары бойынша зерттеулер кіреді. Әдістемелік негізге лексикалық-семантикалық, салыстырмалы-диахрондық, контекстік және компоненттік талдаулар кіреді; бастапқы материал ежелгі географиялық атаулардан тұратындықтан, топтастыру, жіктеу және ішінара этимологиялық талдау да қолданылды. Бұл зерттеу осы топонимдердегі ежелгі түркі түбірлерінің негізгі мағыналарын зерттейді, бұл жалпы түркі семантикасын тарихи бағалауға мүмкіндік береді. Негізгі аналитикалық бағыт ежелгі топонимдердің лексикалық және семантикалық жіктелуін нақтылауға, олардың ортақ түркілік сәйкестігін анықтауға және олардың кеңістіктік таралуын картаға түсіруге бағытталған. Әлемге әйгілі Шығыс саяхатшыларының, соның ішінде әл-Яқуби, Ибн Хордадбех, Құдама, әл-Истахри, әл-Бакри және әл-Идрисидің (Әбу Абдулла Мұхаммед) еңбектеріндегі жеке есімдер мен географиялық терминдерден алынған топонимдер ішкі бөлімдерге бөлінді, нақты патшалар, хандар, тарихи тұлғалар, таулар, өзендер және қалалар сияқты уәждер арасында айқын айырмашылықтар болды. Бұл материал бұрын жиналмаған немесе жан-жақты талданбағандықтан, бұл ежелгі топонимдер мен олардың уәждерін анықтау тарихи топонимиканы жаңа деректермен байытады. Араб-парсы дереккөздеріндегі топонимдерді анықтау ортағасырлық халықаралық бағыттарды, кеңістіктік таралуды және трансонимдену арқылы қалыптасқан топонимдерді анықтау үшін өте маңызды. Сонымен қатар этнотопонимдер IX-XII ғасырлар аралығында осы аймақтарды мекендеген тайпалар туралы құнды ақпаратты ашады. Талданған топонимдер қолжетімді тарихи деректер арқылы нақтыланады және олардың пайда болу себептері егжей-тегжейлі түсіндіріледі. Қолданыстағы ғылыми этимологияларға сүйене отырып, араб-парсы саяхатшылары әр жер үшін ұсынған қосымша контекст ұсынылады. Әрбір лексика-семантикалық тип үшін жіктеу санаттарын, топонимдерді және уәждерді көрсететін кестелер берілген. Жеке есімдер, тайпалық атаулар, географиялық терминдер, физикалық ерекшеліктер, әлеуметтік маңызы бар бейтарап сөздер және мағыналары күңгірт атаулар сияқты уәждерді зерттеу болашақ салыстырмалы зерттеулердің негізін қалайды. Бұл зерттеудің мақсаты – Шығыс дереккөздеріндегі ежелгі түркі топонимдеріне лексикалық және семантикалық талдау жүргізу, олардың таксономиясын жүйелеу және олардың тілдік, тарихи және мәдени ерекшеліктерін анықтау. Бұл зерттеудің өзектілігі түркі бірлігін белгілейтін тілдік материалдарды талдауда жатыр, өйткені ұлттар өздерінің жаһандық бірегейлігін анықтайды. Түптеп келгенде, алынған нәтижелер түркі топонимикалық семантикасын жүйелеуге және салыстырмалы лексикологиядағы болашақ зерттеулерді қолдауға негіз болады.

Кілт сөздер: топонимика, антропотопонимия, ойконимика, лексикалық және семантикалық жіктеу, араб-парсы дереккөздері, түркі топонимикасы, Шығыс дереккөздері, потамоним, дромоним, тайпа.

***С.К. Иманберди^а**

*^аКазахский агротехнический исследовательский университет имени С.Сейфуллина,
Астана, Казахстан*

ORCID - 0000-0002-9151-9881

(E-mail: imkusaule@gmail.com)

**Автор для корреспонденции: imkusaule@gmail.com*

М. Экиджи^б

^бЭгейский университет, Институт исследований Тюркского мира, Измир, Турция

ORCID: 0000-0002-9400-8462

(E-mail: mekici@yahoo.com)

А. Асеткызы^с

^сВосточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова, Оскемен, Казахстан

ORCID: 0000-0002-4285-312X

(E-mail: aigulaset10@gmail.com)

Лексико-семантическая классификация топонимов в восточных источниках

Аннотация. Данная статья посвящена изучению топонимов на территории Казахстана и Узбекистана, зафиксированных в средневековых арабо-персидских источниках. Изучение этих топонимов позволяет выявить общие культурно-исторические сведения о тюркских народах, а также ключевые экстралингвистические факторы той эпохи. Всего было собрано 250 топонимов из восточных источников IX-XII веков, классифицированных с лексико-семантической точки зрения. Работа включает научный обзор исследований по лексико-семантической классификации топонимов в общей ономастике, а также исследования, посвященные арабо-персидским историческим документам. Методологическая основа включает лексико-семантический, сравнительно-диахронический, контекстуальный и компонентный анализы; учитывая, что исходный материал состоит из древних географических названий, применялись также классификация и частичный этимологический анализ. В исследовании рассматриваются основополагающие значения древних тюркских корней в этих топонимах, что позволяет провести историческую оценку общей тюркской семантики. Основное аналитическое внимание уделяется уточнению лексико-семантической классификации древних топонимов, установлению их общей тюркской общности и картированию их пространственного распределения. Топонимы, образованные от личных имен, географических терминов в трудах всемирно известных восточных путешественников, включая аль-Якуби, Ибн Хордадбега, Кудаму, аль-Истахри, аль-Бакри и аль-Идриси (Абу Абдаллу Мухаммада), были внутренне подразделены, с явным разграничением мотивов, таких, как конкретные цари, ханы, исторические личности, горы, реки и города. Поскольку этот материал ранее не был собран, всесторонне проанализирован, идентификация этих древних топонимов, их мотивов обогащает историческую топонимию новыми данными. Идентификация топонимов в арабо-персидских источниках имеет решающее значение для определения средневековых международных маршрутов, пространственного расположения и

топонимов, образованных посредством трансонимизации. Кроме того, этнотопонимы раскрывают ценную информацию о племенах, населявших эти регионы в период с IX по XII века. Анализируемые топонимы уточняются с использованием имеющихся исторических данных, а мотивы их формирования подробно объясняются. На основе существующих научных этимологий приводится дополнительный контекст, предоставленный арабо-персидскими путешественниками относительно каждого места. Для каждого лексико-семантического типа представлены таблицы, указывающие на категории классификации, топонимы, мотивы. Исследование мотивов, таких, как личные имена, названия племен, географические термины, физические особенности, социально значимые нейтральные слова, и «завуалированных» онимов, закладывает основу для будущих сравнительных исследований. Цель исследования – провести лексико-семантический анализ древних тюркских топонимов в восточных источниках, систематизировать их таксономию и выявить их лингвистические, историко-культурные особенности. Актуальность исследования заключается в анализе лингвистических материалов, устанавливающих тюркское единство, поскольку нации определяют свою глобальную идентичность. В конечном итоге полученные результаты служат основой для систематизации тюркской топонимической семантики, поддержки будущих исследований в сравнительной лексикологии.

Ключевые слова: топонимия, антропотопонимия, ойконимия, лексико-семантическая классификация, арабо-персидские источники, тюркская топонимия, восточные источники, потамоним, дромоним, племя.

Introduction

First and foremost, every people has sought to identify the toponyms of its own territory, trace their diachrony over spans of 200-400 years, and determine how the society that assigned these names shaped its toponymic image of the world from a cognitive standpoint. Simultaneously, studying the toponyms of the Great Silk Road, as recorded in accounts and historical maps by Chinese, Spanish, French, Arab-Persian, and other past travelers, is important for clarifying these peoples' contributions to the present-day nations' place on the world stage and to history. Consequently, pursuing archaeological, historical, linguistic, geographical, literary, and other lines of research on this topic is natural. However, there is also a tendency for individual peoples to distort the information in these sources and claim significant historical events as their own. This makes it all the more necessary to study these sources scientifically, establish the truth, and uncover history. In the course of studying the heritage shared by the Turkic peoples, it is important to collect and examine the onymic units preserved in the writings and maps compiled long ago by Arab and Persian travelers. This will help identify data common to the Turkic world and clarify the place of the Turkic peoples on the world stage. From this perspective, it is essential to classify the toponyms, comonyms, oronyms, and other onym categories that have been preserved in the form of ruins in Turkic lands such as Kazakhstan, Uzbekistan, and Kyrgyzstan, and to reveal their meanings. Toponyms reveal historical events, important figures, worldviews, tastes, and social conditions of past eras. Lexical-semantic analysis of toponyms brings all of this to light.

Materials and research methods

This study aims to reveal the semantic content of ancient toponyms preserved in Kazakhstan and Uzbekistan, as well as to conduct a comparative analysis of them. Ancient toponyms found in Eastern sources were chosen as the main focus of the research. Sources include works by Arab and Persian travelers who explored the world, recording mountains, bodies of water, rivers, and other geographical features. These include al-Yaqubi's *Kitab al-Buldan* ("The Book of Countries") (Al-Jaköbi, 1937: 232); Ibn Khordadbeh's "The Book of Roads and Kingdoms" (Ibn Khordadbeh, 1986: 395); Qudama ibn Ja'far's *Kitab al-Kharaj* ("The Book of Land Tax") (Goeje, 1889: 112); al-Istakhri's "The Book of Climates" (De Goeje, 1870: 210); al-Bakri's "The Book of Roads and Kingdoms" (el-Békri, 1911); and al-Idrisi (Abu Abdallah Muhammad) (*Nuzhat al-Mushtaq* – "The Delight of One Who Longs to Cross the Horizons") (al-Idrisi, 2020), among others. Data from the national corpora of the Kazakh and Uzbek languages were also used.

The study's methodological basis consists of lexical-semantic and comparative-diachronic analyses. The meanings of the Old Turkic roots underlying the formation of the toponyms were examined to assess the semantics common to Turkic languages from a historical perspective.

The analysis primarily aims to establish the lexical-semantic classification of ancient toponyms, determine their common Turkic characteristics, and identify their areas of distribution. To systematize the linguistic data, the toponyms were classified according to the collected material and grouped into several semantic-thematic fields. To explain the semantic history of each toponym, a semantic analysis was applied, examining the preservation, narrowing, or broadening of meaning, together with a contextual analysis of their use within the text.

The descriptive method was employed to organize the collected facts logically and identify specific patterns. The modeling method was used to determine the underlying concept of a given name.

The works and maps of these travelers have attracted the interest of scholars worldwide. For example, V. Bartold (Bartold, 1973: 441) analyzed historical and geographical data from eleven Persian articles, offering critical commentary and conclusions. Similarly, the topographic features of medieval Bukhara have been analyzed. V. Bartold (Bartold, 1974: 207) paid close attention to the written monuments discovered in Eastern Turkestan, analyzing the toponyms and new Persian vocabulary found in them. Elsewhere (Bartold, 1966: 137), he studied the centuries-long spread of Islam and associated ecclesonyms.

D. Gusev and S. Stafeev discussed how al-Biruni provided the coordinates of approximately 600 geographical features from his time, including cities, islands, peninsulas, and mountains. In their article, the authors propose new digital georeferencing of this data. They report having reconstructed al-Biruni's map based on the Mas'ud Canon data. At the end of the article, they provide a list of geographical features on al-Biruni's map, along with their present-day locations (Gusev, 2024: 198).

The work of archaeologist Yu. Buryakov deserves special attention. He identifies the present-day locations of several ancient and early medieval towns and villages in Shash (Buryakov, 2002:10). Recent studies of the toponyms of Shash include the work of A. Mukhammedzhanov (Mukhammedzhanov, 1988: 7) and Sh. Kamaliddin (Kamaliddin, 2007:

45), among others. These scholars have offered interpretations of various toponyms. Their studies show that a significant proportion of the toponyms in the Shash oasis are Turkic and can be divided into three categories based on word formation: purely Turkic, Turkic-Sogdian, and Sogdian-Turkic. Concurrently, a significant portion of the oasis's medieval toponyms are Sogdian, which have been examined by P.B. Lurje (Lurje, 2004: 53).

S. Syzdykov examines the work of 9th-century author Ibn Khordadbeh and notes that Islam spread across the Kazakh steppe from the city of Farab. There, detachments of Muslims and Turkic Qarluqs resided. Syzdykov also notes that, according to the 10th-century work of Ibn Hawqal, Oghuz and Qarluq tribesmen gathered at a mosque on the Shash River and adopted Islam. Between Farab, Shash, and Kenzhek, close to a thousand Turkic families who professed Islam lived (Syzdykov, 20Jaqobi, 2018: 1).

D.D. Baidaliev, who has written about the ancient history of the Zhualy region, cites passages from Ibn Khordadbeh and al-Maqdisi about towns and caravan stations on the main Great Silk Road route through the Zhualy and Isfijab regions. He lists town names and specifies distances between them. For instance, he mentions that it is possible to cross the Qaratau range to Taraz at Mount Qairaqtas, and that the Isfijab region had towns such as Qarluq, Zhumyshlagu, Arusbaniket, Barab, Shabgar, Sauran, Turar, Zerakh, Shagylzhan, Baladzh, Beruket, Buruq, Yaganket, Azaqkent, Dekh, Nudzhiket, Tamtadzh, Abaradzh, Taraz, Balu, Zhikil, Baryskhan, Atlakh, Zhamukat, Shelzhi, Kol, Sus, Taqabket, Dekh-Nau, Qulan, Mirki, Nushket, Laben, Shuy, Abalyq, Madanket, Barsian, Balyq, Zharqan, Yaq, Yaqalyq, Rauanzham, Qataq, Shur, Chashma, Dil, Auas, and Zharkent (Baidaliev, 2007: 148).

State of Research on the Topic

The first studies on the classification of geographical names were carried out by V. P. Semyonov-Tyan-Shansky. In his work "How Geographical Landscape Is Reflected in Folk Tales," he laid the foundations for the semantic classification of toponyms. V. P. Semyonov-Tyan-Shansky divided settlement names into the following seven groups: 1) names derived from personal names and nicknames (surnames); 2) names derived from church feast days; 3) names derived from historical names; 4) names connected with ancient beliefs; 5) names derived from the ancient tribes, indigenous inhabitants, or colonizers of a given territory; 6) modern names given in honor of various phenomena and individuals; 7) names derived from features that constitute, or are associated with, the typical geographical landscape of a given territory (Semyonov-Tyan-Shansky, 1924: 133).

E.M. Murzaev, in his work "Geography in Names," classifies toponyms into 10 semantic types (Murzaev, 1982: 93–98): 1) names connected with specific relief features; 2) names connected with bodies of water and their characteristics; 3) names connected with plant species, phytotoponyms; 4) names connected with animal species, zootoponyms; 5) anthrotoponyms, i.e., names derived from people's first names, surnames and nicknames; 6) names connected with production/industry; 7) names connected with trade and transport; 8) social names; 9) ethnotoponyms, names connected with the names of peoples, clans and tribes; 10) names arising in connection with ideology and politics.

V.A. Yushkevich (Yushkevich, 1968: 90) divides toponyms into the following 8 types: 1) names arising from the natural conditions of a territory (relief, soil, vegetation, water, etc.); 2) names formed on the basis of socio-economic phenomena (ethnic composition, labor

activity, transport routes, etc.); 3) names describing the properties of an object (its size, age, distinctive features, etc.); 4) patronymic names (connected with people's first names and surnames); 5) transferred names (names given by analogy with other names); 6) names of religious or legendary significance; 7) memorial and symbolic names; 8) names whose meaning remains unclear to this day.

G.G. Hasanov (Hasanov, 1985: 26) divided geographical names into the following 10 types: 1) names connected with the location, character, surface and climate of a place; 2) hydronyms, names connected with water; 3) names connected with plants and animals; 4) names connected with minerals; 5) names connected² with occupation and administration; 6) names connected with peoples, tribes and clans; 7) names given after the first names and surnames of individuals; 8) legendary and religious names; 9) curious names; 10) modern names.

K.M. Seitniyazov (Seitniyazov, 1998: 45–64) divided the toponyms of the northern regions on the right bank of Karakalpakstan, from a semantic standpoint, into the following groups: 1) geographical names formed in connection with a person's first name, surname or nickname – anthropotoponyms; 2) geographical names formed in connection with a people and its clans – ethnotoponyms; 3) geographical names connected with a person's occupation; 4) geographical names connected with plants and animals; 5) geographical names formed with the participation of geographical terms; 6) hydronyms; 7) geographical names formed in connection with the relief of a region; 8) geographical names connected with mineral resources; 9) unclear geographical names.

M.T. Mirakmalov, in his scholarly article “The Classification of Oikonyms of Uzbekistan,” drawing on the classification of oikonyms proposed by E.M. Murzayev and S.K. Karayev, analyzed the oikonyms of Uzbekistan from a scholarly standpoint and noted that studying the oikonyms of Uzbekistan by groups facilitates both their assimilation and further research (Mirakmalov, 2007).

In the 1970s, the American toponymist G.R. Stewart classified geographical names into ten types and also carried out a comparative analysis of the most widespread and varied methods of classification. Within this classification, what particularly interests us is that, among “names connected with events,” he also included the names of events connected with people, religious events, calendar names, names of human actions, and names of animals arising from emotions (Stewart, 1970: 33).

Z.U. Abdualieva highlights the distinctiveness of toponyms formed from animal names in the Uzbek language: some hydronyms of Uzbekistan are formed from animal names, for example Opshuduk, Tulporkul, Chuchkasoy, and Tuigizoldi; similar names also occur among the toponyms of the Fergana Valley, such as Kalamush, Olabaital, Mokien, and Sichkon (Abdualieva, 2010: 7).

Among the scholars who have classified and examined, from a historical perspective, the historical toponyms of the Ulytau region, singling out phytonyms and zoonyms in particular, one may name Zh.A. Zhumabekov and N.Zh. Akhmetzhanova (Zhumabekov, 2014: 17).

² Abdualieva Z.U., 2010. Hyponymous-equonymic relations in the system of zoonyms of the Russian and Uzbek languages. Abstract of dissertation. for academic competition step. Ph.D. Philol. Sci. Dushanbe. 25 p.; Boyko N.A., 1988. Verb-nominal composites in Russian terms of crafts, trades, and occupations. Abstract of PhD diss. Kyiv. 26 p.

On the question of classifying proper names, N.A. Boyko proposes dividing them into two main groups: names relating to inanimate nature, and names connected with living nature (plants, animals, humans) (Boyko, 1988: 5).

In the course of studying proper names, the phenomenon of false or folk etymology is also encountered when determining their origin. Scholarly opinions on the etymology of common Turkic names vary. In this respect one may draw on the works of scholars such as V.V. Radlov, E.D. Polivanov, V.A. Gordlevsky, S.E. Malov, N.K. Dmitriev, A.N. Kononov, N.A. Baskakov, E.R. Tenishev, E.V. Sevortyan, V.G. Egorov, A.A. Yuldashev, Q.Q. Zhubanov, I.K. Kenesbayev, G.G. Musabaev, E. Koishybaev, A.Y. Yskakov, A.T. Kaidarov, and A. Abdirakhmanov³.

Analysis

Various approaches have been taken to the lexical-semantic classification of toponyms. Some classifications consider natural phenomena, such as the size, position, and orientation of an object in space; its qualitative features; the area's flora and fauna; the inorganic world; and the earth's crust. Others consider social values, such as personal names, historical events, and religious and mythological views. Toponyms of this kind reveal the connection between humans and nature.

As can be seen, there are several ways to classify names into lexical-semantic groups. Based on the material collected, we classified the toponyms found in Eastern sources into the following groups: a) names formed from personal names; b) names formed from clan/tribal names; c) names formed in connection with a nearby object; d) names formed in connection with a plant or animal; e) names with neutral meaning; f) names of unclear meaning.

On the basis of the material collected from Eastern sources, the following lexical-semantic groups of toponyms may be proposed.

1. *Toponyms formed from personal names*

Khiam / Kiyan / Dombagul / Dobyn-bayan – Basqamyr, name of a town located northwest of present-day Zhezkazgan, on the left bank of the Zhezdi river. The name was given in honor of Khan Kiyan (Margulan, 1978: 15).

Ribat Tash – the name of a 10th-century winter settlement between Bukhara and Khorezm, Uzbekistan (comonym), Ribat Tash (رش) (al-Moqaddasi, 1876: 343, 345) – the name is connected with Abu-l-'Abbas Husam al-Dawla Tash, a hajib of Samanid rank (Ibn al-Athir, 1883–1885: 4, 5, 10, 11, 12).

Afrasiab (also known as Afrosiyob; Uzbek: Afrosiyob) – a cluster of yellowish-gray hills in the northern part of present-day Samarkand, now an ancient settlement covering an area of more than 200 hectares (Al-Jaköbi, 1892: 233). In the 17th century the ruins were named after Afrasiab, the legendary king of Turan and one of the legendary characters of the Persian poet Ferdowsi's poem "Shahnameh."

³ Lurye P.B., 2004. Historical and linguistic analysis of Sogdian toponymy. Diss. of candidate of philological sciences. St. Petersburg. 306 p.

Table 1. Toponyms derived from personal names

Кесте 1. Кісі есімінен қалыптасқан топонимдер

Таблица 1. Топонимы, образованные от личных имен

№	Classification type	Anthrotoponyms	Rationale
1	anthropoonym (military commander)	Abbosarik	V.V. Bartold suggests that this ravine may have been named after Abbas Bahadir, one of Timur's military commanders (Bartold, 1966: 317).
2	anthropoastionym (king)	Afrosiyob	Named after the legendary king of Turan (Begaliev, 2015: 29).
3	hajib	Ribat Tash	The name is connected with Abu-l-'Abbas Husam al-Dawla Tash, a hajib of Samanid rank (Ibn al-Athir, 1883: 10).
4	anthropoastionym (khan's name)	Khiam / Kiyan	The name was given in honor of Khan Kiyan (Margulan, 1978: 15).

2. Names formed on the basis of geographical terms

Almalyk – comonym – the name consists of two components: *alma* – “apple” + *lyk* – “a Turkic word-formation suffix denoting a place, abundance, or presence of something” i.e., “a place that rich in apples”

Amu Darya / *Amu* / *Amul* / *Ugus-Ögiz* / *Vahvi Daitya* / *Vakhshu* / *Vehrot* – (potamonym) – in the Ket language *am* means ‘mother’ and *ul* means ‘river’, so the meaning is ‘mother of waters’ (Yailenko, 1990: 37–40). In Old Turkic, ‘ögiz’ means ‘water’.

Balkhash / *Köksheteniz* (*Barkas* / *Barkash*, nisba al-Barkashi (يشقربلا), Nizak al-Barkashi (يشقربلاكين) (al-Kufi, 1991: 175); *Tahama* (تاهما) (al-Idrisi, 2020: 599; Kumekov, 1971: 194–198; Baipakov, 2007: 217); *Tariñ-köl* (لوكنرت) – “Rich Lake” (DTS, 1969: 537; Koshgari, 1963: 149) – name of a lake, Kazakhstan (limnonym) – from the Old Turkic words *baraq*– ‘hairy, shaggy’ and *qaş*– ‘eyebrow’, together meaning ‘shaggy eyebrow’ (Kamoliddin, 2023: 87). Nizak Tarkhan was a Turkic ruler who led an uprising of the population of Tokharistan against the Arabs in 91/709-10. Some argue that al-barkas/al-barkash is a synonym of the title “tarkhan.” In our view, the name's meaning derives from Old Turkic “shaggy eyebrow,” i.e., the name was given because of the lake's appearance, as its shores are covered with dense grass. A. Kaidarov likewise holds that the root *bal* [ba] means ‘watery, full of fish, marshy’; *balqash* < *bal* + *qaş*– ‘muddy ground’, ‘bog’; *balshyq* < *bal* + *shyq*– ‘liquid, sticky mire, mud’; *balzhyr* < *bal* + *zhyr*– ‘watery, damp, sodden’ (cf. *mal* // *malsh*) (Kaidarov, 1986: 191). Supporting A. Kaidarov’s view of the root *bal* (*ba*) (‘mud, bog, water’), we consider the component *qaş* to be as an old suffix (*q* + *aş*), and consider the suffix *aş* to be a toponymic formant (in its present-day form), which is characteristic of Uralo-Altaic languages. However, scholars have also shown that in earlier times it was an independent word meaning ‘water, river’. This element *ash* // *as* is still found today in the names *Korgas*, *Tekes*, *Keles*, *Irtysh*, and *Quyas* in our republic. Accordingly, we interpret “*Balkhash*” as a lake whit muddy, marshy shores and abundant water (Zhanuzak, 2010: 59).

Barkuab – (*potamonym*) – has an unknown present-day location. It is identified with the Ters river, which literally means “reverse, wrong”. According to V. Bartold’s data (Bartold, 1966: 113), who studied the area, the springs form one of the Ters river’s tributaries ‘Barkub’ (in Ibn al-Faqih, 1977: 227). *Barkuab* means “reverse/wrong water” in Arabic.

Ilanballakh / Ilanbalyq – the name of a town near the village of Köktal, near Zharkent, Kazakhstan. *Ilanballakh* means “town on the Ili river.”

Miyan Rudan منميانرو – a town located between the Naryn and Qaradarya rivers, Kazakhstan (*astionym*) – the name means “town between the rivers.”

Ögizetau – in Old Turkic, *öküz* means “river” (Koshgari, 1963: 411, 469). Accordingly, the name means “the mountain where a river rises” or “great mountain.”

Talgar (تالغار, *Talhir*) – *comonym*, in the Almaty region. In A. Abdirakhmanov’s view, the etymology of the name *Talgar* is: *tal* (Iranian for “mountain”) + *gar* (meaning “mountain” in many languages, including Old Turkic), i.e., “mountain + mountain” (Abdirakhmanov, 1975: 169). E. Koishybayev has a similar view: he believes it is a name meaning “elevation of land,” formed from the ancient Indo-Iranian or Sanskrit root *tal* (< *dal*) → *tala* > *dala*, plus *gar* (“mountain”) (Koishybayev, 1985: 215). According to E.M. Murzayev, *taly* in Tajik means “ridge, hillock, hill” and *gar* means “mountain” (Murzayev, 1984: 139). Based on this information, the name *Talgar* appears to mean “mountain ridges, high mountain” (Zhanuzak, 2010: 154).

Tunket / Tunukand / Gan’ge / K’an-kie – *astionym* – in Old Turkic *ton/tun* means “first, firstborn,” and *kat* (*kand*) means “town.” It was an important town on the Ilak river.

Khuvakand/Kokand – *astionym* – according to Kh. Bababekov and Sh. Kamoliddin, *Khuvakand* in Old Turkic consists of the components *khur* and *kand*, meaning “town on a hill” (Bababekov, 1987: 101). However, according to V.V. Bartold, folk etymology gives it the meaning “town of the wild boar” (Bartold, 1965: 462-466). P.B. Lurje states that the name means “town on the trade route” (Lurje, 2014: 69).

Shavab / Shavap / Sharab / Sharap – the name of a small town near the village of Qarabulaq on the Qarasu river in Kazakhstan (*astionym*) – *Shavab* means “Qarasu.” *Sharab* – the manuscripts of Ibn Khordadbeh and Qudama provide different readings. According to al-Maqdisi (Maqdisi, 1876: 52), it is *Shauab*. Between it and Isfijab lies a steppe (*mafaza*, “desert”), through which two large rivers flow, the Mawa and the Yuran (Qudama, 1889: 204). V. Bartold (Bartold, 1974: 29) identifies the *Sharab* ruins with those of *Qabalbulaq* on the Aqsu river.

Yaganket / Yakanket / Shabgar / Qarashyq – Törtkök, is the name of a town in Kazakhstan (*astionym*). *Shabgar* is an Old Iranian word meaning “Qaratau” (Black Mountain), which is called ‘Qarachuuq’ in Turkic.

Amu Darya (Amu / Amul / Ugus-Ögiz / Vahvi Daitya / Vakhshu / Vehrot) آمودريا; Arabic: جِيخُون) – in the Ket language, *am* means “mother” and *ul* means “river,” giving the meaning “mother of waters” (Yailenko, 1988: 37–40). In Old Turkic, ‘ögiz’ means “water.”

Table 2. Names based on the geographical terms

Кесте 2. Географиялық терминдер негізінде қалыптасқан атаулар

Таблица 2. Названия, образованные от географических терминов

№	Classification type	Anthrotoponyms	Rationale
1	potamotoponym	Ankhor	The plural form of the Arabic word nahr (“river, canal”) (Qaraev, 1970: 14).
2	dromonym	Aqba	Aqba means “pass” in Arabic. Geographers writing in Arabic in the 10th–11th centuries used the term aqba (pass, mountain road) (Qaraev, 1970: 20).
3	comonym	Barkat	Formed from the Sogdian words bar – “high” and kat – “town, village,” meaning “high town or village.” In the Middle Ages there was a village of this name in Bukhara.
4	potamonym	Barkuab	Means “reverse/wrong water” in Arabic.

3. Names formed from clan/tribal names

Aushar / Avshar / Afshar – in the Khazarasp district of the Khorezm region, near Bukhara, Uzbekistan (comonym) – formed from the name of the Oghuz tribe, an ethnonym.

Birki / Berki / Merki – given in this form in both Qudama (Goeje, 1889: 74) and the Hudud al-Alam (Hudud, 1937: 48). In the latter, Birki is described as a Qarluq settlement frequently visited by merchants. Between Birki and Qulan, the tents of three Qarluq tribes are mentioned: Eystaq, Khayym, and Bershi. Al-Maqdisi (Maqdisi, 1876: 63), describes Mirki as a fortified town corresponding to the present-day town of the same name. This town is the administrative center of the Merki district in the Zhambyl region (Proceedings of the Semirechye Archaeological Expedition, 1950: 22; Belenitsky, 1973: 208).

Uzkand (Uzgand) / Khurtakin / Yuzkand – astionym – the name is connected either with the Old Turkic word ‘uz’, meaning “valley, pass,” or with the ethnonym ‘uz’ (yuz). Uzkand (Uzkend) – in Qudama (Goeje, 1889: 49) it is given as Yuzkand, and in Yaqut (Yaqut, 1950: I, 404) it is given as Uzdzhand. Ibn Khordadbeh, and Qudama called Uzkand the town of Khurtakin, who took possession of it in the 9th century (in Qudama the word ‘dihqan’ is appended to Khurtakin’s name). V. Bartold (Bartold, 1974: 212) transcribes the name of this Turkic dihqan as Chur-tegik, and, cites N.F. Petrovsky, who states that the region along the road from Özgend to the old city of Atbash – beyond the Yasy pass and before the Oraz-khan pass – is known by this name. Al-Maqdisi (Maqdisi, 1876: 97), describes 10th-century Uzkand and notes its unrivaled citadel. The town corresponds to present-day Özgön. Qudama (Goeje, 1889: 83) provides additional information about the pass on the Atbash road, notes its resemblance to the Yasy pass. According to Qudama, the road from Özgend to the pass ran between nearby villages: “the ascent itself is difficult, and in snow it becomes altogether impassable.”

Yabaqu – rises in the Qashqar mountains and flows through Uzgend and Fergana, Uzbekistan (potamonym) – comes from the name of a Turkic tribe, an ethnonym.

Table 3. The names are derived from the names of tribes

Кесте 3. Ру-тайпа атауларынан қалыптасқан атаулар

Таблица 3. Названия, образованные от названий племен

№	Classification type	Anthropotoponyms	Rationale
1		Argyn	A Turkic tribe that lived for a long time in the Mawarannahr region along the Amu Darya.
2		Ayuvchi	One of the tribes of the Zarafshan Kipchaks was called Ayuvchi (Ayu) (Shaniyazov, 1974: 123).
3	tribe	Achamaily	One of the Qongrat tribal groupings – alongside Kenagas, Zhuz, Durman, Naiman, Qurama and Marqa – was called Achamaily (Begaliev, 2015: 84).
4	genocomonym	Alshyn (Alchyn)	A large tribe (Alshyn) of several Turkic peoples, including the Kazakhs of the Kishi Zhuz (Junior Zhuz) (Begaliev, 2015: 85).

4. Names formed in connection with plants or animals

Qulan – according to Qudama (Goeje, 1889: 92), the villages of Qul Shub and Qasra Bas. It should be noted that almost all of these nomadic settlements were of roughly the same size. Yaqut (Yaqut, 1950: IV, 328) describes Qulan as a pleasant town on the border of Turkic lands in Mawarannahr. The Hudud al-'Alam (1937: 83) describes Qulan as a small region adjoining the Muslim world and inhabited by Qarluqs. V. Bartold (Bartold, 1966: 48) confirmed Tomaschek's hypothesis that Qulan was located at the site of Tarta. This identification has been confirmed by more recent archaeological research (Bernshtam, 1952: 32, 37; Belenitsky, 1973: 208).

Akhtakhan – a settlement in Jizzakh region, Uzbekistan (comonym) – in Old Turkic and Persian, akhta means “horse,” and akhtakhana means “stable.” According to one view, it derives from the Turkic tribal name ‘Akhta plus su’ (“water”), making it an ethnohydronym. Alternatively, in Old Turkic, akhta can mean “small,” giving the meaning “small water.”

Soqsoq – Bukhara region, Uzbekistan (comonym) –Soqsoq is the old name for “saxaul” (a desert shrub).

Table 4. Names derived from the names of plants or animals

Кесте 4. Өсімдік не жануарға байланысты қалыптасқан атаулар

Таблица 4. Названия, происходящие от названий растений или животных

№	Classification type	Anthropotoponyms	Rationale
1	comonym	Kishikqurpa	M. Kashghari notes that the word körpe can mean “lamb,” “small child,” “little lamb,” and “calf.”

2	comonym	Qulan	Qulan is a wild equine animal (the kulan/onager).
3	oronym, potamonym	Zerendi	In some districts of our republic, zeren is a word meaning “a herb/plant used to make dye.” In the speech of the inhabitants of Zhangeldin district, Kostanay region, zerendik means “dye herb” (Dialectological Dictionary, 1969: 138). Likewise, in Old Turkic zaranza denotes the botanical safflower, and zaranzaurugi is the safflower seed (DTS, 1969: 639); in Mahmud Kashgari, zaranza also denotes the botanical safflower/dye herb (Kashgari, 1960: 420). We support the view that “in light of this data, it is a natural phenomenon for a mountain to be named after a plant” (Zhanuzak, 2010: 121).
4	comonym	Razmaz	Means a field planted with grapevines (uzumzor). The very term takhtaraz (“vineyard”) occurs in the founding documents of Saif al-Din Bokharzi dating to 1326 (Begaliev, 2015: 69).

5. Names derived from a nearby object.

Andijan / Andukan – astionym – according to V.P. Nalivkin, the name is connected with the ethnonym Andi (Nalivkin, 1886: 12). According to other sources, the name consists of the components ‘andi’ and ‘kan’ and means “town by the river.”

Miyan Rudan – astionym – the name means “town between the rivers.”

Yaguzlyq – comonym – “brown land, land with brown soil” (Old Turkic yagyz/yaguz–“brown”).

Yaqalyq – comonym – from Old Turkic, meaning “a place on the shore” – “the edge, bank of something” (cf. al-Maqdisi’s Yaqalyk, a village in Zhetysu) (Bartold, 1973: 264).

Table 5. Names derived from a nearby object.

Кесте 5. Маңындағы нысанға байланысты қалыптасқан атаулар

Таблица 5. Названия, образованные в связи с находящимся рядом объектом

№	Classification type	Anthrotoponyms	Rationale
1	comonym	Aqar	Babur mentions a place near Zamin called Akar duz (“plain”) (Babur, 2002: 75). In the Middle Ages, a place where buildings such as a mosque, a stable, a horse-yard, or a hay-yard were built was called aqar. There is also an ethnonym (tribal name) Aqar/Agar (Qoraev, 1970: 21).

2	astionym	Ilanballakh	Ilanballakh means “town on the Ili river.”
3	comonym	Kabamitan	In Old Turkic kaba means “cave,” and in Sogdian mitan means “dome,” so the name means “something resembling a cave, or a dome in a cave” (Lurje, 2004: 193).
4	potamonym	Kashkadarya	According to E. Murzaev, the name is formed from the Tajik toponym Kesh-i-Rud, meaning “the river of the town of Kesh” (present-day Shahrissabz) (Murzaev, 1982: 87).

6. Names formed from words denoting titles

Jabgukat – an ancient town located northeast of Tashkent, Uzbekistan (astionym) – in Old Turkic, jabgu is an ancient title meaning “ruler, sovereign.” The name of this town is Turkic in origin. The word ‘jabgu/yabgu’ is an Old Turkic title meaning “sovereign” and denoting the supreme ruling office generally held among the Western Turks. Therefore, Jabgukat means “town of the jabgu” or “the abode of the jabgu.”

Table 6. Names derived from words denoting titles

Кесте 6. Титулды білдіретін сөзден қалыптасқан атаулар

Таблица 6. Имена, образованные от слов, обозначающих титулы

№	Classification type	Anthropotoponyms	Rationale
1	astionym	Jabgukat	In Old Turkic, jabgu is an ancient title meaning “ruler, sovereign.”
2	astionym	Tunket / Tunukand	In Old Turkic, ton/tun means “first, firstborn,” and kat (kand) means “town.” An important town on the Ilak river. The term ton is also connected with the meaning “military camp.”
3	astionym	Khatunkat	The name, from Old Turkic, means “town of the khatun (queen).”

7. Names with neutral meaning

Nekalik / Yaqalyq – comonym – from Old Turkic, “a place on the shore” – “the edge, bank of something” (cf. al-Maqdisi’s Yaqalyk, a village in Zhetysu) (Bartold, 1973: 264).

Shygan – limnonym – the name is used in the sense of “a far-off, remote place; edge, distant land” (QTS, 1986: 307). In Old Turkic it also carried the meaning “elbow.” In toponym formation it is used in this sense to denote “distant, outlying, projecting places” (Biyarov, 2013: 168).

Table 7. Neutral names

Кесте 7. Бейтарап мәнді атаулар

Таблица 7. Нейтральные названия

№	Classification type	Anthrotoponyms	Rationale
1	comonym	Barzuvon	In Sogdian, barzu means “high, wonderful.” The ending -on (“-s”) is a Persian plural suffix (Begaliev, 2015: 38).
2	comonym	Qarayalga	In Old Turkic, qarayalga means “black handful/fistful.”
3	comonym	Turbat	The name means “a place of worship, where saints lie buried.” According to Ts. D. Nominkhanov, Turbat is the name of a Mongol tribe.
4	astionym	Fergana	According to the Avesta, it means “land of happy people.” There are also other proposed motivations for the formation of the name.

8. Names with unclear meanings

Galuk – in Qudama (Goeje, 1889: 76) – Galuk Andaz, a large village between Sabat and Khujand. V. Bartold (Bartold, 1974: 322–323) distinguishes the villages of Rukund and Kurkat, which, like Galuk, have preserved their own names.

Ish tikhan – astionym – etymology unknown.

Table 8. Names with unclear meanings

Кесте 8. Мағынасы күңгірт атаулар

Таблица 8. Завуалированные названия

№	Classification type	Anthrotoponyms	Rationale
1	comonym	Aprin	Etymology unknown. According to folk etymology, it was named after a mullah called Khaprin-ata (Khafirin) (Begaliev, 2015: 65).
2	astionym	Arbinzhan	Etymology unknown.
3	comonym	Qasra Bas	Etymology unknown.
4	comonym	Kavikat	Etymology unknown.

Results

Based on the materials collected from Eastern sources, 8 lexical-semantic groups of toponyms were identified. These classifications are similar to the classifications resemble those

in modern Turkic toponymy (Alimkhan, 2025: 97-115). The differences lie in the toponyms formed from anthroponyms that were characteristic of that era. At the same time, toponyms formed from geographical terms have survived to the present day. For example, the modern hydronymic term "water, river" has different origins: -ab; -uz; -as; -ul; -nahr, etc. Similarly, the substrate layer of the geographical term "city" is also different: -kat; -kand; -malyk/balyk, etc. Ethnotoponyms from Eastern sources inform us about the places and economic and social situations of the peoples of that era. Based on the materials we have analyzed, the division of the Oghuz, Karluk, Kipchak, Konyurat, and Turkic tribes provides information about their specific locations, as indicated by Eastern and other geographers and in their works and maps.

Turkic tribes preserved information about their lifestyle and environment in place names. Extralinguistic factors, such as where the kulans lived, how they used sheep or goats in their daily lives, and grape cultivation, contributed to the formation of names. Referring to large nearby objects to identify a specific location also led names based on transonymy. For example, the city of Talas is also known as Taraz and whole phrases such as "the city near/between the river" are reflected in the name. The era of military rule and the rule of khans also produced toponyms that denoted titles. Concurrently, the formation of names with ambiguous or neutral meanings enriched the storehouse of human memory.

Conclusion

The motivations behind the formation of toponyms recorded by Eastern travelers and other sources in the current territories of Kazakhstan and Uzbekistan help uncover historical information. Moreover, scholars' study of these toponyms from lexical-semantic, cognitive, and other perspectives reveals information about the worldview and tastes of the society that gave the names, important historical events, rulers, and more. It also makes it possible to determine the attitudes and views on history of present-day name users, as well as their background knowledge. A lexical-semantic analysis of the collected material revealed that toponyms derived from personal names came from the names of khans, hajibs, legendary figures, and military commanders. Over time, these names have changed due to various extralinguistic factors. For example, Abbsarik has variants such as Yangi-Aryk and Barmysh. Some toponyms contain geographical terms such as "town," "water," "mud," "mountain," and "river," whose substrate elements may differ. For instance, both malyk/balyk and kat/kand can mean "town." For example, nahr means "river" in Arabic, while ab/as/is/ul in Old Turkic also means "river, water." Ethnotoponyms include names from the Oghuz and other smaller Turkic tribes, such as Argyn, Öz, Yabaqu, and Achamaily. In addition to toponyms formed from plant and animal names that reflect the local vegetation and fauna, there are also names connected with particular occupations. For example, akhtakhana means "stable," and razmaz means "a field planted with grapevines (uzumzor)." Based on the information we have collected, there are also names that reflect a distinctive feature of the material itself or a nearby object. For instance, Miyan Rudan means "a town situated between two rivers," and a site where a mosque, stable, or similar structure was built was called Aqar. As a linguistic unit, a name is formed within a society and is closely bound up with its life. Therefore, it is natural that names denoting titles should occur, as in Jabgukat and Tunkent. Similarly, neutral names connected to various moments in ordinary human life have been motivated by

notions such as "wonderful," "black handful," and "happy person." Finally, just as it is difficult to uncover historical records, it is equally difficult to understand the meaning of certain toponyms. This is why some place names still have unclear meanings today.

Reference

- ал-Идриси, 2020. Абу 'Абд Аллах Мухаммад ибн Мухаммад аш-Шариф ал-Идриси. Нузхат ал-муштак фи-ихтирак ал-афак. Изд. Ахмад Фарид ал-Мазиди. Байрут: Дар ал-кутуб ал-'илмиййа. Р. 17-29.
- Ал-Мукаддаси., 1876, Ахсан ат-такасим фи ма'рифат ал-акалим. Изд. Де Гье. ВГА. Лейден. III. С. 12-38.
- ал-Куфи, 1991. Абу Мухаммад Ахмад ибн А'сам ал-Куфи. Китаб ал-Футух / Изд. 'Али Шири. В 8 томах. Байрут: Дар ал-Адва'. С. 14-33.
- Алимхан А.А., 2025. Ұлттық ономастиканың лингвомәдени негіздері. Алматы: Эверо. 250 б.
- Әбдірахманов А., 1975. Топонимика және этимология. Алматы. 137 б.
- Бабабеков Х., 1987. К этимологии топонима «Коканд» / Х. Бабабеков. Из истории Средней Азии и Восточного Туркестана XV–XIX вв. Ташкент. С. 98-104.
- Байдалиев Д.Д., 2007. Жуалы өлкесінің ежелгі тарихы. Тараз. 213 б.
- Байпаков К.М., 2007. Великий Шелковый путь на территории Казахстана. Алматы: Аламар. 496 с.
- Бартольд В., 1965. Сочинения. III том. // file:///C:/Users/pc/Desktop/PSF_24-27/Bartold_V_V_Sochinenia_M_1965_T_3.pdf (Accessed: 29.02.2026)
- Бартольд В., 1973. Сборник сочинений. // file:///C:/Users/pc/Desktop/PSF_24-27/Bartold_V_V_Sochinenia_M_1973_T_8.pdf (Accessed: 20.03.2026)
- Бартольд В., 1974. Сборник сочинений. // file:///C:/Users/pc/Desktop/PSF_24-27/Bartold_V_V_Sochinenia_M_1974_T_7.pdf (Accessed: 10.03.2026)
- Бартольд В., 1966. Сборник сочинений. // file:///C:/Users/pc/Desktop/PSF_24-27/Bartold_V_V_Sochinenia_M_1966_T_6.pdf (Accessed: 09.01.2026)
- Бегалиев Н.Б., Туробов А.М., 2015. Самарқанд топонимияси. СамДЧТИ нашри. 156 б.
- Беленицкий А.М., Бентовин Н.Б., Большаков О.Г., 1973. Средневековый город Средней Азии. Л., 393 с.
- Бернштам А.Н., 1952. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алтая. Москва-Ленинград. 343 с.
- Бияров Б., 2013. Қазақ топонимдерінің типтік үлгілері. III. Шаяхметов атындағы Тілдерді дамытудың республикалық әдістемелік орталығы. Астана. 432 б.
- Буряков Ю., 2002. К истории раннесредневекового Чача. O'zbekiston tarixi. №3. С. 10-20.
- Древнетюрский словарь, 1969. Л., 589 с.
- Жанұзақ Т., 2010. Тарихи жер-су аттарының түптөркіні. Алматы: "Сөздік-словарь" ЖШС. 356 б.
- Жұмабеков Ж.А., Ахметжанова Н.Ж., 2014. Ұлытау өңірінің тарихи топонимикасы. Қарағанды университетінің хабаршысы. «История. Философия» сериясы. № 4(76). 17-26 б.

- Заҳириддин Муҳаммад Бобур, 2002. Бобурнома. Т.: Шарқ. 139 б.
- Иакут, 1950. Му'дждам ал-булдан. Бейрут. тт. I–IV. 500 с.
- Ибн ал-Асир, 1883-1885. Абу-л-Хасан 'Али ибн Муҳаммад аш-Шайбани ал Джазари Ибн ал-Асир. Ал-Камил фи-т-та'рих. В 12 томах. Миср: Булак. 664 р.
- Ибн ал-Факих, 1977. Ас-Савад и Табаристан по Мешхедской рукописи труда Ибн ал-Факиха ал-Хамадани. Изд. араб, текста, перевод и примечания О. В. Цкитишвили. Тбилиси, 83 р.
- Ибн Хордадбех, 1986. Книга путей и стран. Перевод с арабского, комментарии, исследование, указатели и карты Наили Велихановой. Баку: Элм. 428 с.
- Кайдаров А.Т., 1986. Структура односложных корней и основ в казахском языке. Алма-Ата. 322 р.
- Камалиддин Ш., 2007. К этимологии названия Чач (Шаш). Материалы научной конференции «Чач–Бинкет–Ташкент (историческое прошлое и современность)». Ташкент. С. 45-51.
- Кошғарий М., 1960–1963. Туркий сўзлар девони (Девону- луғот ит-турк). Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов. 3 томлик. Тошкент: Фан. 428 б.
- Кумеков Б.Е., 1971. Страна кимаков по карте ал-Идриси. СНВ. вып. 10. М.: Наука. С. 194-198.
- К этимологии гидронима Балхаш, 2023. Отв. ред. Ш. С. Камолиддин. Проблемы древней и средневековой истории Чача. Вып. 10. Saarbrücken: LAP. С. 87 – 96.
- Критическое издание текста ал-Истахри дал de-Gue в первом томе Bibliotheca Geographorum arabicorum, 1937. Лейден. 408 с.
- Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі. А., 1969. 426 р.
- Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1986. Алматы. 512 р.
- Қораев С., 1970. Географик номлар маъносини биласизми? Т., Ўзбекистон. 67 б.
- Қойшыбаев Е., 1985. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. Алматы: Мектеп. 256 б.
- Маргулан А. 1978. Археологические памятники Казахстана. Алматы. Изд-во: Наука. 214 р.
- Мурзаев Э.М., 1982. География в названиях. Москва. 176 с.
- Мурзаев Э.М., 1984. Словарь народных географических терминов. М., 176 р.
- Мұхаммеджанов А., 1988. Қадимги Тошкент. Тошкент. 124 р.
- Наливкин В.П., 1886. Краткая история Кокандского ханства / В.П.Наливкин. Казань: Казанский университет. 225 с.
- Семёнов-Тян-Шанский В.П., 1924. Как географический ландшафт отражается в народных названиях населенных пунктов? Антропогеографическое исследование. Науки о Земле. Т. 26. № 1-2. С. 133-158.
- Сыздықов С., 2018. Қарлықтардың рухани және материалдық мәдениеті. 01.04.2018 <https://e-history.kz/kz/news/show/1960?ysclid=mno30iexd8235846408> (қаралған күні: 12.12.2025)
- Труды Семиреченской археологической экспедиции: Чуйская долина, 1950. Сост. Под ред. Бернштам А.Н. Москва-Ленинград. 249 б.
- Худуд – «Hudud – al-alam» the regions of the world, 1937. Tran. and explained by V. Minorsky. London. С. 211-218.
- Шаниязов К.Ш., 1974. Этнографические материалы в трудах Беруни. Беруни на ижтимоий фанлар. Ташкент, 1973 (на узб. яз.). К этнической истории узбекского народа. Ташкент. 342 р.

- Юркевич В.А., 1968. Общая топонимика. Минск. 432 с.
- Яйленко В.П., 1988. Палеоазиаты и этническая история древней Средней Азии. Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана. (ТД). М., С. 132–134.
- Al-Jaqubi, 1892. Kitab al-boldan. (Bibliotheca Geographorum Araborum, M.J. De-Goeje. vol. VII) Leiden. P. 232–233.
- De Goeje M. J., 1889. Kitab al-masalik wa-l-mamalik by... etc. Excerpts from Kitab al-Kharadj by Kodama ibn Dja'far. Lugduni Batavorum (BGA, VI). 548 p.
- Description of North Africa by el-Bekri, ed. and trans. Mac Guckin de Slane, text, new ed., 1913. 405 p.
- Gusev D., Stafeev S., 2024 A Digital Georeferenced Reconstruction of al-Biruni's Map from The Mas'ud Canon. International Cartographic Association, Commission on Cartographic Heritage into the Digital 18th ICA Conference Digital Approaches to Cartographic Heritage Bologna, 23-25 October. P.198-223.
- Mirakmalov M.T. O'zbekiston oikonimlarining tasnifi, O'zbekiston geografiya jamiyati yilnomalari. Jild. 29. 2007. 21-23-b.
- Hasanov H., 1985. The Secret of Geographical Names: Scientific and Popular Definition, Tashkent. 120 p.
- Stewart G.R., 1970. A Concise and Selective Dictionary for the Continental United States of America. New York, Oxford: Oxford University Press. ISBN: 0195001214, ISBN13: 9780195001211. 550 p.

Reference

- Al-İdrisi, 2020. Abu 'Abd Allah Muhammad ibn Muhammad aş-Şarif al-İdrisi. Nuzhat al-muštak fi-ihṭirak al-afak. İzd. Ahmad Farid al-Mazidi [Abu 'Abd Allah Muhammad ibn Muhammad aş-Şarif al-İdrisi. Nuzhat al-muštak fi-ihṭirak al-afak. İzd. Ahmad Farid al-Mazidi]. Bairut: Dar al-kutub al-‘ilmiia. P. 17-29. [in Russian].
- Al-Mukaddasi, 1876. Ahsan at-takasim fi ma'rifat al-akalim. İzd. De Gue [Ahsan at-takasim fi ma'rifat al-akalim. Ed. De Gue]. BGA. Leiden, III. P. 12-38. [in Russian].
- Al-Kufi, 1991. Abu Muhammad Ahmad ibn A'sam al-Kufi. Kitab al-Futuh. İzd. 'Ali Şiri. V 8 tomah [Abu Muhammad Ahmad ibn A'sam al-Kufi. Kitab al-Futuh / Ed. 'Ali Shiri. In 8 volumes]. Bairut: Dar al-Adva'. P. 14-33. [in Russian].
- Alimkhan A.A., 2025. Ulttyq onomastikaniń lingvomädeni negizderi [Linguocultural foundations of national onomastics]. Almaty: Evero. 250 p. [in Kazakh].
- Äbdırahmanov A., 1975. Toponimika jäne etimologia [Toponymy and etymology]. Almaty. 137 p. [in Kazakh].
- Bababekov X., 1987. K etimologii toponima «Kokand». H. Bababekov. İz istorii Srednei Azii i Vostochnogo Turkestana XV–XIX vv. [To the etymology of the toponym "Kokand". Kh. Bababekov. From the history of Central Asia and East Turkestan 15th–19th centuries]. Taşkent. P. 98-104. [in Russian].
- Baidaliev D.D., 2007. Jualy ölkesiniń ejelgi tarihy [The ancient history of the Zhualy region]. Taraz. 213 p. [in Kazakh].
- Baipakov K.M., 2007. Veliki Şelkovyi püt na teritorii Kazahstana [The Great Silk Road on the Territory of Kazakhstan]. Almaty: Alamar. 496 p. [in Russian].

Bartöld V., 1965. Sochinenia. III tom [Works. Volume III.] [Elektronnyi resurs]. file:///C:/Users/pc/Desktop/PSF_24-27/Bartold_V_V_Sochinenia_M_1965_T_3.pdf [in Russian]. (Accessed: 29.02.2026)

Bartöld V., 1966. Sbornik sochineni [Collection of essays]. [Elektronnyi resurs]. file:///C:/Users/pc/Desktop/PSF_24-27/Bartold_V_V_Sochinenia_M_1966_T_6.pdf [in Russian]. (Accessed: 20.03.2026)

Bartöld V., 1974. Sbornik sochineni [Collection of Works]. [Elektronnyi resurs]. file:///C:/Users/pc/Desktop/PSF_24-27/Bartold_V_V_Sochinenia_M_1974_T_7.pdf [in Russian]. (Accessed: 10.03.2026)

Bartöld V., 1973. Sbornik sochineni [Collection of Works]. [Elektronnyi resurs]. file:///C:/Users/pc/Desktop/PSF_24-27/Bartold_V_V_Sochinenia_M_1973_T_8.pdf [in Russian]. (Accessed: 09.01.2026)

Begaliyev N.B., Turobov A.M. Samarqand toponimiasi. SamDChTİ naşri [Toponymy of Samarkand. Samdech Technische Hochschule], 2015i. 156 p. [in Russian].

Beleniski A.M., Bentovin N. B., Bölşakov O. G., 1973. Srednevekovyi gorod Srednei Azii [Medieval city of Central Asia]. L. 393 p. [in Uzbek].

Bernştam A.N., 1952. İstoriko-arheologicheskie ocherki Sentrālnoġo Tān-Şanā i Pamiro-Altaia [Historical and archaeological essays on the Central Tien Shan and Pamir-Altai]. Moscow-Leningrad. 343 p. [in Russian].

Biarov B., 2013. Qazaq toponimderiniñ tiptik ülgileri. Ş. Şaiahmetov atyndaġy Tilderdi damytudyñ respublikalyq ädistemelik ortalyġy [Typical examples of Kazakh toponyms. Republican Methodological Center for Language Development named after Sh. Shayakhmetov]. 432 p. [in Kazakh].

Burākov İu., 2002. K istorii ranesrednevekovogo Chacha. O'zbekiston tarihi [On the history of early medieval Chach. History of Uzbekistan]. №3. P. 10-20. [in Russian].

Drevnetürski slovär [Ancient Turkic Dictionary], 1969. Leningrad. 589 p. [in Russian].

Janūzaq T., 2010. Tarihi jer-su attarynyñ tüptörkını [The origins of historical place names]. Almaty: "Sözdık-slovär" JŞS. 356 p. [in Kazakh].

Jūmabekov J.A., Ahmetjanova N.J., 2014. Ülytau öñiriniñ tarihi toponimikasy. Qaraġandy universitetiniñ habarşysy [Historical toponymy of the Ulytau region. Bulletin of Karaganda University]. «İstoria. Filosofia» seriasy, № 4(76). P. 17-26. [in Kazakh].

Zaxiriddin Muḡammad Bobur, 2002. Boburnoma [Baburnama]. T.: Şarq. 139 p. [in Uzbek].

İakut, 1950. Mu'jam al-buldan [Mu'jam al-buldan]. Beirut. tt. I – IV. 500 p. [in Russian].

İbn al-Asir, 1883-1885. Abu-l-Hasan 'Ali ibn Muhammad aş-Şaibani al Jazari İbn al-Asir. Al-Kamil fi-t-ta'rih. V 12 tomah [Abu-l-Hasan 'Ali ibn Muhammad ash-Shaybani al-Jazari Ibn al-Athir. Al-Kamil fi-t-ta'rih. In 12 volumes]. Misr: Bulak. 664 p. [in Russian].

İbn al-Fakiḡ, 1977. izd. s. As-Savad i Tabaristan po Meşhedskoi rukopisi truda İbn al-Fakiḡ al-Hamadani. İzd. arab, teksta, perevod i primechania O. V. Skitişvili [Publishing house – As-Sawad and Tabaristan according to the Mashhad manuscript of the work of Ibn al-Faqih al-Hamadani. Publishing house – Arabic, text, translation and notes by O. V. Tskitishvili]. Tbilisi. 83 p. [in Russian].

İbn Hordadbeh, 1986. Kniga putei i stran. Perevod s arabskogo, komentarii, issledovanie, ukazateli i karty Naili Velihanovoi [The Book of Routes and Countries. Translation from Arabic, commentary, research, indexes and maps by Naila Velikhanova]. Baku: Elm. 428 p. [in Russian].

Kaidarov A.T., 1986. Struktura odnoslojnyh kornei i osnov v kazahskom iazyke [Structure of monosyllabic roots and bases in the Kazakh language]. Alma-Ata. 322 p. [in Russian].

Kamaliddin Ş., 2007. K etimologii nazvania Chach (Şaş). Materialy nauchnoi konferensii «Chach – Binket – Taşkent (istoricheskoe prošloe i sovremennost)» [On the etymology of the name Chach (Shash). Proceedings of the scientific conference "Chach - Binket - Tashkent (historical past and present)"]. Tashkent. P. 45-51. [in Russian].

Koşğari M., 1963. Turki şyzlar devoni (Devonu- luğot it-turk). Tarjimon va naşrga taiörlovchi S. M. Mutallibov. 3 tomlik [urkish words of Devoni (Devonu-lugot it-Turk). Translator and publisher S.M. Mutallibov. 3 volumes]. Tashkent: Fan. 428 p. [in Uzbek].

Kumekov B. E., 1971. Strana kimakov po karte al-İdrisi. SNV, vyp. 10 [The country of the Kimaks according to the map of al-Idrisi. SNV, issue 10]. Moscow: Nauka. P. 194–198. [in Russian].

K etimologii gidronima Balhaş. Problemy drevnei i srednevekovoi istorii Chacha. Vyp. 10. Otv. red. Ş. S. Kamoliddin [On the Etymology of the Hydronym Balkhash. Problems of Ancient and Medieval History of Chach. Issue 10. Ed. Sh. S. Kamoliddin], 2023. Saarbrücken: LAP. P. 87–96. [in Russian].

Kriticheskoe izdanie teksta äl-İstahri dal de-Gue v pervom tome Bibliotheca Geographorumarablcorum [A critical edition of al-Istakhri's text was given by de Goué in the first volume of Bibliotheca Geographorumarablcorum], 1937. Leiden 408 p. [in Russian].

Qazaq tılınıñ dialektologialyq sözdıǵı. A. [Dialectological dictionary of the Kazakh language. A.], 1969. 426 p. [in Kazakh].

Qazaq tılınıñ tüsındırme sözdıǵı [Explanatory dictionary of the Kazakh language], 1986. Almaty. 512 p. [in Kazakh].

Qoişybaev E., 1985. Qazaqstannyñ jer-su attary sözdıǵı [Dictionary of place names of Kazakhstan]. Almaty: Mektep. 256 p. [in Kazakh].

Qoraev S., 1970. Geografik nomlar manosini bilasizmi? [Do you know the meaning of geographical names?]. T., Uzbekistan. 67 p. [in Uzbek].

Margulan A., 1978. Arheologicheskie pamätniki Kazahstana [Archaeological monuments of Kazakhstan]. Almaty: İzd-vo Nauka. 214 p. [in Russian].

Mirakmalov M.T., 2007. O‘zbekiston oikonimlarining tasnifi, O‘zbekiston geografiya jamiyati yilnomalari, jild. 29 [v]. P. 21-23. [in Uzbek].

Mühammejanov A., 1988. Qadimgi Toşkent [Ancient Tashkent]. Tashkent. 124 p. [in Uzbek].

Murzaev E.M., 1982. Geografia v nazvaniyah. Moskva. 176 s. [Murzaev E.M., 1982. Geography in names. Moscow. 176 p.] [in Russian].

Murzaev E.M., 1984. Slovä narodnyh geograficheskikh terminov [Dictionary of folk geographical terms]. M. 653 p. [in Russian].

Nalivkin V.P., 1886. Kratkaia istoria Kokandskogo hanstva. V.P. Nalivkin [Short history of the Kokand Khanate. V.P. Nalivkin]. Kazän: Kazanski universitet. 225 p. [in Russian].

Semönov-Tän-Şanski V.P., 1924. Kak geograficheski landşaft otrajaetsä v narodnyh nazvaniyah naselennyh punktov? Antropogeograficheskoe issledovanie, Nauki o Zemle, t., 26, № 1-2 ["How is the geographical landscape reflected in the popular names of populated areas?" Anthropogeographical study. Earth Sciences, Vol. 26, No. 1-2]. P. 133-158. [in Russian].

Stewart G.R., 1970. A Concise and Selective Dictionary for the Continental United States of America. New York, Oxford: Oxford University Press. ISBN: 0195001214, ISBN13: 9780195001211. 550 p.

Syzdyqov S., 2018. Qarlyqtardyñ ruhani jäne materialdyq mädenietı [Spiritual and material culture of the Karlyks] [Elektrondyq resurs]. <https://e-history.kz/kz/news/show/1960?ysclid=mno30iexd8235846408> [in Kazakh]. (Accessed: 12.12.2025)

Trudy Semirechenskoi arheologicheskoi ekspeditsii: Chuiskaia dolina. Sost. Pod red. Bernštam A.N. [Works of the Semirechye archaeological expedition: Chuya Valley. Comp. Ed. by A.N. Bernshtam], 1950. Moscow-Leningrad. 249 p. [in Russian].

Hudud, 1937. «Hudud – al-alam» the regions of the world. Tran. and explained by V. Minorsky. London. P. 211-218.

Shaniyazov K.Ş., 1973. Etnograficheskie materialy v trudah Beruni. Beruni na ijtimoi fanlar [Ethnographic materials in the works of Beruni. Beruni on social sciences]. Tashkent. 342 p. [in Russian].

İuchkevich V.A., 1968. Obşaia toponimika [General toponymy]. Minsk. 432 p. [in Russian].

İailenko V.P., 1988. Paleoaziaty i etnicheskaia istoria drevnei Srednei Azii. Problemy etnogeneza i etnicheskoi istorii narodov Srednei Azii i Kazahstana. (TD) [Paleoasians and the ethnic history of ancient Central Asia. Problems of the ethnogenesis and ethnic history of the peoples of Central Asia and Kazakhstan. (TD)]. M. P. 132 – 134. [in Russian].

Al-Jaköbi, 1892. Kitāb al-boldān. (Bibliotheca Geographorum Arabicorum, M. J. De-Goeje, t. VII) [Kitāb al-boldān. (Bibliotheca Geographorum Arabicorum, M. J. De-Goeje, t. VII)]. Leiden. P. 232–233. [in Limburgish].

De Goeje M. J., 1889. Kitab al-masalik wa-l-mamalik auctore... etc. Accedunt excerpta e Kitab al-Kharadj auctore Kodama ibn Dja'far. Lugduni Batavorum (BGA, VI) [Kitab al-masalik wa-l-mamalik by... etc. Excerpts from Kitab al-Kharadj by Kodama ibn Dja'far. Lugduni Batavorum (BGA, VI)]. 548 p. [in Latin].

Description de l'Afrique septentrionale par el-Békri, éd. et trad. Mac Guckln de Sla ne, texte, nouvelle éd. [Description of North Africa by el-Bekri, ed. and trans. Mac Guckln de Slane, text, new ed.], 1913. 405 p. [in French].

Gusev D., Stafeyev S., 2024 A Digital Georeferenced Reconstruction of al-Biruni's Map from The Mas'ud Canon. International Cartographic Association, Commission on Cartographic Heritage into the Digital 18th ICA Conference Digital Approaches to Cartographic Heritage Bologna, 23-25 October. P.198-223.

Mirakmalov M.T. O'zbekiston oikonimlarining tasnifi. O'zbekiston geografiya jamiyati yilnomalari [Classification of Oikonyms of Uzbekistan. Annals of the Geographical Society of Uzbekistan] Vol. 29, 2007. 21-23-b. [in Uzbek].

Hasanov H., 1985. Geografik nomlarning siri: ilmiy – ommabop ta'rif [The Secret of Geographical Names: Scientific and Popular Definition]. Tashkent. 120 p. [in Uzbek].

Stewart G.R., 1970. A Concise and Selective Dictionary for the Continental United States of America. New York, Oxford: Oxford University Press. ISBN: 0195001214, ISBN13: 9780195001211. 550 p.

Information about authors:

Imanberdy Saule Kurmanbaikyzy, Doctor of Philological Sciences, Professor, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical University, 62 Pobedy Ave., Astana, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID:57216636596

Metin Ekici, Professor, Ege University, Campus 35100

Bornova, İzmir, Turkey.

Scopus ID:38160955600

Aigul Assetkyzy, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, S. Amanzholov East Kazakhstan University, 34, 30th Guards Division Str., East Kazakhstan Region, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID:57189094238

Авторлар туралы мәлімет:

Иманберді Сауле Құрманбайқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, С.Сейфуллин ат. Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Жеңіс даң., 62, Астана, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID:57216636596

Метин Экичи, профессор, Эге университеті, 35100 кампусы,

Борнова, Измир, Түркия.

Scopus ID: 38160955600

Айгүл Әсетқызы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, С.Аманжолов ат. Шығыс Қазақстан университеті, 30-шы Гвардиялық дивизия, 34 көш., Шығыс Қазақстан облысы, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID:57189094238

Сведения об авторах:

Иманберди Сауле Курманбайқызы, доктор филологических наук, профессор, Казахский агротехнический исследовательский университет им. С.Сейфуллиной, пр. Победы, 62, Астана, Республика Казахстан.

Scopus ID:57216636596

Метин Экичи, профессор, Эгейский университет, кампус 35100 Борнова, Измир, Турция.

Scopus ID:38160955600

Айгул Асетқызы, кандидат филологических наук, доцент, Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова, ул. 30-ой Гвардейской дивизии, 34, Восточно-Казахстанская область, Республика Казахстан.

Scopus ID:57189094238

Author contributions:

S.K. Imanberdy is author of the main idea of the article, processed toponyms from Arabic-Persian sources, prepared the general concept, conducted a review and comparison of scientific works, adapted the text for editing and prepared it for publication.

M. Ekici translated the abstract into Russian and English, contributed to the preparation of the Results and Conclusion sections, and compiled the bibliographic database.

A. Assetkyzy was responsible for technical tasks, including the selection and preparation of illustrations for the article, drafting the Introduction, Materials, and Research Methods sections.

Авторлық үлес:

С.Қ. Иманберді мақаланың негізгі идея авторы, араб-парсы деректеріндегі топонимдерді өңдеп, жалпы тұжырымдаманы дайындады, ғылыми еңбектерге шолу жасап, салыстырды, мәтінді редакцияға икемдеп, баспаға беру дайындаумен айналысты.

M. Ekici мақаланың аңдатпасын орыс және ағылшын тілдеріне аударып, нәтиже, қорытынды бөлімдерін дайындауға қатысып, библиографиялық базасын құрастырды.

A. Әсетқызы техникалық жұмыстармен шұғылданды, атап айтқанда: мақала кестелерін дайындау, кіріспе, материалдар және зерттеу әдістері бөлімін жүйеледі.

Вклад авторов:

С.К. Иманберди является автором основной идеи статьи, осуществила обработку топонимов из арабо-персидских источников, подготовила общую концепцию, провела обзор и сравнение научных работ, адаптировала текст для редактирования и подготовила его к публикации.

M. Экичи осуществил перевод аннотации на русский и английский языки, принял участие в подготовке разделов «Результаты» и «Заключение», а также составил библиографическую базу статьи.

A. Асеткызы выполняла техническую работу, в частности: поиск и подготовку иллюстративных материалов к статье, подготовку разделов «Введение», «Материалы и методы исследования».

Conflict of Interest.

There is no conflict of interest related to this article.

Мүдделер қақтығысы:

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

The implementation of orthoepic norms in the Kazakh speech synthesis system¹

Zh.T. Zhumabayeva^a, N. Ospangazieva^b, *A.M. Zhalalova^c

^aAkhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

ORCID: 0000-0002-0025-5201

(E-mail: zhanar.zhumabayeva.80@bk.ru)

^bAkhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

ORCID: 0000-0001-8875-5747

(E-mail: nb_ospangazievan@inbox.ru)

^cTemirbek Zurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Kazakhstan

ORCID: 0000-0003-1216-3889

(E-mail: akshaim01@mail.ru). *Corresponding author: akshaim01@mail.ru

ARTICLE INFO

Keywords:

speech synthesis, orthoepy, prosody, model, orthoepic norm, phonetic regularities, borrowed word, rhythmic group, synharmonism, reduction, phoneme.

IRSTI 16.21.3

DOI: <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-3-212-235>

ABSTRACT

The article discusses the issues of modeling the speech synthesis system in the Kazakh language based on orthoepic norms. As a result of the rapid development of digital technologies, the importance of speech synthesis systems aimed at the natural-sounding of text in linguistics is increasing. In this context, the article analyzes the scientific foundations of the use of phonetic, orthographic, and prosodic regularities of the Kazakh language in the speech synthesis system. In particular, the importance of maintaining orthographic norms when converting written text into spoken speech is highlighted. The quality of a speech synthesis system is determined not only by the grammatically correct processing of the text, but also by its natural and literary sounding. Accordingly, sound interaction and the accurate representation of intonational characteristics are essential for producing natural-sounding synthesized speech. Ignoring orthoepic norms can reduce the naturalness of speech and negatively affect listeners' perception and comprehension. In this regard, the introduction of the sound patterns of the Kazakh language into the speech synthesis system is one of the current scientific issues. The paper highlights the history of studying orthoepy in Kazakh linguistics and current research trends, as well as reviews both domestic and international studies. Based on the analysis, the necessity of systematically modeling the phonetic-phonological and prosodic features of text to improve the quality of synthesized speech is emphasized. The research draws upon the works

¹ This article is implemented within the framework of the targeted funded project BR24993111 "Development of a speech synthesis system based on the orthoepic norms of the Kazakh language"

© Zh.T. Zhumabayeva, N. Ospangazieva, A.M. Zhalalova 2026

of scholars such as I. Kenesbayev, M. Balakayev, S. Myrzabekov, R. Syzdyk, A. Zhunisbek, and Z. Bazarbayeva, while theoretical issues of speech synthesis are considered in comparison with international studies. In addition, the characteristics of modern Kazakh speech synthesis systems (Kazakh TTS2, Kazakh ASR, and other projects) are analyzed, and the level of orthoepic norm implementation in these systems is described. The study considers major speech synthesis approaches, including compiler-based, parametric, formant-based, and neural network methods, and examines their applicability to the modeling of linguistic material. The necessity of considering phonemic changes, positional and combinatorial features of sounds, intonational structure, and rhythmic groups in speech synthesis systems is emphasized. Based on the conducted research, the systematic use of an orthoepic algorithm and prosodic annotation is proposed for improving the Kazakh speech synthesis system. The article also analyzes the adaptation of loanwords from an orthoepic perspective and outlines ways of their phonetic integration in accordance with the phonological laws of the Kazakh language. The results of the study demonstrate that systematic modeling of orthoepic norms and prosodic features enhances the naturalness of synthesized speech and facilitates listener comprehension. Furthermore, the development of the Kazakh speech synthesis system contributes to the broader use of the national language in the digital environment.

Ж.Т. Жұмабаева^a

*^aАхмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Алматы, Қазақстан Республикасы
ORCID: 0000-0002-0025-5201
(E-mail: zhanar.zhumabayeva.80@bk.ru)*

Н. Оспанғазиева^b

*^bАхмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Алматы, Қазақстан Республикасы
ORCID: 0000-0001-8875-5747
(E-mail: nb_ospangazievan@inbox.ru)*

***А.М. Жалалова^c**

*^cТ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы
Алматы, Қазақстан Республикасы
ORCID: 0000-0003-1216-3889
(E-mail: akshaim01@mail.ru)*

**Байланыс үшін автор: akshaim01@mail.ru*

Received 10 June 2026. Revised 13 July 2026. Accepted 16 August 2026. Available online 30 September 2026.

For citation: Zh.T. Zhumabayeva, N. Ospangazieva, A.M. Zhalalova The implementation of orthoepic norms in the Kazakh speech synthesis system // Turkic Studies Journal. 2026. V. 8. № 3. P. 212-235. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-3-212-235>

Қазақ сөз синтезі жүйесінде орфоэпиялық норманың берілуі

Аннотация. Аталмыш мақалада қазақ тіліндегі сөз синтезі жүйесін орфоэпиялық норма негізінде модельдеу мәселелері қарастырылады. Цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы нәтижесінде тіл білімінде мәтінді табиғи дыбыстауға бағытталған сөз синтезі жүйесінің маңызы артып отыр. Осыған байланысты мақалада қазақ тілінің фонетикалық, орфоэпиялық және просодикалық заңдылықтарды сөз синтезі жүйесінде қолданудың ғылыми негіздері талданады. Әсіресе жазба мәтінді ауызша сөзге айналдыру барысында орфоэпиялық норманың сақталуының маңызы айқындалады. Сөз синтезі жүйесінің сапасы мәтіннің грамматикалық тұрғыдан дұрыс өңделуімен ғана емес, оның табиғи әрі әдеби нормаға сай дыбысталуымен де анықталады. Сондықтан синтезделген сөзде дыбыстардың өзара ықпалы, интонациялық ерекшеліктің дұрыс берілуі маңызды. Орфоэпиялық нормаларды ескермеу сөйлеудің табиғилығын төмендетіп, тыңдаушының мәтінді қабылдауына кері әсер етуі мүмкін. Осы тұрғыдан алғанда қазақ тілінің дыбыстық заңдылықтарын сөз синтезі жүйесіне енгізу өзекті ғылыми мәселелердің бірі болып табылады. Мақалада қазақ тіл біліміндегі орфоэпия мәселесінің зерттелу тарихы мен қазіргі ғылыми бағыттары сараланып, отандық және шетелдік зерттеулерге шолу жасалады. Жүргізілген зерттеулердің негізінде сөз синтезінің сапасын арттыруда мәтіннің фонетика-фонологиялық және просодикалық ерекшеліктерін жүйелі түрде модельдеу қажеттілігі тұжырымдалады. Зерттеу барысында қазақ орфоэпиясына қатысты І. Кеңесбаев, М. Балақаев, С. Мырзабеков, Р. Сыздық, Ә. Жүнісбек, З. Базарбаева сияқты ғалымдардың еңбектері негізге алынып, сөз синтезінің теориялық мәселелері шетелдік зерттеулермен сабақтастыра талданады. Сонымен қатар қазіргі қазақ тіліндегі сөз синтезі жүйелерінің (Kazakh TTS2, Kazakh ASR және басқа да жобалар) ерекшелігі қарастырылып, олардың орфоэпиялық норманы қолдану деңгейі сипатталады. Мақалада сөз синтезін жүзеге асыруда қолданылатын компилятивтік, параметрлік, форманттық және нейрондық желілерге негізделген әдістердің ерекшеліктері талданып, олардың тілдік материалды модельдеудегі қызметі көрсетіледі. Жүргізілген зерттеулердің негізінде қазақ тіліндегі сөз синтезі жүйесін жетілдіруде орфоэпиялық алгоритм мен просодикалық белгіленімдерді жүйелі түрде қолдану ұсынылады. Сондай-ақ кірме сөздердің орфоэпиялық тұрғыдан игерілу ерекшеліктері талданып, олардың дыбысталуының қазақ тілінің фонетикалық заңдылықтарына бейімделу жолдары көрсетіледі. Зерттеу нәтижесінде орфоэпиялық норма мен просодикалық ерекшелікті жүйелі түрде модельдеу синтезделген сөздің табиғилығын арттырып, тыңдаушының мәтінді қабылдауын жеңілдететіні дәлелденеді. Зерттеу қорытындылары қазақ тілінің дыбыстық және просодикалық ерекшеліктерін цифрлық ортада дәл модельдеуге мүмкіндік береді және сөз синтезі технологияларын жетілдірудің теориялық әрі қолданбалы негіздерін толықтыра түседі. Алынған нәтижелер болашақ ғылыми зерттеулерде және практикалық әзірлемелерде пайдалануға бағытталған. Сондай-ақ ұсынылған тұжырымдар қазақ тілінің орфоэпиялық қорын цифрландыру және сөйлеу технологияларының сапасын арттыру міндеттерін шешуге ықпал етеді.

Кілт сөздер: сөз синтезі, орфоэпия, просодика, модель, орфоэпиялық норма, фонетикалық заңдылықтар, кірме сөз, ырғақты том, үндесім заңы, редукция, фонема.

Ж.Т. Жумабаева^a

^aИнститут языкознания имени Ахмета Байтурсынулы
Алматы, Республика Казахстан
ORCID: 0000-0002-0025-5201
(E-mail: zhanar.zhumabayeva.80@bk.ru)

Н. Оспангазиева^b

^bИнститут языкознания имени Ахмета Байтурсынулы
Алматы, Республика Казахстан
ORCID: 0000-0001-8875-5747
(E-mail: nb_ospangazievan@inbox.ru)

***А.М. Жалалова^c**

^cКазахская национальная академия искусств имени Т. Жургенова
Алматы, Республика Казахстан
ORCID: 0000-0003-1216-3889
(E-mail: akshaim01@mail.ru)

*Автор для корреспонденции: akshaim01@mail.ru

Передача орфоэпической нормы в системе синтеза речи казахского языка

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы моделирования системы синтеза речи казахского языка на основе орфоэпической нормы. В условиях стремительного развития цифровых технологий возрастает значение систем синтеза речи, направленных на естественное озвучивание текстов. В связи с этим в статье анализируются научные основы применения фонетических, орфоэпических и просодических закономерностей казахского языка в системе синтеза речи. Особое внимание уделяется значимости соблюдения орфоэпической нормы при преобразовании письменного текста в устную речь. Качество системы синтеза речи определяется не только корректной грамматической обработкой текста, но и его естественным произношением в соответствии с литературной нормой. Поэтому важное значение имеет правильная передача в синтезированной речи взаимовлияния звуков и интонационных особенностей. Игнорирование орфоэпических норм может снизить естественность звучания речи и затруднить восприятие текста слушателем. В этом контексте внедрение звуковых закономерностей казахского языка в систему синтеза речи является одной из актуальных научных задач. В статье рассматриваются история изучения орфоэпии в казахском языкознании и современные научные направления в данной области, а также представлен обзор отечественных и зарубежных исследований. На основе проведённого анализа обосновывается необходимость системного моделирования фонетико-фонологических и просодических особенностей текста для повышения качества синтеза речи. В ходе исследования использованы труды казахских учёных И. Кенесбаева, М. Балакаева, С. Мырзабекова, Р. Сыздык, А. Жунисбека, З. Базарбаевой, посвящённые вопросам орфоэпии, а теоретические аспекты синтеза речи рассмотрены в сопоставлении с зарубежными исследованиями. Кроме того, анализируются особенности современных

систем синтеза речи казахского языка (Kazakh TTS2, Kazakh ASR и другие проекты), а также характеризуется степень использования в них орфоэпических норм. В статье рассматриваются особенности компилятивных, параметрических, формантных методов и методов, основанных на нейронных сетях, применяемых при реализации синтеза речи, а также их роль в моделировании языкового материала. На основе проведённых исследований предлагается системное использование орфоэпических алгоритмов и просодической разметки для совершенствования систем синтеза речи казахского языка. Также анализируются особенности орфоэпического освоения заимствованных слов и пути адаптации их произношения к фонетическим закономерностям казахского языка. В результате исследования доказано, что системное моделирование орфоэпических норм и просодических особенностей повышает естественность синтезированной речи и облегчает восприятие текста слушателем. Результаты исследования позволяют более точно моделировать звуковые и просодические особенности казахского языка в цифровой среде и расширяют теоретические и прикладные основы совершенствования технологий синтеза речи.

Ключевые слова: синтез речи, орфоэпия, просодика, модель, орфоэпическая норма, фонетические закономерности, заимствованное слово, ритмическая группа, закон сингармонизма, редукция, фонема.

Introduction

In recent years, digital technologies have increasingly permeated the field of linguistics, providing a foundation for the development of new language technologies and digital platforms. One important area in this regard is speech synthesis. The development of a Kazakh speech synthesis system requires consideration of the orthoepic, prosodic, and phonetic characteristics of the Kazakh language. Particular attention should also be paid to the natural pronunciation of loanwords within speech synthesis systems. This is important because the pronunciation of loanwords incorporated into a speech synthesis system should, as far as possible, conform to the orthoepic norms of the Kazakh language and thereby contribute to the naturalness and intelligibility of synthesized speech. To achieve this objective, loanwords need to be systematically analyzed and modeled according to the phonetic and orthoepic patterns of Kazakh. In this context, the present study examines and models the pronunciation of words in accordance with established orthoepic norms, with particular emphasis on the pronunciation and phonetic adaptation of loanwords. Such modeling contributes to the naturalness of synthesized speech and can serve as a computational model for reproducing features of natural spoken language. Modern speech synthesis systems provide a range of functionalities, including text-to-speech (TTS) conversion, playback of generated audio, and the generation or downloading of audio files in formats such as MP3. The development of such technologies is particularly relevant for languages with rapidly expanding digital resources and speech technology infrastructure. For comparison, speech synthesis technologies developed for the Uzbek language demonstrate the potential for incorporating language-specific phonetic and articulatory characteristics into synthesized speech. Some Uzbek speech synthesis systems reproduce the articulatory properties of consonants and the duration of vowels, thereby

contributing to more natural-sounding speech. Uzbek speech synthesis technologies are also being applied in various domains, including the development of tourist audio guides, the production of educational and language-learning materials, public-address announcements, multimedia presentations, and advertising content. These applications demonstrate the practical potential of speech synthesis technologies and provide a useful comparative basis for the further development of Kazakh speech synthesis systems.

When analyzing domestic and foreign research, it can be seen that speech synthesis systems are considered in two directions. One is an engineering approach based on technical modeling and relying on phonemic transcription and acoustic parameters (Taylor, 2009); the other is a linguistic approach based on the internal structural patterns of a language, orthoepic norms, positional, and combinatorial changes. In the modern speech synthesis system, these two directions are used in a complex way, combining (Bazarbayeva et al., 2025). In the practice of foreign speech synthesis, the modeling and reproduction of vocabulary stock is mainly carried out using data-driven neural approaches. This approach enables learning of speech units from large amounts of text data. In Kazakh linguistics, speech synthesis systems are also often developed based on neural models. Orthoepy refers to the correct pronunciation of words and phrases. In general, the orthoepy system of each language is based on its internal laws. The basic pillar of phonology in the Kazakh language is the law of harmony. It is known that the law of harmony is divided into two: palatal (tongue) harmony and labial (lip) harmony. In this regard, in the speech synthesis system, the orthoepic norm is taken as a basis, and the law of harmony of sounds is observed. This is because non-compliance with the orthoepic norm and prosodic specifics in the speech synthesis system violates the word's natural sound, making it difficult to perceive. In this regard, transferring the orthoepic norm to the model is an important step toward improving the Kazakh speech synthesis system. Although loanwords used in various fields are written according to the orthographic norm, in spoken language, some are pronounced in their adopted form, while others are pronounced in their original form. In this way, it is noticeable that the pronunciation of loanwords in spoken language is not consistent. If they are used in different versions that are not regulated in the speech synthesis system, their pronunciation will also be unclear. Therefore, modeling of borrowings in a single system is important both theoretically and practically. Consequently, maintaining orthoepic norms and regulating the ways of modeling loanwords for the Kazakh speech synthesis system are scientifically relevant. So, the article considers the modeling of Kazakh and loanwords according to orthoepic standards. This increases the naturalness of the Kazakh speech synthesis system.

Materials and research methods

The research material is based on scientific studies that address theoretical problems in Kazakh orthoepy and speech synthesis. In particular, the studies of I. Kenesbayev's "Qazaq til biliminin maseleleri" (Kenesbayev, 2014), M. Balaqayev's "Qazaq adebi tili zhane onyn normalary" (Balaqayev, 1984), S. Myrzabekov's "Qazaq tilinin fonetikasy" (Myrzabekov, 2004), R. Syzdyq's "Qazaq tilinin anyqtagyshy (emle, tynys belgileri, soz sazy)" (Syzdyq, 2000), A. Zhunisbek's "Qazaq til biliminin maseleleri" (Zhunisbek, 2009), Z.M. Bazarbayeva's "Intonologia" (Bazarbayeva, 2022) served as the basis for writing the issue of orthoepy.

Furthermore, to substantiate the scientific findings on speech synthesis, the following foundational studies were utilized: T. Dutoit's "An Introduction to Text-to-Speech Synthesis" (Dutoit, 1997), P. Taylor's "Text-to-Speech Synthesis" (Taylor, 2009), J.C. Wells' "English Intonation: An Introduction Text" (Wells, 2007), D.V. Pantyukhin's "Neironnye seti sinteza rechi golosovyh pomoshnikov i poiushih avtomatov" (Pantyukhin, 2021), L.N. Yasnitsky's "Vvedenie v iskustvenny intellekt" (Yasnitsky, 2010), A.V. Frolov and G.V. Frolov's "Sintez i raspoznavanie rechi. Sovremennye resheniya" (A.V. Frolov and G.V. Frolov, 2003), as well as B.M. Lobanov and L.I. Tsurulnik's works called "Kompjuterny sintez i klonirovanie rechi" (Lobanov and Tsurulnik, 2008). Currently, several speech synthesis systems have been developed to sound out text in the Kazakh language. One of them is the demo program "Kazakh Text-to-Speech Conversion - 2 (Kazakh TTS2)" developed by the Institute of Intelligent Systems and Artificial Intelligence (ISSAI) of Nazarbayev University. This program reads Kazakh text using 3 female and 2 male voices. A demo version is available on the institute's website. Additionally, the Kazakh ASR system developed by specialists at the Institute of Informatics and Mathematics focuses on speech recognition. This program converts spoken words into text and instantly creates a ready-made text. These issues can be seen in the speech synthesis system developed by the Til-Qazyna Scientific and Practical Center. As shown in the text, words are read immediately according to their orthography. Therefore, it is very important to synthesize Kazakh words in accordance with orthoepic norms. To develop such a speech synthesis system, all the laws of the Kazakh language, phonetics, and prosodic features must be taken into account.

The history of speech synthesis dates back to the 10th century, when Gerbert de Aurillac created a bronze human head and developed it so that it could say "yes" or "no" to a questioner. And in the mid-13th century, monk Albert von Bellstedt (Albertus Magnus) and English philosopher Roger Bacon created a model of a "talking head." This was the first step towards speech synthesis at a time when technology was still in its infancy. At the end of the 18th century, the German scientist G. Kratzenstein was the first to create a model of five long vowel sounds (a, э, и, o, y) produced during human speech. Through this model, different shapes of acoustic resonators are created depending on the vibrations of vowels. In 1788, the Austrian scientist Wolfgang von Kempelen continued the work of G. Kratzenstein, creating a model of the lips and tongue and inventing an acoustic-mechanical speaking machine that could pronounce certain sounds, speaking in the voice of a 3-to 4-year-old child.

Having evolved from these early fundamental acoustic-mechanical experiments to the digital era, global speech synthesis research laid the foundation for modern algorithms, the adaptation of which in Kazakhstan required a deep consideration of the unique phonetic and prosodic characteristics of the Kazakh language.

Speech synthesis in Kazakh linguistics originates from the research of A. Zhunisbek, Z. M. Bazarbayeva, and A. Fazylzhan. The results of the scientists' research are the basis for improving modern speech synthesis. In this regard, the article is guided by the works of A. Zhunisbek "Qazaq til biliminin maseleleri", Z.M. Bazarbayeva "Qazaq fonologiasynyn negizderi", and the research of A. Fazylzhan. The study was guided by the research of Professor A. Zhunisbek in describing the acoustic and articulatory characteristics of sounds. When considering the prosody of speech synthesis, we rely on the conclusions of Academician Z.M. Bazarbayeva. At the same time, we all know that discreteness is important in the synthesis of words, and in this regard, we can rely on the research of A. Fazylzhan.

In considering speech synthesis from a phonetic-phonological perspective, the work of N. Uali “Orfografia, Orfoepia, Grafica” (Uali, 2018), the study of A. Zhunisbek “Qazaq fonetikasy” (Zhunisbek, 2009), as well as the studies of Z. M. Bazarbayeva entitled “Intonologia” (Bazarbayeva, 2025), “Qazaq fonologiasynyn negizderi” (Qazaq fonologiasynyn..., 2022), the K. Kuderinova's monograph “Qazaq zhazuynyn tarihy men teoriasy” (Kuderinova, 2013), and the A. Fazylzhan's work “Soz sazy zhane Intonatcia” (Fazylzhan, 2022) were used as a basis for the theoretical substantiation of the article.

Every year, thanks to advances in computer technology, the quality of speech synthesis improves, and its realistic sound becomes increasingly noticeable. As mentioned earlier, its application in various fields has also been expanding.

When speech synthesis is used to transcribe any text, the phonetic features, phoneme position, and word orthoepy must first be considered for its prosody, as well as the combination and transformation of sounds, to come out naturally. Thanks to this, the quality of speech synthesis increases; it works faster, the harmony of sounds and melody in the oral text is preserved, and it sounds realistic in accordance with the peculiarities of the Kazakh language.

For the implementation of speech synthesis, *compilative, articulatory formant, and corpus methods* are used.

In parametric synthesis, the set of messages is small and is used in cases where they do not change frequently. The quality of parametric synthesis is very high. However, parametric synthesis cannot be used for messages that are not predefined. While the formant sound modeling method uses a model that models the acoustic characteristics of speech sounds (especially vowels) based on the pitch and timbre of the voice, the parametric synthesis method represents the speech signal as a set of a small number of continuously varying parameters.

Parametric synthesis is used where the set of messages is limited and does not change frequently. Using the method of synchronous analysis of suprasegmental units, it is possible to identify true prosodic features and adapt the model to speech synthesis by analyzing intonation units in modern Kazakh linguistics.

Compilative synthesis is based on constructing a message from a dictionary of pre-written synthesis elements. The size of the synthesis elements is at least one word. Therefore, the content of synthesized messages is limited by the vocabulary. As a rule, the number of vocabulary units does not exceed several hundred words. Compilative synthesis is widely used in various fields. For example, it is used in mobile operators' reference services to obtain information about the subscriber's account status.

Full speech synthesis according to rules.

Full rule-based speech synthesis allows for the generation of speech from previously unknown texts, controlling all parameters of the speech signal. The method is distinguished by two main features:

- Articulatory synthesis - creates speech by modeling the movements of human speech organs (tongue, lips, larynx), i.e., modeling the movements of human speech organs (tongue, lips, vocal cords);
- Formant synthesis is the computational implementation of speech formats. It models sounds based on acoustics, such as formant frequencies. It takes into account the phonetic characteristics of the language. It is a phoneme-based synthesis; that is, a word is divided into

phonemes, and its transformation is determined. For example, texts that are included in speech synthesis are divided into several parts, such as syntagma, rhythmic group, prosody, and intonation modeling. The intonation characteristics of the text are important for increasing the naturalness of speech. In this regard, the text that is included in the speech synthesis is divided into rhythmic groups and syntagmas. A rhythmic group is the smallest meaningful group of words united by a rhythmic stress on the last syllable. The smallest fragment in spoken language that demonstrates the close connection between syntactic structure and intonation is a syntagma (Bazarbayeva et al, 2025: 50).

When using the formant synthesis method, the resonators quickly arrange each sound in the correct order. This method differs from the compilation method in that it places a greater load on the processor, increases the memory volume, and stores special algorithms in the synthesis program. In both cases, after production, it is necessary to smooth out the traces of connection between the sounds of the same word. The Kazakh language's articulation, that is, the organ of speech, is not accustomed to immediately forming other vowels or consonants when pronouncing sounds. To achieve this, after generating sounds in both directions, it's necessary to combine and correct the sounds within a word. To do this, the synthesis program must be provided with an algorithm for the sounds and systematized.

Research background

Kazakh orthography is a field that studies the sound system of the language and the pronunciation patterns of words. Although orthoepy was not specifically considered at the beginning of the 20th century, examples and some information show that it is a separate issue. This issue originates from the works of scientists such as Akhmet Baitursynuly, Telzhan Shonanuly, Eldes Omarov, Khalel Dosmukhameduly, and Kudaibergen Zhubanov. For example, in Akhmet Baitursynuly's studies, it is shown that the consonant sounds *к*, *к* are pronounced as *ґ*, *г* (Baitursynuly, 2013: 87). T. Shonanuly also paid attention to the peculiarities of pronunciation of sounds and regularities in spoken speech. M. Balaqayev divided language culture into two areas, considering the first as the language of the press and the second as the language of speech. Orthoepy was described as the main component of the culture of correct speech (Balaqayev, 1984: 101). During that period, the problems of vowel pronunciation, consonants, intonation, influence, and stress were systematically presented in the textbooks by M. Balaqayev, G. Begaliev, N. Sauranbayev, I. Kenesbayev, and other scholars. In the 1970s-90s, Kazakh orthoepy began to take shape as a science. The works of M. Duisebayeva, "Qazaq adebi tili orfoepiasynyn negizgi maseleleri" (Duisebayeva, 1966), "Qazaq tilinin qysqasha orfoepikalyq sozdigi" (Duisebayeva, 1981); K. Netalieva "Orfoepia normalary turaly" (Netalieva, 1972), "Qazaq tilinin orfoepikalyq sozdigi" (Netalieva, 1977); R. Syzdyk "Soz sazy" (Syzdyk, 1983) made a great contribution to the systematization of orthoepy norms. These studies examined phonemic changes in words, the influence of syllable and stress, and suprasegmental phenomena. Similarly, among those who contributed to the study and implementation of Kazakh orthoepy, one can mention the research of A. Zhunisbek, S. Myrzabekov, N. Uali, Z. Bazarbayeva, K. Kuderinova, A. Fazylzhan. In the works of these researchers, the problem of orthoepy was considered from segmental and suprasegmental, as well as phonological perspectives.

The problem of speech synthesis has been comprehensively examined, and its practical aspects have been implemented in practice throughout the world, particularly in Russia, the USA, Japan, France, and other countries. For example, in Russian linguistics, research related to speech synthesis was first widely discussed in 1971 in the works of M.F. Derkaya, N.G. Zagoruyko, G. Fant, and I. Lizhenkrantz. Similarly, the works of scientists such as L.V. Bondarko, S.V. Golubtsova, L.V. Zlatoustov, and V.N. Sorokina served as the basis for considering various aspects of speech synthesis.

And now there are several studies related to speech synthesis systems. These studies look at speech synthesis systems from a new perspective. For example, in the work of A.V. Frolov and G.V. Frolov, "Synthesis and speech recognition. Modern solutions" (A.V. Frolov & G.V. Frolov, 2003), linguistic units and phonetic changes, as well as the correct pronunciation of words and the function of the auditory organs, are considered. In addition, the study includes speech synthesis, text recognition, and information representation through neural systems, as well as a comprehensive analysis of punctuation marks related to speech synthesis systems in the work of I.S. Chardin and O.F. Krivnova, "Pausing in Natural and Synthesized Speech" (Krivnova & Chardin, 2014).

The work also defines the function of pauses considered at the suprasegmental level. It describes various variants of pauses during unprepared speech and reading text recorded in a computer program. The next work is called "Computer synthesis and speech cloning" (2008), written by B.M. Lobanov and L.I. Tsirulnik. This work considers the phonetic-acoustic foundations and phonetic-acoustic methods of speech synthesis through text, articulatory methods, and formant and compilation methods.

Analysis

The main goal of a speech synthesis system is to make written text sound natural and understandable. To achieve this goal, large volumes of written texts were pronounced according to orthoepic norms. For synthesized speech to be of high quality, its database must be very rich, extensive, and comprehensive (representative). This database must be analyzed based on phonetic-phonological and prosodic foundations. Synthesized speech based on a system of phonetic-phonological and prosodic knowledge becomes natural and understandable to the listener.

The practical significance of speech synthesis. Speech synthesis is of great practical importance, as it is currently widely used in many areas with the rapid development of information and communication technologies. In education, text-to-speech tools are widely used by students and in educational resources. This tool is becoming an effective learning resource, especially for visually impaired students. On mobile devices and with virtual assistants, platforms like Siri, Google Assistant, and Yandex Alice can interact with the user in natural language, converting text to speech. In transportation systems, GPS navigators provide voice-activated directions, helping drivers quickly navigate their surroundings. In government agencies and the banking sector, automated voice systems (for example, in call centers) provide customer service without a human operator. Furthermore, the development of the Kazakh language speech synthesis system is an important step in strengthening the position of the state language in the digital space. Currently, the number of systems implementing speech synthesis in the

Kazakh language is limited, and most are still under development. This increases the need for high-quality speech synthesis that takes into account the orthoepic features of the Kazakh language. When creating a speech synthesis system, its quality should be based on certain requirements. These requirements should take into account the naturalness, intelligibility, and phonetic accuracy of speech. Accordingly, the main requirements for synthesized speech are systematized below.

Naturalness. Synthesized speech should not be too far removed from the natural human voice. Voice intonation, speech rate, melody, and pauses should correspond to the context of the speech.

Intelligibility. Words and sentences should be heard clearly and distinctly. To do this, it is necessary to exclude violations of the articulation of announcers in the sounding of texts obtained for speech synthesis, that is, deviations in the pronunciation of sounds and incompatible movement of the organs of speech (tongue, lips, palate), as well as distortion or merging of words. Synthesized speech should be equally understandable to users of different age groups and social groups.

Phonetic accuracy. Speech synthesis should be developed in accordance with the phonetic laws of the language. It is especially important to maintain harmony, assimilation of vowels and consonants in the Kazakh language, as well as the orthoepic norm, because demand directly affects the natural transmission of the language.

Intonation structure. Intonation must be correctly constructed to match the meaning of the sentence. For example, a question should have a rising intonation, and an exclamatory sentence should have an emotional accent. A variety of intonation patterns helps prevent monotony and enhances the naturalness and expressiveness of synthesized speech.

To improve the quality of Kazakh speech synthesis, it is important to develop both an algorithm for modeling phonetic changes within words and phrases and a system of prosodic annotation. The interaction of these two mechanisms can contribute to the naturalness of synthesized speech, its conformity with the pronunciation norms of the literary language, and its intelligibility to listeners. First, the orthoepic algorithm aims to accurately pronounce words in written text in accordance with the Kazakh language sound regularities.

In the Kazakh language, there are frequent differences in spelling and pronunciation, such as sound interaction, the softening of hard consonants, and the front-back distinction of vowels, which directly affect the actual pronunciation of a word. If these changes are not taken into account in the synthesis algorithm, the sound will be artificial and will not correspond to the literary norm. Secondly, prosodic notation takes into account such prosodic components as melody, stress, pauses, and tempo. Without this notation, synthesized speech will not sound monotone, smooth, or natural. Intonation in the Kazakh language is essential not only for conveying meaning but also for facilitating the listener's comprehension. For example, a declarative sentence and an interrogative sentence have different intonations. Prosodic notation allows us to divide sentences into phrases, syntagmas, and rhythmic groups, so that the syntagmas of the texts included in the synthesis system are correctly placed, and the intonation is formed naturally (Bazarbayeva, 2022).

While the orthographic algorithm ensures accuracy at the sound level, prosodic notation increases the expressiveness and naturalness of speech. In this regard, in accordance with the above task, the orthographic algorithm within words and within word groups was based

on the model presented in the work “Orthographic identifier of the Kazakh language (an auxiliary tool for radio and television journalists)” (Qazaq tilinin orfoepiyalyq anyqtagyshy (radio, telezhurnalisterge arналған komekshi qural, 2004). An example of this can be seen in the tables below (Tables 1, 2, 3).

Table 1. Reduction of the vowel sounds /ы/i/ within or between words

1-кесте. Сөз ішіндегі немесе сөз аралығындағы дауысты /ы/i/ дыбыстарының редукциялануы

Таблица 1. Редукция гласных звуков /ы/i/ внутри или между словами

The omission of the vowels /ы/i/	
Written form	Spoken form
арғы ата (ancestor)	арғ'ата
екі ұдай (ambiguous)	йек'ұдай
жеті ата (ancestry up to the seventh generation)	жет'ата
екі ара (the space between the two)	йек'ара
ертегі-аңыз (folktale and legend)	йертег'аңыз
саптыаяқ (handled wooden bowl/cup (traditional Kazakh vessel)	сапт'айақ
сарымай (butter)	сар'май
Сарыағаш (Saryagash - proper noun/place name)	Сар'ағаш
бері әкел (bring it here)	бер'әкел
ешкіемер (lizard, whippoorwill)	йешк'емер

Table 2. Reduction of the vowel sound /a/ within or between words

2-кесте. Сөз ішіндегі немесе сөз аралығындағы дауысты /a/ дыбысының редукциялануы

Таблица 2. Редукция гласного звука /a/ внутри или между словами

The omission of the vowel /a/ (a + a, a + e, a + ө, a + o)	
Written form	Spoken form
алма ағаш (apple tree)	алм'ағаш
ата-ана (parents)	ат'ана
ауаөткел (air passage, etc.)	ау'өткөл
жаңа ай (new month)	жаң'ай
дала аптабы (the heat of the steppe)	дал'аптабы
қара өлең (traditional Kazakh folk verse, Kazakh folk song-poetry)	қар'өлең

қара ет (lean, clean meat or meat pulp)	қар'ет
қара орман (black forest, dark forest)	қар'орман

Table 3. Reduction of the vowel sound /e/ within or between words

3-кесте. Сөз ішіндегі немесе сөз аралығындағы дауысты /е/ дыбысының редукциялануы

Таблица 3. Редукция гласного звука /е/ внутри или между словами

The omission of the vowel /e/	
Written form	Spoken form
жөке ағаш (linden tree, lime tree, Tilia)	жөк'ағаш
екпе ағаш (planted forest, forest plantation)	йекп'ағаш
іске асу (to be implemented)	іск'асуу
телеөнім (TV product)	тел'өнүм
теңге алу (taking money (literal; context may be needed))	теңг'алуу
телеарна (TV channel)	тел'арна
бейне өнім (video product)	бейн'өнүм
келе алмады (could not come)	кел'алмады

The tables above clearly demonstrate the patterns of sound changes within and between words. Only by systematically transforming these patterns into an algorithmic basis will synthesized speech become natural and easily understandable, in accordance with the norms of literary language.

Sound changes within a word are determined by the interaction of neighboring sounds in spoken speech. For example, the omission of the intervening vowel in the words *argy ata* → [arg'ata], *dala aptaby* → [dal'aptaɓy] allows for easy and rapid pronunciation of the word rhythm. Maintaining orthoepic and prosodic norms is a basic requirement for restoring the natural sound of speech in the Kazakh language. Only when these norms are implemented algorithmically will the synthesized word meet the requirements of the literary language, be natural, and easy to understand. As an example of these laws, the changes in sounds within words and in word groups are shown in our study. Similarly, the phenomenon of reduction is also of particular importance in the speech synthesis system. Reduction (from Latin *reductio* - return, moving back, retraction) is a phenomenon related to vowels, that is, the obscuring of a vowel within a word. Reduction is mainly experienced by stressed vowels (Qazirgi qazaq tili stilistikasy men orfoepiiasy, 2025). In the Kazakh language, reduction should be understood as the weakening and being pronounced with a reduced (obscured) quality of vowels in a certain sound environment. From an orthoepic point of view, ignoring such phenomena increases the artificiality of the synthesized word, since the natural harmony of sounds is disturbed. Therefore, the synthesis system should

automatically recognize sound phenomena at the algorithm level and select the correct pronunciation option based on them. Such an automated orthographic algorithm not only ensures phonetic accuracy but also, in conjunction with prosodic features, increases the naturalness of speech. The intonation and rhythmic structures of speech also depend on these sound compactifications. That is, the interrelation between orthographic and prosodic norms is the main indicator of the quality of speech synthesis in Kazakh. Accordingly, in our article, we provide the following rules for the speech synthesis system to sound in accordance with orthoepic norms:

- when the voiceless consonants *k, q* are placed among words, between two vowels, and after a vowel, they are pronounced as *z, g*, for example, *көзжійек* (*көкжиек*), *көгалма* (*көк алма*), *көзмүз* (*көк мүз*), *қазағжері* (*қазақ жері*), *құлағ асұу* (*құлақ асу*), *жарығдүнүйе* (*жарық дүние*), *бұлшұгет* (*бұлшық ет*), *қонағжәй* (*қонақжай*), *қоңұргүз* (*қоңыр күз*), *қора-ғойсұ* (*қора-қопсы*);

- if the first syllable of two words forming a rhythmic group ends in the consonants *з, р, л, м, н, ң, й, у*, the sounds *q, k* at the beginning of the next syllable are pronounced as *z, g*, for example, *қаз-ғатар* (*қаз-қатар*), *өнергәсін* (*өнеркәсін*), *балғаймақ* (*бал қаймақ*), *азаң-ғазан* (*азан-қазан*), *жылаңғөз* (*жылан көз*), *қойғөз* (*қой көз*), *қайғайдағы* (*қай қайдағы*) *ұугекіре* (*укекіре*), *тұсаугесер* (*тұсаукесер*);

- if the first syllable of the words forming a rhythmic group ends in one of the vowels *а, е, у, і, и, о*, the sounds *k, q* in the second pair will be pronounced as voiced sounds: *атағонұс* (*ата қоныс*), *ботағөз* (*бота көз*), *үйгәгелуу* (*үйге келу*), *қысқыгійім* (*қысқы киім*), *қылайғөз* (*қылай көз*), *ескігійім* (*ескі киім*), *елууғаралы* (*елу қаралы*), *үйғасында* (*үй қасында*);

- if the first part of a compound word or phrase ends in a vowel, sonorant, or voiced consonant sound, the sounds *q, k* in the second part will be pronounced as voiced sounds *z, g*: *алағөл* (*ала көл*), *қарағой* (*қара қой*), *қойғора* (*қой қора*), *Талдығорған* (*Талдықорған*), *қарағөк* (*қара көк*), *қарағөлеңке* (*қара көлеңке*), *көзғарас* (*көзқарас*), *жаңғалта* (*жаңқалта*), *неғыласың?* (*не қыласың?*) (Qazaq tilinin orfoepiyalyq anyqtagyshy (radio, telezhurnalisterge arналған komekshi qural, 2004).

According to these rules, if the announcer reads the text while strictly adhering to orthographic rules, the quality of speech synthesis will improve, the naturalness of the pronunciation will increase, and the listener will be able to perceive the text more easily. Similarly, when the *h* sound is adjacent to the sounds *q, k* within a word or between words, the *h* sound becomes *h*, and the *q, k* sounds become *z, g*: *жаңғыйар* (*жанқияр*), *жаңғалта* (*жан қалта*), *Қазаңғап* (*Қазанқап*), *қаңғыз* (*қанқыз*), *таңғалу* (*таң қалу*), *түңғатұу* (*түн қату*), *жаңғүйөр* (*жанкүйер*), *дұшпаңғөз* (*дұшпанкөз*) (Qazaq tilinin orfoepiyalyq anyqtagyshy (radio, telezhurnalisterge arналған komekshi qural, 2004).

To ensure accurate and natural pronunciation, speech synthesis should be based on the established orthoepic norms of the Kazakh language. This is because the synthesized sound must be pleasant to the ear and pronounced in accordance with orthoepic norms, keeping the phonetic laws of the Kazakh language. It is the main indicator of language culture. The fact that some vowels and consonants change during speech is not only a phonetic norm but also demonstrates the natural form, intonation, and tone of the Kazakh language, which distinguishes it from other languages. If the synthesized word preserves all of this,

we believe we can reveal the nature of the Kazakh language and create a lexical synthesis based on orthoepy. Furthermore, the selection of speakers reading the audio recording is crucial in this study. After all, it is the speaker who brings the prepared text to life. The main task of the speaker reading the text is to read according to the rules of orthoepy. This allows the speaker to develop a consistent speech style and adhere to orthoepical norms throughout their presentation. Thus, each text entered into the synthesis system is first created in accordance with orthoepic standards. Thus, a verbal synthesis created in accordance with the natural pronunciation of the Kazakh language preserves the sonic richness of the national language and paves the way for its development in a digital society (Qazaq soz sintezin qurastyrushylarga arналған nusqaulyq, 2025). Here is a sample of a text created according to the orthoepic norm:

«енді бұл гүндө // сол шыңға шыққан // жалғыш шынар // балғын тартып // жас құуатқа толұптұ /// қазір уоган // қыс пен айаз да // тіпті / тау дауұлұ да // қәтер болұудаң ғалған еді /// таң алдында / бірғана сағат мызғығаны болмаса // абай бұл түндү // ұйқұсұз уөткүздү /// бірәк / әлі талған жоқ /// әлі де / кітәп петін'үнүлүүде /// үлкөн үстөл үстүндө // шалқас^ынан ашылып жатқан гітәп // бір емес әлденеше /// әралұуан тілдерде тұған / бұл гітаптар // бүгүн осұ жерге уоқұс келіп // қызық пас қосқан /// абай жақс'ұғұнатын шағатай / түркү кітәптарымең ғатар тілін // абай ғыйналып түсүнөтін // араб / парсы және уолардаң гөрү де // әлі / а'ұрұрақ тийетін // уорұстіліндегі гітәптар /// абайдың жәйшылықтағ'оқұ'ұнан // бүгүңг'оқұуұнұң мақсаты да басқа /// кітәптан алатым білім нұсқаның // бүгүн тіршіліктің голма гол герег'үшүн // асығыс қәжет полғам біршағ'еді /// абай соңғұ гүндөрдө // әсірес'осұ соңғұ түндө // уөзүнө бұрұн / дағдылы болмағам бірхәлде /// уол бір ескі ғалымдар ма // ырауашлар ма // солардай бірғүйд'отұр /// осұ жәйіна / уөзү таңырқай түсүп // қызығып та ғарайды /// парсы / түркү кітәптары // бұнұ біресе шйіраздың гүлзарын'әкетеді /// самарқанның мазар ғыймараттарына ғадалтады /// мәруу мешхеттің мйуалы // бұлбұлдұ бақтарына // салқын / самал хауұздарын'үнүлтөді /// ұл'ақындар мекен еткең ғырат / газна // бағдаттың сарайларына // медреселеріне // кітәпқаналарына тартады /// нелер ықылым замандар бойұ // асфаканый қайқы қылыштары // тынымсыз тайталаспен // қарш ұрұсұп уөткөн араб / парсы / түрүк / мұңғұл тарййхына да // көп көп көңүл тартады /// (The Path of Abai).

It is known that today, many words in the Kazakh language are pronounced according to the Russian pronunciation pattern. Such a trend is especially pronounced in everyday language use. As a result, the pronunciation of loanwords has diverged somewhat from the Kazakh language phonetic laws. During the development of the speech synthesis system, the following model was created, designed to bring the pronunciation of loanwords as close as possible to the orthoepic norms of the Kazakh language. This model was created using the spelling rules for foreign words outlined in the document “*Latyn alipbiinin zhobasy negizdemesi*”. This is because the naturalness and intelligibility of synthesized speech largely depend on the accurate pronunciation of words. This allows the pronunciation of loanwords to be brought closer to the phonetic patterns of the Kazakh language (Table 4).

Table 4. Rules of pronunciation of loanwords in the speech synthesis system (model)

4-кесте. Сөз синтезі жүйесінде кірме сөздердің дыбысталу ережесі (үлгі)

Таблица 4. Правила произношения заимствованных слов в системе синтеза речи (модель)

<i>Transmission of loanwords</i>	<i>Kazakh pronunciation</i>	<i>Additional note</i>
The letter “ё” is pronounced as /ə/	бруцелоз, актёр, амёба, дерій-жёр, режіісёр	
The letter “ц” is pronounced as /ц/	ційрк, цемент	
The letter “э” is pronounced as /e/	йелемент, йелектір	
The letter “ю” is pronounced as /йу/ at the beginning of a word and after a vowel	йуан, йуневал, кайута,	
The letter “ю” is pronounced as /ү/ after a consonant.	бүро, бүрократ, лүстра, рүк-зак, сүжет, бүлетен, бүджет, продүсер	
<i>Suffixes are attached in harmony with the final syllable</i>		
The letter “я” is pronounced as /йа/ at the beginning of a word and after a vowel	йахта, йадро	
The letter “я” is pronounced as /э/ after a consonant	бійлэрд, ійталэн, разрэд, кал-күлэтор	
The letter “я” after the letter “и” is pronounced as /а/	хіймія, биологія	
The letter “ч” is pronounced as /ч/	чемпіон, чат, скоч, мач	
A syllable containing the soft sign (ь) is pronounced with front vowels	элбom, бэлзам, ансамбіл, фөлклор, баталэн, корөл	<i>But</i> If the syllable with the soft sign (ь) contains the letters “е”, “і” the front vowels are not taken into account: <i>премера, ателе, акварел, артикіл, барер, кегіл, лагер, релеф</i>
If a syllable (or word) contains the hard sign (ѣ), it is dropped in any case while pronouncing	субект, обект, фелдегер, абектійв	

The letter “в” is pronounced as /в/	<i>авто, евро, евразия</i>	
The letter combination “нґ” at the end of a word is pronounced as /нґ/	<i>боулийнґ, брийфийнґ, рийнґ, ранґ, слеңк</i>	
In words with the letter combination “дж”, the consonant “д” is not pronounced; only the /ж/ sound is pronounced	<i>менежмент, картрийж, жен-телмен, котеж</i>	<i>But</i> When the letter combination “дж” affects its meaning, it is pronounced as <i>джаз, джем, бюджет, лоджій</i>
If the doubled letters “сс”, “мм”, “лл”, “тт”, “фф”, “нн”, “бб”, “рр”, “пп”, “гг”, “дд”, “кк”, “уу”, “оо” appear in the middle of a word, one of them will drop	<i>комійсар, патійсон, сійлабхус, колеж, кореспондент, кордійнат</i>	<i>But</i> In cases where the doubled letters affect the meaning of the word, they are pronounced as <i>масса, тонна, касса, доллар, брутто, нетто, ноосфера</i>
The final letters of words ending with the letter combinations “ст”, “вт”, “фт”, “нкт”, “ркт” are dropped during pronunciation	<i>фантас, фонетійс, фұутұурийс, тұурийс</i>	<i>But</i> It is pronounced without dropping at the end of monosyllabic words: <i>мест, пост, лифт</i>
The sound “а” at the end of loanwords is dropped if it does not affect the meaning of the word.	<i>кардійограм, орфрграм, капсұул, кордійнат, фонем, морфем</i>	<i>But</i> The sound “а” is retained in cases where it affects the meaning of the word and in two-syllable words: <i>математика, педагогика, статисти-стика, норма, фаза</i>
Some borrowings that start with the letter “о” are pronounced according to their version in lingua franca	<i>банкомат, модератор, діїректор, фонем, морфем, фонетійка, фонологія</i>	
The letter “и” represents the sounds /ый/ and /ий/; this system is also preserved in loanwords	<i>лексійкологія, түркологія, гендер патій, медія</i>	

According to this given model, the following examples can be given. The example is presented in a table (Table 5).

Table 5. Pronunciation of loanwords in the speech synthesis system

5-кесте. Сөз синтезі жүйесінде кірме сөздердің дыбысталуы

Таблица 5. Произношение заимствованных слов в системе синтеза речи

Loanwords pronounced with the sound /o/		
Loanwords	Pronunciation of the loanwords	Examples
остеон (<i>osteon; Haversian system</i>)	ʏосте ^и он	Остейон – орталық өзекті қоршай орналасқан өте майда сүйекті табақшаларының түтікті жүйесі (<i>Osteon is a tubular system of very small bone plates surrounding the central nucleus</i>)
рентгенограмма (<i>a radiograph or X-ray image</i>)	реҢгЕнограма	Сүйек кесінділерінде немесе реңгЕнограмада екі құрылымды айыруға болады (<i>Two structures can be distinguished in bone sections or X-rays</i>)
The letter “э” is pronounced as the sound /e/		
Эндесмалды (<i>desmal intramembranous</i>)	ʏендесмалды	Ол ʏендесмалды сүйек деп аталады (<i>It is called desmal intramembranous bone</i>)
The letter “я” is pronounced as /ə/ or /a/		
Перпендикуляр (<i>perpendicular</i>)	перпендййкуләр	Перпендййкуләрлы табақша мұрын қалқасының құрамына кіреді (<i>The perpendicular plate is included in the nasal septum</i>)
Анатомия (<i>anatomy</i>)	анатомййа	Тізе буынында көптеген қапшық ішіндегі және қапшықтан тыс анатомййалық құрылымдар бар (<i>The knee joint contains many intracapsular and extracapsular anatomical structures</i>)
Words pronounced with the omitted soft sign (ь)		
Фронталды / фронтальды (<i>frontal</i>)	фронталды	Он екінші кеуде омыртқасынан басқаларының буындық өсінділері фронталды жазықтыққа бағытталған (<i>The articular processes of all vertebrae, except the twelfth thoracic vertebra, are directed in the frontal plane</i>)
Pronunciation of the soft sign (ь) with front vowels		
Монастырь (<i>monastery</i>)	монəстыр	Мешіт жанынан медреселер, шіркеу жанынан прййходтық, соборлық, монəстырлық мектептер ашылды (<i>Madrasahs were opened near mosque, and parish, cathedral, and monastic schools were opened near churches</i>)
Батальон (<i>battalion</i>)	баталəн	Орал казак-орыс атқыштар баталəнында əскери дəрігерлік қызмет атқарады (<i>Oral serves as a military doctor in the Kazakh-Russian Rifle Battalion</i>)

Pronunciation of the sound /ц/		
Висцералдық (visceral)	війцералдық	Аталған екі доға війцералдық болса, басқалары желбезектік деп аталады (<i>These two arches are called visceral, while the others are called gill arches</i>)
The pronunciation of two adjacent consonants		
Профессор (professor)	професор	Професор Халел Досмұхамедұлының тарих, әдебиет, тіл білімі ғылымдары саласында да бірнеше ғылыми еңбектері бар (<i>Professor Khalel Dosmukhamedov had also several scientific works in the fields of history, literature, and linguistics</i>)

Pronunciation of borrowed foreign words without changing the Russian or original version leads to a violation of the phonetic and orthoepic laws of the Kazakh language. In particular, the inconsistency of the pronunciation of loanwords with the phonetic features of the Kazakh language affects the non-compliance with the law of consonance and violation of the natural sound system of the language. Therefore, when developing the speech synthesis system, the goal was to bring the pronunciation of borrowings as close as possible to the orthoepic norms of the Kazakh language. This approach increases the naturalness of synthesized speech and makes it easier for the listener to perceive and understand. In addition, the inclusion of orthoepy for loanwords in the model and the given linguistic data provides support for the results of this study.

Results

For a speech synthesis system to produce natural-sounding and intelligible speech, established orthoepic norms must be taken into account. For this, the orthoepic norm was determined from two perspectives. One is the orthoepic norm of Kazakh texts, and the other is the orthoepic norm of loanwords. In this regard, all texts were based as much as possible on the orthoepic norm in modeling. The incorporation of these norms enables a speech synthesis system to reflect the language-specific phonetic and prosodic characteristics of Kazakh. Since the speech synthesis system is the pronunciation of the written text, compliance with the orthoepic norm enhances its functionality. Also, through the speech synthesis system, the originality, national color, and sound changes of Kazakh orthoepy will be preserved in the future. Through this, young people will be able to recognize the features, models, and rules of correct Kazakh pronunciation. Therefore, the article presents rules for the pronunciation of Kazakh words according to the orthoepic norm, based on linguistic data, and develops a model for the pronunciation of loanwords. The loanwords were taken from texts included in the speech synthesis system. These texts were taken from natural science textbooks. The sound characteristics of the loanwords in the textbook texts were analyzed and adapted to conform to the Kazakh language phonological rules. Their orthoepic model was proposed. The use of these models increases the naturalness of the synthesized speech. This allows the listener to easily perceive oral speech and correctly understand any information. The results

of the study are of practical value in improving speech synthesis systems. The proposed rules and models will also serve as a basis for future orthoepic pronunciation of various texts. They are especially useful in the fields of education, mass media, and digital content. Therefore, it is necessary to introduce loanwords into the speech synthesis system while maintaining the model of oral speech, which is based on the natural and sound harmony rules of the Kazakh language.

Conclusion

The article considers the issues of modeling the speech synthesis system in the Kazakh language based on orthoepic norms and analyzes its theoretical and applied aspects. During the study, it was found that the quality of speech synthesis depends primarily on the correct transmission of orthoepic and prosodic patterns. In this regard, the importance of systematically modeling the phonetic and phonological features of the Kazakh language, positional and combinatorial changes of sounds, as well as suprasegmental phenomena such as intonation, rhythm, and stress in the speech synthesis system was identified. The study showed that the use of orthoepic and prosodic notation in interrelation is one of the main conditions for ensuring the naturalness of speech synthesis. It has also been proven that a systematic description of phonetic patterns, such as sound changes within words and word groups, the phenomenon of reduction, and the interaction of sounds, allows for improving the quality of the synthesis system. It has also been proven that a systematic description of phonetic patterns, such as sound changes within words and word groups, the phenomenon of reduction, and the interaction of sounds, allows for improving the quality of the synthesis system. The article also examines the orthoepic features of loanwords in the modern Kazakh language and adapts their pronunciation to the phonetic patterns of the Kazakh language. A model was created to systematize the pronunciation of loanwords in spoken language. This is especially important when text-to-speech applications, since the model systematizes a large amount of material, which increases the quality of speech synthesis, and in the process of mastering it, there is a lack of consistency.

In general, the conducted study results indicate the need to comprehensively take into account orthoepic norms, phonetic-phonological patterns, and prosodic features in improving the speech synthesis system in the Kazakh language. The proposed orthoepic models and pronunciation rules can contribute to more natural pronunciation in Kazakh speech synthesis, thereby improving the intelligibility and overall quality of synthesized speech.

Reference

Базарбаева З.М., Садық Д.А., Жұмабаева Ж., Аманбаева А., 2025. Қазақ тіліндегі сөйлеу синтезінің фонетика-фонологиялық негіздері. Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. 30. 2 (118).

Базарбаева З.М., 2022. Қазақ фонологиясының негіздері. Алматы: Everest. 460 б.

Базарбаева З.М., 2022. Казахская интонация. Алматы: Everest. 380 с.

Базарбаева З.М., 2022. Интонология. Т 1. Алматы: Everest. 440 бет.

Байтұрсынұлы А., 2013. Алты томдық шығармалар жинағы. Тіл-құрал. Алматы: Ел-

шежіре. Т. III. 384 б.

Балақаев М., 1984. Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. Алматы: Ғылым. 184 б.

Жүнісбек Ә., 2018. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Алматы: Абзал-ай. 368 б.

Жүнісбек Ә., 2009. Қазақ фонетикасы. Алматы: Арыс. 312 б.

Кеңесбаев І., 2014. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Алматы: Абзал-ай. 640 б.

Күдерінова Қ.Б., 2013. Қазақ жазуының тарихы мен теориясы. Алматы: Елтаным. 242 б.

Кривнова О.Ф., Чардин И.С. Паузирование в естественной и синтезированной речи [Электронный ресурс] URL: <http://www.philol.msu.ru>. (Accessed: 29.01.2026)

Қазақ тілінің орфоэпиялық анықтағышы (радио, тележурналистерге арналған көмекші құрал), 2004. Алматы: Арыс. 200 б.

Қазіргі қазақ тілі стилистикасы мен орфоэпиясы: ұжымдық монография, 2025. Алматы: Асыл ЖК. 222 б.

Қазақ сөз синтезін құрастырушыларға арналған нұсқаулық, 2025. Алматы: Асыл ЖК. 74 б.

Лобанов Б.М., 2008. Цирульник Л.И. Компьютерный синтез и клонирование речи. Минск: Белорусская наука. 316 с.

Мырзабеков С., 2004. Қазақ тілі фонетикасы. Алматы: Қазақ университеті. 247 б.

Пантюхин, Д.В., 2021. Нейронные сети синтеза речи голосовых помощников и поющих автоматов. Речевые технологии. № 3-4. С. 3-16.

Сыздық Р., 2000. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). Астана: Елорда. 532 б.

Уәли Н., 2018. Графика, орфография, орфоэпия. Алматы: Сардар. 250 б.

Фазылжанова А., 2022. Сөз сазы және интонация (экспериментті-фонетикалық зерттеу). Алматы: Алматы-Болашақ. 207 б.

Фролов А.В., Фролов Г.В., 2003. Синтез и распознавание речи. Современные решения. Москва: Связь. 208 с.

Ясницкий Л.Н., 2010. Введение в искусственный интеллект. Москва: Академия. 176 с.

Dutoit, T., 1997. An Introduction to Text-to-Speech Synthesis. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers. 285 p.

Taylor P., 2009. Text-to-speech synthesis, Cambridge University Press. 567 p.

Wells, J.C., 2007. English intonation. An introduction [Text]. Cambridge: Cambridge University Press. 276 p.

Reference

Bazarbayeva, Z. M., Sadyq, D. A., Zhumabaeva, Zh., & Amanbaeva, A., 2025. Qazaq tilindegi soileu sintezinin fonetika-fonologiyalyq negizderi [Phonetic-phonological foundations of speech synthesis in the Kazakh language]. Qaragandy universitetinin khabarshysy. Filologiya seriiasy, 30, 2 (118). [in Kazakh].

Bazarbayeva, Z. M., 2022. Intonologia [Intonology]. Vol. 1. Almaty: Everest. 440 p. [in Kazakh].

Bazarbayeva, Z. M., 2022. Qazaq fonologiiasynyn negizderi [Fundamentals of Kazakh phonology]. Almaty: Everest. 460 p. [in Kazakh].

Bazarbayeva, Z. M., 2022. Kazakhskaia intonatsiia [Kazakh intonation]. Almaty: Everest.

380 p. [in Russian].

Baitursynuly, A., 2013. Alty tomdyq shygarmalar zhinagy. Tildik-qural [Six-volume collected works. Language tool]. Vol. III. Almaty: El-shezhire. 384 p. [in Kazakh].

Balaqayev, M., 1984. Qazaq adebi tili zhane onyn normalary [The Kazakh literary language and its norms]. Almaty: Gylym. 184 p. [in Kazakh].

Zhunisbek, A., 2009. Qazaq fonetikasy [Kazakh phonetics]. Almaty: Arys. 312 p. [in Kazakh].

Zhunisbek, A., 2018. Qazaq til biliminin maseleleri [Problems of Kazakh linguistics]. Almaty: Abzal-ai. [in Kazakh].

Kenesbayev, I., 2014. Qazaq til biliminin maseleleri [Problems of Kazakh linguistics]. Almaty: Abzal-ai. 608 p. [in Kazakh].

Kuderinova, K. B., 2013. Qazaq zhazuynyn tarihy men teoriyasy [History and theory of Kazakh writing]. Almaty: Eltanym. 242 p. [in Kazakh].

Krivnova, O.F., & Chardin, I. S., 2014. Pauzirovaniye v estestvennoi i sintezirovannoi rechi [Pausing in natural and synthesized speech]. Retrieved from <http://www.philol.msu.ru> (Accessed: 29.01.2026) [in Russian].

Qazaq tilinin orfoepiyalyq anyqtagyshy (radio, telezhurnalisterge arналған komekshi qural) [Orthoepic guide of the Kazakh language (a manual for radio and TV journalists)], 2004. Almaty: Arys. 200 p. [in Kazakh].

Qazirgi qazaq tili stilistikasy men orfoepiiasy [Stylistics and orthoepy of the modern Kazakh language]: collective monograph, 2025. Almaty: Asyl ZhK, 222 p. [in Kazakh].

Qazaq soz sintezin qurastyrushylarga arналған nusqaulyq [Guide for developers of Kazakh speech synthesis systems], 2025. Almaty: Asyl ZhK. 76 p. [in Kazakh].

Lobanov, B.M., & Tsirulnik, L.I., 2008. Kompyuternyi sintez i klonirovaniye rechi [Computer speech synthesis and cloning]. Minsk: Belorusskaya nauka. 316 p. [in Russian].

Myrzabekov, S., 2004. Qazaq tili fonetikasy [Phonetics of the Kazakh language]. Almaty: Qazaq universiteti. 247 p. [in Kazakh].

Pantukhin, D.V., 2021. Neironnye seti sinteza rechi golosovykh pomoshchnikov i poyushchikh avtomatov. Rechevye tekhnologii [Neural networks for speech synthesis of voice assistants and singing machines]. № 3–4, p. 3–16 [in Russian].

Syzdyq, R., 2000. Qazaq tilinin anyqtagyshy (emle, tynys belgileri, soz sazy) [Guide to the Kazakh language (spelling, punctuation, speech rhythm)]. Astana: Elorda. [in Kazakh].

Uali, N., 2018. Grafika, orfografiya, orfoepiya [Graphics, orthography, orthoepy]. Almaty. 250 p. [in Kazakh].

Fazylzhanova, A., 2022. Soz sazy zhane intonatsiya (eksperimentti-fonetikalyq zertteu) [Speech rhythm and intonation (experimental-phonetic research)]. Almaty: Almaty-Bolashak. 207 p. [in Kazakh].

Frolov, A.V., & Frolov, G.V., 2003. Sintez i raspoznavaniye rechi. Sovremennyye resheniya [Speech synthesis and recognition. Modern solutions]. Moscow: Svyaz. [in Russian].

Yasnitskiy, L.N., 2010. Vvedeniye v iskusstvennyi intellekt [Introduction into Artificial Intelligence]. Moscow. 176 p. [in Russian].

Dutoit, T., 1997. An Introduction to Text-to-Speech Synthesis. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers. 285 p.

Taylor, P., 2009. Text-to-speech synthesis. Cambridge: Cambridge University Press. 567

p. [in English].

Wells, J. C., 2007. English Intonation: An Introduction. Cambridge: Cambridge University Press. 276 p.

Авторлар туралы мәлімет:

Жұмабаева Жанар Төлендиевна, филология ғылымдарының кандидаты, фонетика бөлімі, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Құрманғазы көш., 29, Алматы, Қазақстан Республикасы.

Оспангазиева Назгүл, PhD, Фонетика бөлімі, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Құрманғазы көш., 29, Алматы, Қазақстан Республикасы.

Жалалова Ақшай Максұтовна, PhD, Шет тілдер және ҚХА кафедрасы, Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Панфилов көш., 127, Алматы, Қазақстан Республикасы.

Сведения об авторах:

Жумабаева Жанар Тулендиевна, кандидат филологических наук, отдел фонетики, Институт языкознания им. Ахмета Байтурсынулы, ул. Курмангазы, 29, Алматы, Республика Казахстан.

Оспангазиева Назгуль, PhD, отдел фонетики, Институт языкознания им. Ахмета Байтурсынулы, ул. Курмангазы, 29, Алматы, Республика Казахстан.

Жалалова Ақшай Максұтовна, PhD, кафедра иностранных языков и АНК, Казахская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова, ул. Панфилова, 127, Алматы, Республика Казахстан.

Information about authors:

Zhumabayeva Zhanar Tolendievna, Candidate of Philological Sciences, Ass. Prof., Department of Phonetics, Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, 29 Kurmangazy Str., Almaty, Republic of Kazakhstan.

Ospangazieva Nazgul, PhD, Department of Phonetics, Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, 29 Kurmangazy Str., Almaty, Republic of Kazakhstan.

Zhalalova Akshay Maksutovna, PhD, Department of Foreign languages and APK, Temirbek Zurgenov Kazakh National Academy of Arts, 127 Panfilov Str., Almaty, Republic of Kazakhstan.

Authors contribution:

Zhumabayeva Zhanar Tolendievna developed the article structure, considered the issues of modeling the speech synthesis system in the Kazakh language based on orthoepic norms, analyzed

its theoretical and applied nature, and advanced the concept and methodology of the study.

Ospangazieva Nazgul analyzed the phenomenon of sound changes within words and at word boundaries, sound reduction based on phonetic laws, and their interaction, as well as how such an occurrence can improve the quality of the synthesis system.

Zhalalova Akshay Maksutovna analyzed the orthoepic features of loanwords in the Kazakh language, proposed ways to adapt their pronunciation to the phonetic laws of the Kazakh language, and edited the article.

Авторлардың үлесі:

Жұмабаева Жанар Төлендиевна мақаланың құрылымын жасап, орфоэпиялық нормаларға сүйене отырып, қазақ тіліндегі сөз синтезі жүйесін модельдеу мәселелерін қарастырып, оның теориялық және қолданбалы сипатын талдап, зерттеудің тұжырымдамасы мен әдіснамасын әзірледі.

Оспангазиева Назгүл сөз ішіндегі және сөздер жігіндегі дыбыс өзгерістерін, фонетикалық заңдылықтарға негізделген дыбыстың редукциясы мен олардың өзара әрекеттесу құбылысын, сондай-ақ мұндай құбылыстың синтез жүйесінің сапасын жақсартуға мүмкіндік беретінін талдады.

Жалалова Акшай Максұтовна қазақ тіліндегі кірме сөздердің орфоэпиялық ерекшеліктерін талдап, олардың дыбысталуын қазақ тілінің фонетикалық заңдылықтарына бейімдеу жолдарын ұсынды, мақаланы редакциялады.

Вклад авторов:

Жумабаева Жанар Толендиевна разработала структуру статьи, рассмотрела вопросы моделирования системы синтеза слов в казахском языке на основе орфоэпических норм, проанализировала ее теоретическую и прикладную природу, а также разработала концепцию и методологию исследования.

Оспангазиева Назгуль проанализировала феномен звуковых изменений внутри слов и на стыке слов, редукцию звука на основе фонетических законов и их взаимодействие, а также то, как такое явление может улучшить качество системы синтеза.

Жалалова Акшай Максұтовна проанализировала орфоэпические особенности заимствованных слов в казахском языке, предложила способы адаптации их произношения к фонетическим законам казахского языка, отредактировала статью.

Conflict of Interest.

Conflict of interest related to this article.

Қатығысы.

Мақалаға байланысты мүдде қақтығысы жоқ.

Конфликт интересов.

Нет конфликта интересов, связанного со статьей.

SUBMISSIONS
АВТОРЛАРҒА АРНАЛҒАН ЕРЕЖЕ
ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

All information for authors regarding the submission of articles, the procedure for their consideration, review, instructions and recommendations for the design of materials, issues governing the relationship between the author and publisher are presented on the journal's website at: <https://tsj.enu.kz/index.php/new/AuthorGuidelinesnew>

Manuscripts whose design does not meet the specified requirements are not considered by the editorial board!

These rules come into force from the moment of publication in the journal and on the website of the journal.

Авторлар үшін мақалаларды беруге, оларды қарау тәртібіне, рецензиялауға, материалдарды рәсімдеу бойынша нұсқаулықтар мен ұсынымдарға, автор мен баспагердің өзара қарым-қатынасын реттейтін сұрақтарға қатысты барлық мәліметтер журналдың сайтында көрсетілген: <https://tsj.enu.kz/index.php/new/AuthorGuidelinesnew>

Рәсімделуі көрсетілген талаптарға сәйкес келмейтін қолжазбаларды редакциялық алқа қарастырмайды!

Осы ереже журналда және журналдың сайтында жарияланған сәттен бастап күшіне енеді.

Все сведения для авторов, касающиеся подачи статей, порядка их рассмотрения, рецензирования, инструкций и рекомендаций по оформлению материалов, вопросов, регулирующих взаимоотношения автора и издателя, представлены на сайте журнала по адресу: <https://tsj.enu.kz/index.php/new/AuthorGuidelinesnew>

Рукописи, оформление которых не соответствует указанным требованиям, редакционной коллегией не рассматриваются!

Настоящие правила вступают в действие с момента опубликования в журнале и на сайте журнала.

Computer layout and design – Nurusheva D.
English translation and editing – Kupayeva A., Baigazh A.
Kazakh translation and editing – Sharip A., Rakhatkyzy N.
Russian translation and editing – Amalbekova M.
Technical secretary – Rustemova A.

Д. Нурушева – компьютерлік беттеу және дизайн
А. Купаева, А. Байгаж – ағылшын тіліндегі мәтіндерді редакциялау
және ағылшын тіліне аудару
А. Шәріп, Н. Рахатқызы – мәтіндерді қазақ тіліне аудару және редакциялау
М.Б. Амалбекова – мәтіндерді орыс тіліне аудару және редакциялау
Техникалық хатшы – Рустемова А.

Компьютерная вёрстка и дизайн – Д. Нурушева
Перевод и редакция текстов на английском языке – А. Купаева, А. Байгаж
Перевод на казахский язык и редакция текстов – А. Шәріп, Н. Рахатқызы
Перевод на русский язык и редакция текстов – М.Б. Амалбекова
Технический секретарь – Рустемова А.

TURKIC STUDIES JOURNAL
2026. Vol. 8, No.3 – Astana: L.N. Gumilyov Eurasian National University. – 237 pp.
Signed to print 21.09.2026. Print run – 40 copies.
2026. Vol. 8, №3 – Астана: ЕҰУ. – 237 б.
21.09.2026 басуға жіберілді. Тираж – 40 дана.
2026. Т. 8, №3 – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилёва. – 237 с.
Подписано в печать 21.09.2026. Тираж – 40 экз.

Address of printing house: 13/1 Kazhymukan Str., Astana, Kazakhstan, 010008
tel.: +7(7172) 709-500, (ext.: 31-434)
Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1
тел.: +7(7172) 709-500, (ішкі: 31-434)
Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1
тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-434)

tsj.enu.kz

